तिर्यक्छिन्न ऋजुर्वाऽपि व्रणो यस्त्वायतो भवेत् । गात्रस्य पातनं तद्धि च्छिन्न-मित्यभिधीयते ॥ ३ ॥ शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः । यत्किंचि-त्प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥४॥ स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुन्दुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥५॥ तस्मिन्भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते । मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥ मूर्छा श्वासस्तृषाऽऽध्मानमभक्तच्छन्द एव च । विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिर-क्तता ॥ ७ ॥ लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रे दौर्गन्ध्यमेव च । हृच्छूलं पार्श्व-योश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥ आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दय-त्यपि । आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥ पक्वाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च । अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥ सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना । उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥११॥ नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् । विषमं व्रणमङ्गे यत्तत्क्षतं तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥ प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि तत्पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥ घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् । ऊषास्रावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ॥ १४ ॥ श्यावं सशोफं पिटिकान्वितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च । मृदु वृत्तं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥ त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा च परिहृत्य वा । कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥ तत्रान्तलो-हितं पाण्डुशीतपादकराननम् । शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं परिवर्जयेत् ॥१७॥ भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च । स्रस्ताङ्गता मूर्छ-नमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥ मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव । दशार्धसंख्येष्वपि[1] हि क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥ सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षतजश्च वायुः । करोति रोगान्विविधान्यथोक्ताञ्शिरासु विद्धास्त्वथ वा क्षतासु ॥२०॥ कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च । चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २१ ॥ शोफाभिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ । क्षतेषु संधिष्वचलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२ ॥ घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम् । भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ २३ ॥ यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु । पाण्डुर्विवर्णश्च सुखं

---

१ ब. 'पि विक्ष' । २ ब. 'यः सर्वत एव शोषः । क्ष' ।

न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिताडितश्च ॥ २४ ॥ मर्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्यः सर्वदेहगः । वेगैरायामयेद्देहं व्रणायामं तु तं त्यजेत् ॥ २५ ॥ विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः । मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरतृष्णाहनुग्रहाः ॥ २६ ॥ कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः । षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणिनां व्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥ इति सद्योव्रणनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

बुद्ध्वाऽऽगन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्विताम् । शीतां क्रियां चरेदाशु रक्तपित्तोष्मनाशिनीम् ॥ १ ॥ क्रुद्धे सद्योव्रणे युञ्ज्यादूर्ध्वं वाऽधश्च शोधनम् । लङ्घनं च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्रमोक्षणम् ॥ २ ॥ घृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः । तयोरल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाऽऽशु जायते ॥३॥ छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते चासृगतिस्रवेत् । रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम्॥४॥ स्नेहपानपरीषेकलेपस्वेदोपनाहनम् । कुर्वीत स्नेहबस्तिं च मारुतघ्नौषधैः शृतैः ॥ ५ ॥ उक्तं च ग्रन्थान्तरे—छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते सद्यो भिषग्वरः । पट्टसूत्रेण संस्वेद्य[1] व्रणं व्रणविशारदः ॥ १ ॥ मुहुर्मुहुर्यथा दुःखं न प्राप्नोति व्रणी नरः । अथवा दीप्यलवणपोटल्या स्वेदयेन्मुहुः ॥ २ ॥ संतप्तया तप्तलोहपात्रसंयोगतः क्रमात् । दुष्टं रक्तं स्थितं चापि शृङ्ग्यलाब्वादिभिर्हरेत् ॥ ३ ॥ सद्यः क्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् । यष्टीमधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिषा ॥ ४ ॥ कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् । सद्योव्रणानां सप्ताहात्पश्चात्पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ५ ॥ चिकित्सितं तु तत्सर्वं सामान्यव्रणनाशनम् । आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते । पक्वाशयस्थे देयं च विरेचनमसंशयम् ॥ ६ ॥ अथ वंशत्वगादिक्वाथः—क्वाथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः । हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥ १ ॥ अथ यवादिः—यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च । भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥१॥ अथ गौराद्यं घृतम्—गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च । प्रपौण्डरीकं ह्रीबेरं नतं मुस्तं च चन्दनम् ॥ १ ॥ जाती निम्बपटोलं च करञ्जं कटुरोहिणी । मधूच्छिष्टं मधूकं च महामेदा तथैव च ॥ २ ॥ पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतद्गौरादिकं सर्पिः सर्वव्रणविशोधनम् ॥ ३ ॥ आगन्तुकाश्च सहजाः सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः । नाडीव्रणश्च विषमो नश्यत्येव न संशयः ॥ ४ ॥ अथ तिक्तादिघृतम्—तिक्तासिक्थनि-

---

१ च. 'दं कुर्याद्व्रणं' ।

ग्रायष्टीनक्ताह्वफलपल्लवैः । पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्वर्ण्यं भृतं घृतम् ॥ १ ॥ अथ जात्यादितैलम्—जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः । सिक्थकं मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रमभया नीलमुत्पलम् । तुत्थकं सारिवा बीजं नक्तमालस्य च क्षिपेत् ॥ २ ॥ एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । विषव्रणसमुत्पत्तौ स्फोटेषु च सकच्छुषु ॥ ३ ॥ कण्डूविसर्परोगेषु कीटदष्टेषु सर्वथा । सद्यःशस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धक्षतेषु च ॥ ४ ॥ नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसावघर्षणे । भक्षणार्थमिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ ५ ॥ अथ विपरीतमल्लतैलं चक्रदत्तात्—सिन्दूरकुष्ठविषहिङ्गुरसोनचित्रबाणाङ्घ्रिलाङ्गलिककल्कविपक्वतैलम् । प्रासादमन्त्रयुतहुंकृदतुत्थफेनः क्लिन्नव्रणप्रशमने विपरीतमल्लः ॥ १ ॥ खड्गाभिघातगुरुगण्डमहोपदंशनाडीव्रणव्रणविचर्चिककुष्ठपामाः । एतान्निहन्ति विपरीतकमल्लनाम तैलं यथेष्टशयनाशनभोजनस्य ॥ २ ॥ अथ दूर्वादितैलम्—दूर्वास्वरससंसिद्धं तैलं कम्पिल्लकेन वा । दार्वित्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ १ ॥ अथ सप्तविंशतिको गुग्गुलुः—त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गामृतचित्रकम् । पटोलं पिप्पलीमूलं हपुषा सुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्बरुः पुष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम् । विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २ ॥ यावन्त्येतानि सर्वाणि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः । कोलप्रमाणां वटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ३ ॥ कासं श्वासं तथा शोफमर्शांसि च भगंदरम् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च कुक्षिबस्तिगुदे रुजम् ॥ ४ ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च अन्त्रवृद्धिं तथा कृमीन् । चिरज्वरोपसृष्टानां क्षतोपहतचेतसाम् ॥ ५ ॥ आनाहं च तथोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च । नाडीदुष्टव्रणान्सर्वान्प्रमेहाञ्श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥ सप्तविंशतिको नाम गुग्गुलुः प्रथितो महान् । धन्वन्तरिकृतो ह्येष सर्वरोगनिषूदनः ॥ ७ ॥ इति सप्तविंशतिको गुग्गुलुः । व्रणे श्वयथुरायासात्स च रागश्च जागरात् । तौ च रुक्च दिवा स्वापोत्ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १ ॥ अम्लं दधि च शाकं च मांसमानूपवारिजम् । क्षीरं गुरूणि चान्नानि व्रणी च परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

इति सद्योव्रणचिकित्सा ।

अथाग्निदग्धव्रणनिदानमाह—

तत्र स्निग्धं रूक्षं वा[3]ऽऽश्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसंतप्तो हि स्नेहः सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याऽऽशु दहति । तस्मात्स्नेहदग्धेऽधिका रुजो

१ च. 'रुण्डनयुतश्च सतुथ' । २ च. 'पात्ताश्च मृ' । ३ च. 'वाऽऽसृत्य ।

भवन्ति। तत्र प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्निदग्धम्। तत्र विवर्णमात्रं प्लुष्यते तत्प्लुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटीस्तीव्रदाहवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम्। सम्यग्दग्धमवगाढं तालफलवर्णं सुस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च। अतिदग्धं तु त्वङ्मांसावलम्बनगात्रविश्लेषणं शिरास्नायुसंध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रवेदनाज्वरदाहपिपासामूर्छाश्वासोपद्रवा भवन्ति। इति प्लुष्टादिभेदेनाग्निदग्धश्चतुर्विधो व्रणो भवति। इत्यग्निदग्धनिदानं चन्द्रसेनात्।

अथ तच्चिकित्सा।

प्लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौषधम्। शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः॥ १॥ घृतालेपनसेकांस्तु शीतान्येवास्य कारयेत्। अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम्॥ २॥ क्रियां कुर्याच्चूर्णकाले शालितण्डुलकण्डनैः। तिन्दुक्यास्त्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत्॥ ३॥ सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः। सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक्॥ ४॥ अथ पथ्यादिलेपः—पथ्याकर्दमजीरकमधुसिक्थकसर्जमिश्रितं लेपात्। गव्यं घृतमपहरति च पावकजनितं व्रणं सद्यः॥ १॥ अन्तर्धूमकुठेरको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणमश्वत्थस्य विशुष्कवल्कलभवं चूर्णं तथा गुण्ठनात्। अभ्यङ्गाद्विनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितं पिष्ट्वा शाल्मलितूलकैर्जलगतां लेपात्तथा वालुकाम्॥ २॥ दग्धयवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्तं प्रलेपनादचिरात्। हरति शिखिदाहदग्धं भूयोभ्यङ्गाद्व्रणं चाऽऽशु॥ ३॥ अथ मधूच्छिष्टाद्यं तैलम्—मधूच्छिष्टं समधुकं लोध्रं सर्जरसं तथा। मूर्वाचन्दनमञ्जिष्ठाः पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्। सर्वेषामपि दग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम्॥ १॥ अथ पटोलीतैलम्—सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम्। दग्धव्रणरुजास्रावदाहविस्फोटनाशनम्॥ १॥ अथ चन्दनाद्यं यमकम्—चन्दनं वटशृङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा। प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा॥ १॥ एतैस्तैलं विपक्तव्यं गोक्षीरेण समायुतम्। अग्निदग्धव्रणे श्रेष्ठं तत्क्षणाद्रोपणं परम्॥ २॥ अथ लाङ्गलीघृतम्—उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं लोध्रकट्फलम्। कम्पिल्लकमुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च॥ १॥ पिप्पली त्रिफला चैव निम्बपत्रं च कार्षिकम्। कपिलाया घृतं प्रस्थं पचेत्तद्द्विगुणं पयः॥ २॥ पलद्वयं च सिक्थस्य सिद्धे पूते च दापयेत्। लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम्॥ ३॥ अग्निदग्धे विसर्पे च कीटलूताव्रणेषु च। चिरोत्थेषु च दुष्टेषु नाडीमर्माश्रितेषु च॥ ४॥ अग्निदग्धव्रणे देयं धातकीचूर्णमुत्तमम्। अतसीतैलसंमिश्रं वह्निदग्ध-

१ च. यत्राऽऽतिष्ठ। २ च. सिद्धं।

व्रणापहम् ॥ ५ ॥ अन्तर्धूमविदग्धं त्रिफलाचूर्णं विमिश्रितं तैलैः । क्षौमैः शीघ्रं शमयत्यग्निव्रणमाशु लेपेन ॥ ६ ॥ पित्तविद्रधिवीसर्पशमनं लेपनादिकम् । अग्निदग्धव्रणे सम्यक्प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ७ ॥ सुधा पुरातनी दध्नो वारिणा परिषेषिता । लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८ ॥ अक्षिस्थेषु च कर्तव्यमिदमाश्च्योतनं हितम् । शेलुत्वक्त्रिफलादार्वीक्वाथो रोचनया युतः । क्षुद्रार्कक्षीरसिक्तेऽक्ष्णि गव्यं सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ९ ॥ इति दग्धव्रणचिकित्सा ।

अथ भग्नव्रणनिदानमाह—

भग्नं समासाद्द्विविधं हुताशकाण्डे च संधौ च हि तत्र संधौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितं च तिर्यक्प्रतिक्षिप्तमधश्च षोढा । प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्रारुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ॥ १ ॥ सामान्यतः संधिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसंधेः श्वयथुः समन्तात् । विशेषतो रात्रिभवा रुजश्च विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यम् ॥ २ ॥ विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति । क्षिप्तेऽतिशूलं विषमं च सक्थ्नोः क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च संधेः ॥ ३ ॥ काण्डे त्वथ कर्कटकाश्च कर्णविचूर्णितं पिच्चितमस्थितं च । काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतं च स्फुटितं च वक्रम् ॥ ४ ॥ छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः । संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहस्पन्दनतोदशूलः ॥ ५ ॥ सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् । भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ६ ॥ अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च । उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥ भिन्नं कपालं कट्यां तु संधिमुक्तं तथा च्युतम् । जघनं प्रतिपिष्टं तु वर्जयेच्च विचक्षणः ॥ ८ ॥ असंश्लिष्टं कपालं च ललाटे चूर्णितं च यत् । भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ ९ ॥ सम्यक्संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् । संक्षोभाद्वाऽपि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥ तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु । कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥ इति भग्नव्रणनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

भग्नान्युपचरेद्धीमान्सेकलेपनबन्धनैः । शीतलैरेव विविधैः प्रयोगैश्च समीरितैः ॥ १ ॥ तत्रातिशिथिले बन्धे संधिस्थैर्यं न जायते । गाढेनापि त्वगा-

---

१ च. पिच्छित° ।

दीनां शोफो रुक्पाक एव च ॥ २ ॥ तस्मात्साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः । आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ॥ ३ ॥ पङ्केनाऽऽलेपनं कुर्याद्बन्धनं च कुशान्वितम् । अवनामितमुन्नाम्येदुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ४ ॥ क्षिप्तं द्विधाऽपि च स्थाने संस्थाप्य विधिमाचरेत् । आलेपनार्थं मञ्जिष्ठामधुकं चाम्लपेषितम् ॥ ५ ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनम् । न्यग्रोधादिकषायं तु शीतलं परिषेचने ॥ ६ ॥ पञ्चमूलीविपक्वं तु क्षीरं दद्यात्सवेदने । मूलं शृगालच्छिन्नायाः पीत्वा मांसरसेन तु ॥ ७ ॥ चूर्णीकृत्य तु सप्ताहादस्थिभङ्गमपोहति । आभाचूर्णं मधुयुतमस्थिभङ्गे त्र्यहं पिबेत् ॥ ८ ॥ पीत्वा चास्थि भवेत्सम्यग्वज्रसारनिभं दृढम् । गृष्टिक्षीरंससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥ ९ ॥ शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्ने पिबेन्नरः । सघृतं चास्थिसंधानं लाक्षागोधूममर्जुनम् ॥ १० ॥ संधिमुक्तेऽस्थिभग्ने च पिबेत्क्षीरेण मानवः । रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं सुमिश्रितम् । छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां संधानमचिराद्भवेत् ॥ ११ ॥ अथ लाक्षागुग्गुलुः—लाक्षास्थिसंहृत्ककुभाश्वगन्धाश्चूर्णीकृता नागबलाः पुरश्च । संभग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्यात्कुलिशोपमानि ॥ १ ॥ सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणः सर्पिर्मधूत्तरैः । प्रतिसार्यः कषायैस्तु शेषं भग्नवदाचरेत् । वातव्याधिविनिर्दिष्टं स्नेहं तत्रापि योजयेत् ॥ २ ॥ अथ वह्निजभस्मादि—वह्निजं भस्म मधुना पातव्यं हितभोजिना । संधिभङ्गेऽस्थिभङ्गे च विशेषेण प्रशस्यते ॥ १ ॥ अथाऽऽभाद्यो गुग्गुलुः—आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरेतैः समांशकैः । तुल्यं गुग्गुलुना योज्यं भग्नसंधिप्रसाधकम् ॥ १ ॥ अथ गोधूमप्रयोगः—ईषद्विदग्धगोधूमचूर्णं पीतं समाक्षिकम् । कटिसंधिषु भग्नेषु भुग्नेष्वास्थिषु पूजितम् ॥ १ ॥ अविदाहिभिरन्नैश्च पिष्टकैः समुपाचरेत् । मांसं मांसरसं क्षीरं सर्पिर्यूषं च मुद्गजम् ॥ २ ॥ बृंहणं चान्नपानं च संधिभग्नाय दापयेत् । लवणं कटुकं क्षारं साम्लं मैथुनमातपम् ॥ ३ ॥ व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च । बालानां तरुणानां च भग्नान्याशु भवन्ति वै । समीचीनानि वृद्धानां भग्नानां न विशेषतः ॥ ४ ॥ इति भग्ननिदानचिकित्सा ।

अथ नाडीव्रणनिदानम् ।

यः शोफमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥ तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥ २ ॥ अथ संख्यामाह—दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च संमूर्छितैरपि च शल्य-

निमित्ततोऽन्या । तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखी सशूला फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥ १ ॥ अथ वातिकामाह—पित्तात्तु तृड्ज्वरकरी भ्रमदाहयुक्ता पित्तं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मजामाह—ज्ञेया कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनी प्रवृद्धा ॥ १ ॥ अथ त्रिदोषजामाह—दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥ १ ॥ दाहज्वरश्वसनमूर्छनवक्त्रशोषा यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि । तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्घोरां गतिं त्वसुहरामिव कालरात्रिम् ॥ २ ॥ अथ शल्यनिमित्तजामाह—नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति । सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं स्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ॥ १ ॥ नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ २ ॥ इति नाडीव्रणनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

नाडीनां गतिमन्वीक्ष्य शस्त्रेणोत्पाट्य कर्मवित् । सर्वं व्रणक्रमं कुर्याच्छोधनारोपणादिकम् ॥ १ ॥ कृशदुर्बलभीरूणां नाडी मर्माश्रिता तु या । क्षारसूत्रेण संछिद्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥ २ ॥ नाडीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् । प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३ ॥ पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः । श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ४ ॥ शल्यजां तिलमञ्जिष्ठामध्वाज्यैर्लेपयेन्मुहुः । आरग्वधनिशाकालचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता । सूत्रवर्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥ जात्यर्कशम्याककरञ्जदन्तीसिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः । वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीः स्नुक्क्षीरपिष्टा सह सैन्धवेन ॥ ६ ॥ समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसं हरेत् । तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ ७ ॥ गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैश्चाऽऽज्ययोजितैः । नाडीं दुष्टव्रणं चापि जयेदपि भगंदरम् ॥ ८ ॥ इति नाडीव्रणचिकित्सा । अथ सर्वव्रणरोगाणां पथ्यापथ्यम्—यवषष्टिकगोधूमपुराणाः सितशालयः । मसूरतुवरीमुद्गयूषश्च मधुशर्करा ॥ १ ॥ विलेपी लाजमण्डश्च जाङ्गला मृगपक्षिणः । घृतं तैलं पटोलं च वेत्राग्रं बालमूलकम् ॥ २ ॥ वार्ताकं कारवेल्लं च कर्कोटं तण्डुलीयकम् । एतत्पथ्यं नरैः सेव्यं यथावस्थं यथामलम् । व्रणशोथे व्रणे सद्योव्रणे नाडीव्रणेऽपि च ॥३॥ रूक्षाम्लशीतं लवणं व्यवायमायासमुच्चैः परिभाषणं च । प्रियासमालोकनमह्नि निद्रां प्रजागरं चङ्क्रमणं नितान्तम् ॥ ४ ॥ शोकं विरुद्धाशनमम्बुपानं

ताम्बूलशाकानि च पत्रवन्ति । अजाकुलं मांसमसात्म्यमन्नं विवर्जयेत्संततमप्रमत्तः ॥ ९ ॥ इति सर्वव्रणचिकित्सा ।

अथ भगंदरनिदानम् ।

गुदस्य व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिटिकाऽर्तिकृत् । भिन्ना भगंदरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥ अथ संख्यामाह—वातपित्तकफैस्त्रेधा चतुर्थः संनिपाततः । उन्मार्गगः पञ्चमः स्यादेवं पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह—कटीकपालनिस्तोददाहकण्डूरुजादयः । भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगंदरे ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह—कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिटिकां करोति । उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाऽरुणफेनवाहिनी ॥ १ ॥ तत्राऽऽगमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह—प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिटिकां गुदार्तिदाम् । तदाशुपाकां हिमपूयवाहिनीं भगंदरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत् ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मजमाह—कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः । श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगंदरः ॥ १ ॥ अथ संनिपातजमाह—बहुवर्णरुजाः स्रावाः पिटिका गोस्तनोपमाः । शम्बूकावर्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ १ ॥ अथोन्मार्गगमाह—क्षतात्गतिः पायुगता विवर्धते ह्युपेक्षणात्सा कृमिभिर्विदीर्यते । प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्व्रणैस्तदुन्मार्गि भगंदरं वदेत् ॥ १ ॥ अथासाध्यलक्षणमाह—घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भगंदराः । तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ १ ॥ वातमूत्रपुरीषाणि कृमयः शुक्रमेव च । भगंदराः स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ २ ॥ इति भगंदरनिदानम् ॥

अथ भगंदरचिकित्सा ।

गुदपिटिकायामादौ कुर्याद्रक्तावसेचनं मतिमान् । जलसदनाभिरशेषं सा पाकं न प्रयाति यथा ॥१॥ अपानमार्गपिटिकां दहेत्स्वर्णशलाकया । अग्निप्रतप्तया पश्चात्कुर्यादग्निव्रणक्रियाम् ॥ २ ॥ पिटिकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् । कर्म कुर्याद्विरेकान्ते भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ ३ ॥ एतासां पाटनक्षारवह्निदाहादिकं क्रमम् । विधाय व्रणवत्कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ४ ॥ अथ वटपत्रादिलेपः—वटपत्रेष्टिकाशुण्ठीगुडूचीसपुनर्नवाः । सुपिष्टाः पिटिकावक्त्रे लेपः शस्तो भगंदरे ॥ १ ॥ खदिरत्रिफलाक्वाथो महिषीघृतसंयुतः । विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगंदरविनाशनः ॥ २ ॥ त्रिफलारससंयुक्तं बिडालास्थिप्रलेपनम् । भगंदरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ ३ ॥ शुनोऽस्थिमूलता तक्रैः

पेषिता खररक्तयुक् । लेपो भगंदरं हन्याश्वरास्थ्नां तैलमेव च ॥ ४ ॥ कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्तीमागधीसैन्धवं मधु । रजनीत्रिफलातुत्थैर्हितं स्याद्व्रणरोपणम् ॥ ५ ॥ तिलत्रिवृन्नागदन्तीमञ्जिष्ठाद्यैः ससैन्धवैः । सक्षौद्रैश्च प्रलेपोऽयं भगंदरकुलान्तकृत् ॥ ६ ॥ रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिम्बपल्लवाः । त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को नाडीव्रणापहः ॥ ७ ॥ तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्रं निशावचाकुष्ठमगारधूमः । भगंदरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टव्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥ ८ ॥ अथ नवकार्षिको गुग्गुलुः—त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैककर्षयोजिता गुटिका। कुष्ठभगंदरनाडीदुष्टव्रणशोधनी कथिता ॥ १ ॥ अथ जम्बूकप्रकारः—जम्बूकस्याऽऽमिषं भुक्त्वा प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः । अजीर्णवर्जी मा(मा)सेन मुच्यते तु भगंदरात् ॥१॥ अथ सप्तविंशतिगुग्गुलुः—त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गामृतचित्रकम् । चव्यैले पिप्पलीमूलं हपुषा सुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्बरुं पुष्करं चव्यं विशालारजनीद्वयम् । विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २ ॥ यावन्त्येतानि द्रव्याणि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः । कोलप्रमाणगुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ३ ॥ कासं श्वासं तथा शोफमर्शांसि च भगंदरम् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ४ ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च अन्त्रवृद्धिं तथा कृमीन् । चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ॥ ५ ॥ आनाहं च तथोन्मादं सकुष्ठान्युदराणि च । नाडीदुष्टव्रणान्सर्वान्प्रमेहं श्लीपदं तथा । सप्तविंशतिको ह्येष सर्वरोगनिषूदनः ॥ ६ ॥ अथ करवीराद्यं तैलम्—करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः । मातुलुङ्गार्कपयसा पचेत्तैलं भगंदरे ॥ १ ॥ अथ विष्यन्दनं तैलम्—चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलयूहयमारकौ । सुधां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ १ ॥ ज्योतिष्मतीं च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् । एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगंदरे । शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥१॥ अथ निशादितैलम्—निशार्कक्षीरसिन्धवग्निपुरलाङ्गलिवत्सकैः । सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगंदरविनाशनम् ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—आमे संशोधनं लेपो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् । पक्के पुनः शस्त्रविधिस्तथा क्षाराग्निकर्म च ॥ १ ॥ सर्वत्र शालयो मुद्गा विलेपी जाङ्गलो रसः । पटोलं शिग्रुवेत्राग्रं धत्तूरो बालमूलकम् ॥ २ ॥ तिलसर्षपयोस्तैलं तिक्तवर्गो घृतं मधु । एतत्पथ्यं नरैः सेव्यं यथादोषं भगंदरे ॥ ३ ॥ व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च । संवत्सरं परिहरेद्यावद्रूढव्रणो नरः ॥ ४ ॥ इति भगंदरचिकित्सा ॥

---

१ प. 'न्यात्पुरा' ।

अथोपदंशनिदानम् ।

अथ तस्य हेतुमाह—हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्रत्यतिसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥ १ ॥ अथ वातजमाह—सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम् ॥ १ ॥ अथ पित्तजकफजे आह[१]—पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः । सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्व्रणैः स्रावयुतैः कफेन ॥ १ ॥ अथ संनिपातजमाह—नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥ १ ॥ अथासाध्यत्वमाह—विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च । संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः । कालेन शोफक्रिमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ॥ १ ॥ अथैकस्थानत्वेनात्र लिङ्गार्शमाह—अङ्कुरैरिव संजातै[२]रुपर्युपरि संस्थितैः । क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ १ ॥ कोशस्याभ्यन्तरे संधौ[३] पर्वसंधिगताऽपि वा । सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ॥ २ ॥ लिङ्गवर्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे । मेढ्रसंधौ व्रणाः केचित्केचित्सर्वाश्रयास्तथा ॥ ३ ॥ कुलत्थाकृतयः केचित्केचित्पद्मदलोपमाः । रुजानाहार्ति[४]बहुलास्तृष्णाक्लेदसमन्विताः । स्त्रीणां पुंसां च जायन्त उपदंशाश्च दारुणाः ॥ ४ ॥

इत्युपदंशनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

स्निग्धस्विन्नस्य तस्यादौ ध्वजमध्ये शिराव्यधः । जलौकापातनं वा स्यादूर्ध्वाधः शोधनं तथा ॥ १ ॥ सद्योऽपहृतदोषस्य रुक्शोफावुपशाम्यतः । पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरश्च सः ॥ २ ॥ अथ क्वाथः—पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातैः क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् । सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ १ ॥ गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः । सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पेयः पित्तोपदंशहा ॥ २ ॥ अथ लेपाः—सपौण्डरीकैर्मधुकरास्नाकुष्ठपुनर्नवैः । सरलागुरुभद्राख्यैर्लेपो वातोपदंशहा ॥ १ ॥ बब्बूलदलचूर्णेन दाडिमत्वग्भजोऽथ वा । गुण्डनं लिङ्गदेशस्य लेपः पूगफलेन वा ॥ २ ॥ वटप्ररोहार्जुनजम्बुपथ्या लोध्रं हरिद्रासहितः प्रलेपः । सर्वोपदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णं च तज्जं विमलाञ्जनेन ॥ ३ ॥ दहेत्कटाहे त्रिफलां तां मर्षी

१ च. 'ह—स्फोटैः सकृष्णै रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् । स°'। २ च. 'संघातै°'। ३ च. 'धौ सर्व°'। ४ ग. च. 'तिशोथाः स्युस्तृष्णादाहस°'।

मधुसंयुताम् । कृत्वोपदंशलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ४ ॥ त्वचो दारु-हरिद्रायाः शङ्खनाभी रसाञ्जनम् । लाक्षागोमयनिर्यासतैलं क्षौद्रं घृतं पयः ॥ ५ ॥ एभिः सुपिष्टैर्द्रव्यांशैरुपदंशं प्रलेपयेत् । व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथु-र्दाह एव च ॥ ६ ॥ नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च । उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ ७ ॥ रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वि-तम् । सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ८ ॥ गोपीचन्दनतुत्थे च समभागेन मर्दयेत् । कज्जली जलसंयुक्ता व्रणानां लेपने हिता ॥ ९ ॥ मोचापूगविभूतिं च कोलत्वक्शङ्खजीरकम् । पिष्टोपदंशे लेपोऽयं पयसा पानमेव च । नाशयेदुष्णतां तूर्णं शुष्कान्कुर्याद्व्रणानपि ॥ १० ॥ अथ पारदादिलेपः—पारदं गन्धकं तालं दरदं च मनःशिलाम् । पृथक्कर्षं द्विकर्षं च मुद्दारं सङ्जी-रकम् ॥ १ ॥ विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां मर्दयेत्सुरसारसैः । छायाशुष्कां ततः कृत्वा पुनरुन्मत्तजद्रवैः ॥ २ ॥ विमर्द्याथ वटी कार्या उपदंशे प्रयोजयेत् । गोघृतेन प्रलेपोऽयं व्रणानां रोपणे हितः ॥ ३ ॥ इति लेपाः । अथ स्वरसाः—आम्रत्वचं विनिष्पीड्य निगृह्य स्वरसं पलम् । चतुष्पलं त्वजाक्षीरं संयुक्तं प्रपिबेत्प्रगे ॥ १ ॥ एवं मुनिदिनं कुर्यादुपदंशे व्रणे हितम् । अजाक्षीरं तथा जीर्णं गोधूमं पथ्यमाचरेत् ॥ २ ॥ जातीप्रवालस्वरसं पलार्धं धेनोर्घृतं सर्जरसेन युक्तम् । पिबेत्प्रगे पञ्चविधोपदंशे क्षाराद्दते गोधुमसर्पि पथ्यम् ॥ ३ ॥ इति स्वरसाः । अथ प्रक्षालनम्—निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्बूव-टोदुम्बरवैतसाद्भिः । प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ १ ॥ त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा । व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्र-शान्तये ॥ २ ॥ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवेतसजः शृतः । व्रणशोथोपदंशानां नाशनः क्षालनात्स्मृतः ॥ ३ ॥ जयाजात्यश्वमारार्कशम्याकानां दलैः पृथक् । कृतं प्रक्षालने क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ अथोपदंशलिङ्गलेपः—रसक-पूरगद्याणं मर्दयेत्खदिराम्बुना । प्रक्षालयेद्वारिणा च शुष्के लेपस्तु वारिणा ॥ १ ॥ लिङ्गलेपो व्रणं हन्ति त्रिदिनान्नात्र संशयः ॥ १ ॥ अथ व्रणोपदंशे पूगादिलेपः—पूगं सुदग्धमेकं तु रसगन्धकहिङ्गुलम् । खदिरं तुत्थकं चैव मर्द-येन्निम्बुनीरकैः ॥ १ ॥ समभागानि सर्वाणि गुटिकां कारयेद्बुधः । उपदंशे घृतैर्लेपस्त्रिदिनाद्व्रणरोपणः ॥ २ ॥ अथोपदंशस्फोटेऽवलेपः—जातीफलवि-डङ्गानि रसकं देवपुष्पकम् । समभागानि सर्वाणि नवनीतेन मर्दयेत् । स्फोटा-नामुपदंशानां व्रणशोधनरोपणः ॥ ३ ॥ अथ घृतानि—भूनिम्बनिम्बत्रिफ-

---

१ क. ख. ग. 'रं तत्समरालकिंचित् । पि' ।

लापटोलकरञ्जजातीखदिरासनानाम् । शृतैश्च कल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ १ ॥ करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् । सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं स्रुतिरागयुक्तम् ॥ २ ॥ अथागारधूमादितैलम्—अगारधूमो रजनी सुरा किण्वं च तैस्त्रिभिः । भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् । शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १ ॥ अथ चोपचिन्याश्चूर्णम्—कुडवं चोपचिन्याश्च शर्करायाः पलं तथा । पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवपुष्पकम् ॥ १ ॥ आकल्लं *क्षुरकं शुण्ठी जन्तुघ्नं च वराङ्गकम् । पृथक्कोलमितं ग्राह्यमेतच्चूर्णीकृतं शुभम् ॥ २ ॥ सर्वमेकत्र संयोज्यं कर्षार्धं प्रतिवासरम् । भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां युक्तं पथ्यं समाचरेत् ॥ ३ ॥ शाल्योदनं तथा सूपस्तुवरीणां घृतं मधु । गोधूमः सैन्धवं शिग्रुर्बिम्बी कोशातकीफलम् ॥ ४ ॥ आर्द्रकं जलमन्दोष्णं हितमत्र प्रकीर्तितम् । पञ्चोपदंशरोगाणां प्रमेहाणां तथैव च । व्रणानां वातरोगाणां कुष्ठानां च विनाशनम् ॥५॥ इति चोपचिन्याश्चूर्णम् । अथ चोपचिनीपाकः—चोपचिन्युद्भवं चूर्णं पलद्वादशमेव च । पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं त्वचम् ॥ १ ॥ आकल्लकं लवङ्गं च प्रत्येकं कर्षसंमितम् । शर्करासमचूर्णं च पाचयेत्सर्वमेकतः ॥ २ ॥ मोदकं कारयेत्तत्तु कर्षं कर्षं प्रमाणतः सायं प्रातर्निषेव्यस्तु पथ्यं पूर्वोक्तचूर्णवत् ॥ ३ ॥ उपदंशे व्रणे कुष्ठे वातरोगे भगंदरे । धातुक्षयकृते कासे प्रतिश्याये च यक्ष्मणि । सर्वान्रोगान्निहन्त्याशु ततः पुष्टिकरो भवेत् ॥ ४ ॥ इति चोपचिनीपाकः । अथ बालहरीतकीयोगः—बालपथ्यापलैकं च तुत्थं शाणमितं तथा । निम्बुद्रवेण संमर्द्य दृढं सप्त दिनानि वै ॥ १ ॥ गुटिकां चणकप्रायां छायाशुष्कां तु कारयेत् । शीतोदकानुपानेन नित्यमेकां प्रदापयेत् ॥ २ ॥ घस्राणामेकविंशत्या मुच्यते तूपदंशतः । शालिगोधूममुद्गाश्च गोसर्पिः पथ्यमीरितम् ॥ ३ ॥ अथ रसगन्धककज्जली—कर्षमात्रो रसः शुद्धो द्विकर्षो गन्धकस्तथा । विधिवत्कज्जलीं कृत्वा तां च गोघृतसंयुताम् ॥ १ ॥ माषमात्रां प्रतिदिनं दद्यादेवं त्रिसप्तकम् । गोधूमान्नं घृतं पथ्यं कारयेल्लवणं विना । उपदंशापहः श्रेष्ठो योगोऽयं मुनिभिः स्मृतः ॥ २ ॥ अथ महाक्षारगुटी—महाक्षारमाकल्लकं खादिरं च क्रमाद्वर्धितं वारिणा पिष्टमेतत् । निषेवेत माषप्रमाणं घृतेन महारोगनिघ्नं व्रणेषु व्रणघ्नम् ॥ १ ॥ गोधूमं गोघृतं पथ्यं मन्दं लवणमाचरेत् । द्विवारं ग्राहयेन्नित्यमुपदंशनिवृत्तये ॥ २ ॥ अथ सर्वोपदंशे रसघृतमुच्यते—शुद्धं रसं पिचुमितं द्विबालिं प्रमर्द्य सर्वद्विभाग-

---

* सुरकमिति क्वचित्पाठः ।

---

१ क. ख. °म् । सतोयकं ।

नवनीतमपि प्रमर्द्य । वस्त्रे प्रलिप्य पिचुमन्दविपर्णशाखां संवेष्टयेन्नतमुखीं परिदीप्य वर्तिम् ॥१॥ तस्या घृतं स्रवति काचमये च पात्रे धृत्वाऽहिवल्लिदलसाकमिदं प्रदेयम्(दद्यात्)। सर्वोपदंशकरिकेसरिणं व्रणघ्नं पट्वादिकं रसघृते च विवर्जनीयम् ॥ २ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—दिवा निद्रां मूत्रवेगं गुर्वन्नं मैथुनं गुडम् । आयासमम्लं तक्रं च वर्जयेदुपदंशवान् ॥ १ ॥ द्विपलं चिक्कणं पूगं द्विकर्षं सिन्धुसस्यकम् । कर्कारुत्वक्कर्षमिता भृष्टमेतत्त्रिकं भवेत् ॥ २ ॥ जम्भोदरगतं तुत्थं पुटपाकविधानतः । पक्वं चणकमानं तु सर्वमेतत्सुखल्वके ॥ ३ ॥ जम्बीरसलिलैर्मर्द्य गाढं सिद्धं दिनत्रयात् । उपदंशं चन्द्रकं च व्रणं पूतिप्रमेहकम् ॥ ४ ॥ पृदाकुर्वीरुच्छदनलिप्तं प्सातं निवारयेत् । शर्करासहितं पथ्यं गोधूमान्नं घृतप्लुतम् ॥ ५ ॥ पलमात्रे कटुतैले ह्यक्षं सिक्थं च कर्षमेव पृथक् । कम्पिल्लकं विरोजा सिन्दूरः सोरकं चैव ॥ ६ ॥ मुर्दाडकं च सर्वं पित्तलपात्रे विपाचितं शिखिना । मन्दं पचेत्प्रमथ्य स्वपाणिनोद्धृत्य तत्सिद्धम् ॥ ७ ॥ सितवस्त्रे संलिप्य व्रणोपरि स्थापयेत्सम्यक् । क्षतभूदेशं सर्वं सशूकदोषं फिरङ्गजं हन्यात् ॥ ८ ॥ शस्त्रकृतं नखजातं दन्तजमाशु व्रणं शिखिजम् । दृष्ट्वा प्रत्ययमेतत्प्रकाशितं बालबोधाय ॥ ९ ॥ इत्युपदंशरोगचिकित्सा ।

अथ शूकदोषनिदानम् ।

अथ तस्य संप्राप्तिमाह—*अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ॥ १ ॥ तस्य संख्यामाह—व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥ अथ सर्षपिकामाह—गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका । पिटिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥ १ ॥ अथाष्ठीलिकामाह—कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाऽष्ठीलिका भवेत् ॥ १ ॥ अथ ग्रन्थिक(थित)माह—शूकैर्यत्पूरितं शश्वद्ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥ १ ॥ अथ कुम्भिकामाह—कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ॥ १ ॥ अथालजीमाह—तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथोक्तां च विचक्षणैः ॥ १ ॥ अथ मृदितमाह—मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ॥ १ ॥ अथ संमूढपीडिकामाह—पाणिभ्यां भृशसंरूढे संमूढपीडिका भवेत् ॥१॥ अथावमन्थमाह—दीर्घा बह्व्यश्च पिटिका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत् ॥ १ ॥ अथ पुष्करिकामाह—पिटिकाभिश्चिता या तु पित्तशोणितसंभवा । पद्मकर्णिकसं-

---

* अकस्मादिति क्वचित्पाठः ।

---

१ क. 'ठिनैर्विष' ।

स्याना ज्ञेया पुष्करिका च सा ॥ १ ॥ अथ स्पर्शहानिकमाह—स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् । वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वपाको ज्वरदाहकृत् ॥१॥ अथोत्तमामाह—मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च सा । व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजः ॥ १ ॥ अथ शतपोनकमाह—छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं+ चितं यस्य समन्ततः । वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ॥ १ ॥ अथ त्वक्पाकमाह—वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ १ ॥ अथ शोणितार्बुदमाह—कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिटिकाभिर्निपीडितम् । यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १ ॥ अथ मांसार्बुदमाह—मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ॥१॥ अथ मांसपाकमाह—शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः । विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥१॥ अथ विद्रधिमाह—विद्रधिं संनिपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ तिलकालकानाह—कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु । पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ १ ॥ कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः । संनिपातसमुत्थांश्च तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ २ ॥ अथ शूकदोषेऽसाध्यत्वमाह—तत्र मांसार्बुदं यत्तु मांसपाकश्च यः स्मृतः । विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १ ॥ इति शूकदोषनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

हितं च सर्पिषः पानं पथ्यं चापि विरेचनम् । हितः शोणितमोक्षश्च शूकरोगेषु देहिनाम् ॥ १ ॥ उल्लिख्य सार्षपीं तालपत्रेणाथ प्रलेपयेत् । त्रिकटुत्रिफलालोध्रैर्गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ २ ॥ क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं शोध्यं तथोभयोः । अष्ठीलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिक्रियां चरेत् ॥ ३ ॥ कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे । तिन्दुकत्रिफलालोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥४॥ अलज्यां हृतरक्तायां पूर्व एव क्रियाक्रमः । स्वेदयेद्ग्रथितं पश्चान्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ सुखोष्णैरुपनाहैश्च व्रणोक्तैरुपनाहयेत् । उत्तमाख्यां तु पिटिकां संस्वेद्य बडिशोद्धृताम् ॥ ६ ॥ कल्कचूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् । क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हितः ॥ ७ ॥ त्वक्पाके स्पर्शहानौ च सेचयेन्मृदितं पुनः । बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ८ ॥ रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके । पृथक्पर्ण्यादिभिः सिद्धं तैलं देयमनन्तरम् ॥ ९ ॥ रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे । मांसार्बुदे प्रकु-

---

+ अनुमुखैरिति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

वीत क्रियां सद्योव्रणोदिताम् ॥ १० ॥ त्रिफलागुग्गुलुं चापि विशेषेणावचारयेत्। मांसपाके वटाद्यस्य गणस्य विधिवत्कृतैः ॥ ११ ॥ कषायचूर्णकल्कैश्च सेकोद्धूलनलेपनम्। विद्रधौ विधिवत्कार्यं रक्तविद्रधिभेषजम् ॥ १२ ॥ वरुणादिकषायस्य पानप्रक्षालने हिते। तिलकालं समुल्लिख्य क्षुरेण लघुपाणिना ॥ १३ ॥ भिषजाऽथात्र कर्तव्यः सद्योव्रणविधिर्मतः। मांसार्बुदं मांसपाकं विद्रधिं तिलकालकम्। प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम्॥१४॥

इति शूकदोषचिकित्सा।

अथ कुष्ठनिदानम्।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च। भजतामागतांश्छर्दिवेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥ व्यायाममग्निसंतापमति भुक्त्वा निषेविणाम्। शीतोष्णलङ्घनाहारान्क्रमं त्यक्त्वा निषेविणाम् ॥ २ ॥ घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥ नवान्नदधिमत्स्याम्ललवणातिनिषेविणाम्। माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षारगुडाशिनाम् ॥४॥ व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा। विप्रान्गुरून्धर्षयतां पापं वा कर्म कुर्वताम् ॥ ५ ॥ पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैश्चेरिता मलाः। वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥ ६ ॥ दूषयन्ति सकुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः। त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ७ ॥ अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु। कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वंद्वैः समागतैः ॥ ८ ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषत्वं व्यपदेशोऽधिकत्वतः। अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ॥९॥ दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोष्ठोन्नतिः श्रमः। व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥ १० ॥ रूढानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम्। रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ११ ॥ तत्र कपालकुष्ठमाह—कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु। कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥ अथोदुम्बरमाह—रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्। उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ १ ॥ अथ मण्डलकुष्ठमाह—श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम्। कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १ ॥ अथर्ष्यजिह्वमाह—कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम्। यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १ ॥

* दद्यादित्यर्थः।

१ क. ख. ग. 'मतः श्या'।

अथ पुण्डरीकमाह—सुश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्। रक्तान्तर्दाहक-ण्ड्वाढ्यं चितं पद्ममिवांशुभिः॥ सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥१॥ अथ सिध्मकुष्ठमाह—सितं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति। प्रायश्चोरसि तत्सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ॥ १ ॥ अथ काकणन्तिकमाह—पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणन्तिफलोपमम्। सदाहमस्पर्शसहं सपाकं तीव्रवेदनम् ॥ १ ॥ यत्का-कणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ २ ॥ इति सप्त महाकुष्ठानि। अथैकादश क्षुद्रकुष्ठानि। तत्र चर्मकुष्ठमाह—अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्। तदेककुष्ठं चर्माख्यं बहुलं हस्तिच-र्मवत् ॥ १ ॥ अथ किटिभमाह—श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं मतम् ॥ १ ॥ अथ वैपादिकमाह—वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ १ ॥ अथालसकमाह—कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं वदेत् ॥ १ ॥ अथ कण्डु-मण्डलमाह—सकण्डुरागपिटिकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ १ ॥ अथ चर्मदलमाह—रक्तं सशूलं कण्डूमत्सस्फोटं दलयत्यपि। तच्चर्मदलमाख्यातमस्पर्शसहमुच्यते ॥ १ ॥ अथ पामामाह—सूक्ष्मा बह्व्यः पीटिकाः स्राववत्यः पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः। सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिजोश्च ॥ १ ॥ अथ विस्फोटमाह—स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ १ ॥ अथ रकसामाह—कण्डूचिता या पिटिका शरीरे संस्रा-व्यमाणा रकसोच्यते च ॥ १ ॥ अथ शतारुमा(र्वा?)ह—रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः(रु?) स्याद्बहुव्रणम् ॥ १ ॥ विचर्चिकामाह—सकण्डुः पिटिका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका। पाण्डुरं श्वित्रमित्युक्तं सस्रावं कण्डुसंयुतम् ॥ अनग्नि-दग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ १ ॥ कुष्ठानां दोषत्रयस्य नियतलि-ङ्गमाह—खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्। पित्तात्मकुपितं दाहरागस्रा-वान्वितं मतम् ॥ १ ॥ कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम्। द्विलिङ्गं द्वंद्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् ॥ स्पर्शहानिः सस्वेदत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ॥ २ ॥ इदानीमुत्तरोत्तरं सप्तधातुगतकुष्ठलक्षणं क्रमेणोच्यते। तत्राऽऽदौ रसग-तमाह—त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते। त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यापि प्रवर्तनम् ॥ १ ॥ रक्तगतमाह—कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसं-श्रिते ॥ १ ॥ मांसगतमाह—बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिटिकोद्गमः। तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ १ ॥ मेदोगतमाह—दौर्गन्ध्यं गात्रदोषश्च पूयोत्थकृमयस्तथा। गात्राणां भेदनं चापि कुष्ठे मेदःस-माश्रिते ॥ १ ॥ कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम्। मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ २ ॥ अस्थिमज्जाद्वयगतमाह—नासाभङ्गोऽ-

क्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसंभवः । स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ १ ॥ शुक्रगतमाह—दंपत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः । यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ १ ॥ इति सप्तधातुगतानि कुष्ठानि ॥ अथ साध्यमाह—साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत् ॥ १ ॥ अथ कृच्छ्रम्—मेदोगं द्वंद्वजं याप्यम् ॥ असाध्यम्—वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ १ ॥ पुनरसाध्यलक्षणम्—कृमिकृद्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम् । प्रभिन्नं प्रस्नुताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥ १ ॥ पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ कुष्ठेषु चिकित्सार्थं दोषप्राधान्यमाह—वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्चा च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् ॥ १ ॥ चर्माख्यकुष्ठं[1] किटिभं सिध्मालसविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ॥२॥ पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा । सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुः सकाकणः ॥ ३ ॥ पुण्डरीकमृष्यजिह्वे महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अथ श्वित्रमाह—कुष्ठैकसंभवं[2] श्वित्रं किलासं दारुणं च यत् । निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ १ ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं लोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥२॥ सकण्डुरं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चाऽऽदिशेत् । *वर्णेनैवेदमुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ अथ तस्य साध्यासाध्यत्वमाह—अशुक्ललोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम् । अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥१॥ गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरंतनम् । वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ २ ॥ स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः । सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ॥ ३ ॥ कुष्ठादिसंसर्गजान्रोगानाह—प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् । सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥ १ ॥ कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्तरम् ॥ २ ॥ मरणं यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्(?) । नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥ इति कुष्ठनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु । पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं विहितम् ॥ १ ॥ प्रभूतं वा जलौकाभिः शृङ्गालाबुशिराव्यधैः । स्निग्धस्य मोक्षयेद्रक्तं दुष्टं कुष्ठे पुनः पुनः ॥ २ ॥ स्रुते रक्ते हृते दोषे स्नेहैः संशमितेऽ-

* वर्णेनैवेदमुभयमिति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

१ च. चर्मैककु° । २ च. °सं चारु° ।

निले । रसायनानि प्राश्याश्च प्रशस्ताः कुष्ठिनां मताः ॥ ३ ॥ अथ वमनम्—यववासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः । कषायो मधुना पीतो वान्तिकृन्मदनान्वितः ॥ १ ॥ इति वमने पञ्चकषायः ॥ अथ विरेचनम्—विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः । षष्ठे मासे शिरामोक्षं प्रतिमासं विरेचनम् ॥ प्रतिपक्षं च वमनं कुष्ठे लेपं त्र्यहाच्चरेत् ॥ १ ॥ अथ लेपः—पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः । विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपमात्रेण कुष्ठजित् ॥ १ ॥ एलाकुष्ठविडङ्गानि शताह्वा चित्रकं बला । दन्ती रसाञ्जनं चेति लेपः कुष्ठविनाशनः ॥ २ ॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः । करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टश्च परः प्रदेहः ॥ ३ ॥ बलिवेल्लाग्निभल्लातदन्तीशम्याकनिम्बकैः । काञ्जिकैः पेषितैर्लेपः श्वेतकुष्ठविनाशकृत् ॥ ४ ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जत्वचो दार्व्याः । सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ५ ॥ शैलेयकम्पिल्लकयष्टिसाह्वसौराष्ट्रिकासर्जरसोत्पलानि । शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकः प्रदिष्टः ॥६॥ रसगन्धकयोः पिष्टं कटुतैलेन भृङ्गजैः । द्रवैः संमर्द्य तल्लेपात्सर्वकुष्ठं विनश्यति ॥ ७ ॥ अथ क्वाथाः—गुडूचीत्रिफलादार्वीक्वाथ उष्णैश्च वारिभिः । त्वग्दोषव्रणशोफघ्नः पीतो मासं सगुग्गुलुः ॥ १ ॥ खदिरत्रिफलानिम्बपटोलामृतवासकैः । अष्टकोऽयं जयेत्कुष्ठकण्डूविस्फोटकानपि ॥ २ ॥ अथ महाकषायः—शुण्ठीनिम्बकिराततिक्तककणापाठाहरिद्राद्वयं त्रायन्ती त्रिफलाऽमृताऽब्जकटुका वासा वचा बाकुची । मञ्जिष्ठाऽतिविषादुरालभमहानिम्बाग्निषड्ग्रन्थिका व्याधिघ्ना गजचिर्भिटा सकुटजा भार्गी समुस्ता यवा ॥ १ ॥ मूर्वा चैव पटोलपत्रसहिता रक्तं तथा चन्दनं श्यामा पर्पटसारिवा कृमिहरा गायत्रिकासंयुता । गोमूत्रेण महाकषायमरुणोद्भूतं पिबेद्यः पुमांस्तस्याष्टादश यान्ति नाशमचिरात्कुष्ठानि दुष्टान्यपि ॥ २ ॥ अथ नवककषायः—त्रिफला निम्बपटोलं मञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी । एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ १ ॥ इति क्वाथाः ॥ अथ खदिरोदकम्—प्रलेपोद्वर्तनस्नानपानभोजनकर्मसु । शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ १ ॥ दशमानोद्धृतः कुम्भे समूलखदिराद्रसः । साज्यधात्रीरसः क्षौद्रो हन्यात्कुष्ठं रसायनम् ॥ २ ॥ अथ निम्बादिकल्कः—निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च । विडङ्गबाकुचीकल्कं पिबेदाकुष्ठनाशनम् ॥१॥ अथ चूर्णानि । तत्राऽऽदौ पञ्चनिम्बचूर्णम्—पिचुमन्दफलं पुष्पं त्वक्पत्रं मूलमेव च । पञ्चैतानि च सूक्ष्माणि समचूर्णानि कारयेत् ॥ १ ॥ अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा । भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याण्येतानि दापयेत् ॥२॥

१ ख. 'सोत्पला' । २ ख. 'नाद्धृतः' ।

चित्रकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः । भल्लातकहरीतक्यौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥ ३ ॥ चक्रमर्दकबाकूचीपिप्पलीमरिचं निशा । लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ ४ ॥ भावयेद्भृङ्गराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् । निम्बार्धचूर्णमेतेषामेकीकृत्य निधापयेत् ॥ ५ ॥ बिडालपदमात्रं तु सर्पिषा पयसाऽपि वा । प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥ ६ ॥ परिहारो न चात्रास्ति पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति । मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥७॥ त्वग्दोषनीलिकाव्यङ्गं तथैव तिलकालकान् । अष्टादशविधं कुष्ठं सप्त चैव महाक्षयान् ॥ सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ ८ ॥ अथोद्धूलने सर्षपादिचूर्णम्—सर्षपकरञ्जरजनीदारुनिशादारुमञ्जिष्ठाः । त्रिफलाशटीपटीरश्वेतामूर्वाप्रियङ्गुकाश्चापि ॥ १ ॥ त्रिकटुत्रिगन्धकेसरलाक्षाश्चैषां कृतं रजः श्लक्ष्णम् । उद्धूलनेन रक्तजपित्तजवातोत्थितं वाऽपि ॥ निस्तोदभेदपिटिकं कुष्ठं स्फुटनं विनाशयति ॥ २ ॥ अथ विडङ्गादिचूर्णम्—विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् । हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहान्नाडीदुष्टभगंदरान् ॥ १ ॥ इति चूर्णानि ॥ अथ गुटिकाः । तत्राऽऽदौ सर्वाङ्गसुन्दरी गुटिका—भल्लातकसहस्रैकं त्रिफलावारिणि क्षिपेत् । द्रोणमात्रे पचेत्तावद्यावत्पादावशेषितम् ॥ १ ॥ शर्करायां दश पलान्येकं बाकुचिकापलम् । तथैवात्रैव देयानि पलानि दश गुग्गुलोः ॥ २ ॥ खदिरारिष्टमञ्जिष्ठाबीजकं चेन्द्रवारुणी । चित्रकं द्वे हरिद्रे च देवदारु हरीतकी ॥ ३ ॥ भार्गी वचेति सर्वेषां प्रत्येकं च पलार्धकम् । प्रक्षिप्य गुटिका कार्या नाम्ना सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ ४ ॥ प्रत्यहं भक्षयेत्कुष्ठी त्वेतां बदरमात्रया । सर्वाण्येवोग्रकुष्ठानि शीघ्रमेव व्यपोहति ॥ ५ ॥ अथ त्रिफलागुटिका—त्रिफलारुष्करलोहैः सावल्गुजभृङ्गलाङ्गलीव्योषैः । सगुडैर्वराहकन्दैः पलिकैरेकत्र संमिश्रैः ॥ १ ॥ गुटिकां प्रकल्प्य खादेदेकैकामक्षसंमितां प्रातः । कुष्ठं दद्रुकिलासं जित्वा वर्षेण सर्वथा पलितम् ॥ जीवति वर्षशतं वै दीप्तहुताशो युवेव सोत्साहः ॥ २ ॥ अथैकविंशतिको गुग्गुलुः—चित्रकत्रिफलाव्योषमजाजीकारवीवचाः । सैन्धवातिविषा कुष्ठं चव्यैलायावशूकजम् ॥ १ ॥ विडङ्गान्यजमोदा च मुस्तान्यमरदारु च । यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः ॥ २ ॥ संकुट्य सर्पिषा सार्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् । प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥ ३ ॥ हन्त्यष्टादश कुष्ठानि कृमिदुष्टव्रणानपि । ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥ ४ ॥ गृध्रसीमथ भग्नं च गुल्मं चापि नियच्छति । व्याधीन्कोष्ठगतांश्चान्याञ्जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥ ५ ॥ अथ त्रिफलामोदकः—त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दश पञ्च च । सप्त चैव विडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १ ॥ शतं भल्लातकानां च पलानि दश बाकुची ।

शिलाजतु पलार्धं तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥ २ ॥ पलं पुष्करमूलस्य पलार्धं त्रिवृतस्य च । सचित्रकं समरिचं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ३ ॥ त्वक्पत्रं कुङ्कुमं मुस्ता कार्षिकानुपकल्पयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत्खण्डं प्रदापयेत् ॥ ४ ॥ प(पा)लिकान्मोदकान्कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः । एकैकं भक्षयेत्प्राज्ञो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ ५ ॥ कुष्ठान्यष्टादशापीह प्लीहगुल्मभगंदरान् । अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ ६ ॥ विंशतिं श्लैष्मिकांश्चापि संसृष्टान्सांनिपातिकान् । शालक्यगतरोगांश्च शिरोक्षिभ्रूगतांस्तथा ॥ ७ ॥ कण्ठतालुगतांश्चापि जिह्वायामुपजिह्वकम् । ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे भुक्तस्योपरि दापयेत् ॥ ८ ॥ शारीरे दापयेत्पूर्वमोदरे मध्यभोजने । निर्दिष्टरोगाञ्शमयेत्क्रियमाणं रसायनम् ॥ ९ ॥ अथावलेहाः । तत्राऽऽदौ भल्लातकावलेहः—निम्बगोपारुणाकट्वीत्रायन्तीत्रिफलाघनम् । पर्पटावल्गुजानन्तावचाखदिरचन्दनम् ॥ १ ॥ पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् । श्यामेन्द्रवारुणीमूर्वाविडङ्गातिविषानलम् ॥ २ ॥ हस्तिकर्णामृता[1]ब्दाह्वं पटोलं रजनीद्वयम् । कृष्णारग्वधसप्ताह्वशिरीषं चोञ्चटाफलम् ॥ ३ ॥ मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालः पुनर्नवा । दन्ती बीजकसारश्च भृङ्गराजकुरण्टकम् ॥ ४ ॥ एतान्द्विप(पा)लिकान्भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशिष्टं च कषायमवतारयेत् ॥५॥ भल्लातकसहस्राणि क्षिपेच्छित्त्वाऽर्मणेऽम्भसि । चतुर्भागावशिष्टं तु कषायमवतारयेत् ॥ ६ ॥ तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ तु कारयेत् । एकीकृत्य कषायौ तौ पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥ ७ ॥ गुडस्यैकतुलां दत्त्वा लेहवत्साधयेद्भिषक् । भल्लातकसहस्रस्य तत्र बीजानि दापयेत् ॥ ८ ॥ त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा । चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकं च पलं पलम् ॥ ९ ॥ चातुर्जातं च संचूर्ण्य घृतभाण्डे निधापयेत् । सौगन्धिकस्य दातव्यं चूर्णं पलचतुष्टयम् ॥ १० ॥ महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्मितः । प्राणिनां तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव च ॥ ११ ॥ श्वित्रमौदुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकालकम् । पुण्डरीकं च चर्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ १२ ॥ कृच्छ्रं[2] कापालिकं कुष्ठं पामां चापि विपादिकाम् । वातरक्तमुदावर्तं पाण्डुरोगं वमीन्क्रमीन् ॥ १३ ॥ अर्शांसि षट्प्रकाराणि श्वासं कासं भगंदरम् । अनुपानेन दातव्यं छिन्नातोयेन तं भिषक् ॥ १४ ॥ भोजने न सदा योज्यमुष्णं चाम्लं विशेषतः । अन्यान्यपि च कुष्ठानि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ इति महाभल्लातकावलेहः । अथ शशाङ्कलेखादिलेहः—शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका

---

१ क. ग. °ताब्देका प° । २ च. सकाकणम् ।

सहुताशमूला। सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा ॥ १ ॥ अथ धात्र्यवलेहः—धात्र्यक्षपथ्यासविडङ्गवह्निभल्लातकावल्गुजलोहभृङ्गाः। भागाभिवृद्धैस्तिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेहः ॥ १ ॥ अथ घृतानि। तत्राऽऽदौ तिक्तषट्पलं घृतम्—निम्बं पटोलदार्व्यौ दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम्। कुर्यादर्धपलांशान्पर्पटकं त्रायमाणां च ॥ १ ॥ सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते पूते। चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणं च ॥ २ ॥ मुस्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान्भागान्। नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ ३ ॥ कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणीपाण्ड्वामयान्हन्ति। पामाविसर्पपिटिकाकण्डूगण्डव्रणान्सिद्धम् ॥ ४ ॥ अथ पञ्चतिक्तकं घृतम्—निम्बं पटोलं व्याघ्रीं च गुडूचीं वासकं तथा। कुर्याद्दशपलान्भागानेकैकस्य सुकुट्टितान् ॥ १ ॥ जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम्। घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ २ ॥ पञ्चतिक्तमिति ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम्। अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ ३ ॥ विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति। दुष्टव्रणकृमीनर्शः पञ्च कासांश्च नाशयेत् ॥ ४ ॥ अथ महातिक्तकं घृतम्—सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम्। मुस्तामुशीरं त्रिफलां पटोलं पिचुमन्दपर्पटकम् ॥ १ ॥ धन्वयवासकचन्दनमुपकुल्यापद्मकरजन्यौ च। षड्ग्रन्थां सविशालां शतावर्यौ सारिवे चोभे ॥ २ ॥ वत्सकबीजं वासां मूर्वाममृतां किराततिक्तं च। कल्कान्कुर्यान्मतिमान्यष्ट्याह्वं त्रायमाणं च ॥ ३ ॥ कल्कस्य चतुर्थभागो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम्। द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः प्राशयेत्सिद्धम् ॥ ४ ॥ कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि। वीसर्पमम्लपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगं च ॥ ५ ॥ विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डुम्। हृद्रोगगुल्मपिटिकां भगंदरं गण्डमालां च ॥ ६ ॥ हन्यादेतत्सद्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः। योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिक्तम् ॥ ७ ॥ अथ महाखदिरघृतम्—खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले। तुलार्धं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ १ ॥ पर्पटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा। हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥ २ ॥ सप्तपर्णश्च संक्षुण्णो दशद्रोणे तु वारिणि। अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥ ३ ॥ धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाऽऽढकं पचेत्। महातिक्तककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ ४ ॥ निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात्। महाखदिरमित्ये-

---

१ च. छ. तिलपं।

तत्परं कुष्ठविकारनुत् ॥ ५ ॥ अथ तैलानि । अथ चित्रकादितैलम्—शुभ्रस्य करवीरस्य रसो वेल्लं च चित्रकम् । त्रिभिश्च पाचितं तैलमभ्यङ्गात्कुष्ठजातिनुत् ॥ १ ॥ अथ वज्रतैलम्—सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजाः । मूलं स्नुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥ १ ॥ करञ्जबीजं त्रिफला त्रिकटुं रजनीद्वयम् । सिद्धार्थकं विडङ्गं च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ २ ॥ मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम् । अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नारीदुष्टव्रणापहम् ॥ ३ ॥ अथ मञ्जिष्ठाद्यं तैलम्—मञ्जिष्ठारुग्निशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः । तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं परम् ॥ १ ॥ इति तैलानि । अथाऽऽसवाः । तत्राऽऽदौ खादिरा-[illegible]ः—खादिरस्य तुलार्धं तु तत्तुल्यं देवदार्वपि । वराया विंशतिर्दार्व्याः पलानां पञ्चविंशतिः ॥ १ ॥ बाकुच्या द्वादश पलान्यष्टद्रोणेऽम्भसः पचेत् । द्रोणशेषे कषाये तु पूतशेषे विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥ धातक्या विंशतिपलं माक्षिकस्य शतद्वयम् । शर्करायास्तुलामेकां चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ३ ॥ कक्कोलकं लवङ्गं च एलाजातीफलत्वचम् । केशरं मरिचं पत्रं प(पा)लिकान्युपकल्पयेत् ॥ ४ ॥ पिप्पलीनां तु कुडवं स्थापयेद्घृतभाजने । मासादूर्ध्वं पिबेन्मात्रामनपेक्ष्य बलाबलम् ॥ ५ ॥ सर्वकुष्ठहरो ह्येष पाण्डुहृद्रोगकासनुत् । कृमिग्रन्थ्यर्बुदग्रन्थिगुल्मप्लीहोदरान्तकृत् । एष वै खदिरारिष्टः कृष्णात्रेयेण पूजितः ॥ ६ ॥ अथ कनकारिष्टः—खदिरकषायं द्रोणं सर्पिष्कुम्भे निधापयेन्मध्ये । पलिका मात्रा क्षेप्या कृत्वा तु तानेव सूक्ष्मचूर्णं तु ॥ १ ॥ त्रिफला त्रिकटुकरजनी कनकत्वग्बाकुची गुडूची च । सविडङ्गमत्र मधुपलशतद्वयं प्रक्षिपेत्सर्वम् ॥ २ ॥ धातक्याश्च पलान्यष्टौ क्वाथेऽस्मिन्प्रदेयानि । प्रातः प्रातस्तु पिबन्नाशयति चिरोत्थितं कुष्ठम् ॥ ३ ॥ मासेन सर्वरोगान्विनिहन्ति च सर्वशोफमेहांश्च । निर्जितकासश्वासो गुदकीलभगंदरैर्मुक्तः । कनकारिष्टं प्रपिबन्भवति पुमान्कनककान्तिश्च ॥ ४ ॥ इत्यासवाः । अथ दद्रुचिकित्सा—कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेषयेत् । दद्रुकिटिभकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ १ ॥ बीजानि वा मूलकसर्षपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुनाटबीजम् । श्रीवेष्टकं व्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण विलेपनं स्यात् । दद्रूणि सिध्मं किटिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमं च हन्युः ॥ २ ॥ आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् । दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिध्ममसंशयः ॥ ३ ॥ प्रपुन्नाटस्य बीजानि धात्री सर्जरसः स्नुही । सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्तनं परम् ॥ ४ ॥ दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः । त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुं च कण्डूं च विनाशयन्ति ॥ ५ ॥ विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः । धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिषूदनः ॥ ६ ॥ अथ लघु-

मरिचाद्यं तैलम्—मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत् । शकृद्रसवि शालाग्निनिशायुग्दारुचन्दनैः ॥ १ ॥ कटुतैलं पचेत्प्रस्थं द्व्यक्षे विषपलान्विते । सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशकृत् ॥ २ ॥ अथ दरदादिलेपः—दरदगन्धकपारदपिप्पलीविषविडङ्गनिशाग्निमरीचकम् । अभयशुण्ठिघनाश्विकबाकुचीकटुनृपद्रुममेडगजान्वितम् ॥ १ ॥ सममिदं खलु निम्बरसैर्युतं हरति दद्रुजकण्डुविसर्पकान् । हरति लूतभगंदरमण्डलं तनुविलिप्तमहो क्षणतो नृणाम् ॥ २ ॥ इति दरदादिलेपः । इति दद्रुचिकित्सा । अथ चर्माख्यचिकित्सा—सूतगन्धकयोः पिष्ट्वा कज्जलिकां विधाय च । मृक्षणेन विमर्द्याथ करित्वग्लेपने हितम् ॥ १ ॥ कबाबगौरीगदतुत्थजीरवल्लीभवं कर्षमिदं पृथक्च । शिलाबलीतौ[1] रविकर्षसंख्यौ सार्धो[2] विभागः किल पारदस्य ॥ २ ॥ कर्षैश्च विंशत्प्रमितैर्घृतस्य सर्वं विमर्द्य किल ताम्रपात्रे । ततोऽङ्गलेपात्त्रिदिनं च तीव्रां हरेच्च रोगी गजकर्णपामाम् ॥ ३ ॥ गुञ्जाचित्रकशङ्खभस्मरजनीदूर्वाभयालाङ्गलीस्नुक्सिन्धूत्थकुमारिकाजलधरार्कक्षीरधूमैश्शजैः । वल्गूएडगजाविडङ्गमरिचक्षौद्रैश्च खारीयुतैः[3] कार्यं वै गजचर्मदद्रुरकसाकण्डुघ्नमुद्वर्तनम् ॥ ४ ॥ आरग्वधदलैः पिष्टैर्लेपः काञ्जिकयुक्तः । करित्वग्दद्रुकुष्ठानि हन्ति पामां विचर्चिकाम् ॥ ५ ॥ इति चर्माख्यचिकित्सा । अथ किटिभचिकित्सा—चक्राङ्कबीजं त्वक्क्षीरभावितं मूत्रसंयुतम् । रविवेतसकन्दं च लेपनं किटिभापहम् ॥ १ ॥ पिप्पलीपूतिकायस्थाकुष्ठगोपित्तचित्रकैः । लेपं सम्यक्प्रशंसन्ति किटिभघ्नं चिकित्सकाः ॥ २ ॥ गोमूत्रवारिसंपिष्टैः शिलाकासीसतुत्थकैः । लेपः किटिभवीसर्पकुष्ठनाशाय पूजितः ॥ ३ ॥ अथ सिध्मचिकित्सा—धात्रीफलं सर्जरसो यावशूकस्त्विदं त्रयम् । सौवीरपेषितं सर्वं सिध्मशूलविदारणम् ॥ १ ॥ शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् । क्षारेण कदल्या वा रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ २ ॥ कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा दुरालम्भा । एतत्केसरपिष्टं निहन्ति चिरकालजं सिध्मम् ॥ ३ ॥ गन्धपाषाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् । सिध्मं नाशमुपैत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥ ४ ॥ कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च । गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥ ५ ॥ बीजं मूलकजं निम्बपत्राणि सितसर्षपान् । गृहधूमं च संपिष्य जलेनाङ्गं प्रलेपयेत् ॥ ६ ॥ उद्वर्त्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा । त्र्यहादनेन सिध्मानि शाम्यन्त्याशु शरीरिणाम् ॥ ७ ॥ लाक्षा श्रीवे-

---

१ घ. ङ. 'बलातौ । २ च. 'लीतावपि क' । ३ च. वारियुतैः । ४ घ. च. 'द्रुकक' ।

ष्टकं कुष्ठं हरिद्रा गौरसर्षपाः । व्योषं मूलकबीजानि प्रपुन्नाटफलानि च ॥ ८ ॥ एतान्यत्र प्रतिष्ठा(दिष्टा)नि कुष्ठेषूद्वर्तनं परम् । सिध्मानां किटिभानां च दद्रूणां च विशेषतः ॥ ९ ॥ कार्पासिकापत्रविमिश्रकाकजङ्घाकृतो मूलकबीजयुक्तः । तक्रेण लेपः क्षितिपुत्रवारे सिध्मानि सद्यो नयति प्रणाशम् ॥ १० ॥ गोमूत्रेणाथ तक्रेण जीर्णसौवीरकेण वा । पिष्टमूलकबीजानां लेपनात्सिध्मनाशनम् ॥ ११ ॥ इति सिध्मचिकित्सा ॥ अथ विपादिकाचिकित्सा—धत्तूरबीजकल्केन माणकक्षारवारिणा । कटुतैलं विपक्वं तु द्रुतं हन्याद्विपादिकाम् ॥ मुण्डीरसेन संसिद्धं घृतं हन्ति विपादिकाम् ॥ १ ॥ इति विपादिकाचिकित्सा ॥ अथ क्रमेण पामाकण्डूकच्छूविसर्पणविस्फोटचर्मदलविचर्चिकाचिकित्सां व्याख्यास्यामः—सिन्दूरजीरद्वयरात्रियुग्ममनःशिलावह्निजगन्धकानाम् । रसान्वितानां घृतयोजितानां पामा व्रजेद्दूरतरं त्रिलेपात् ॥ १ ॥ सैन्धवं चक्रमर्दं च सर्षपं पिप्पलीं तथा । सेचयेदारनालेन पामाकण्डूविनाशनम् ॥ २ ॥ अथ जीरकतैलम्—जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूरार्धपलं तथा । कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम् ॥ वृद्धवैद्योपदेशेन पाच्यं तैलं पलाष्टकम् ॥ १ ॥ अथ बृहत्सिन्दूराद्यं तैलम्—सिन्दूरं चन्दनं मांसीविडङ्गं रजनीद्वयम् । प्रियंगुपद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठाखदिरं वचाम् ॥ १ ॥ जात्यर्कत्रिवृतानिम्बकरञ्जं विषमेव च । कृष्णाचित्रकलोध्रं च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ २ ॥ श्लक्ष्णं पिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया । अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तद्व्रणकृत्कुष्ठनाशनम् ॥ ३ ॥ पामां विचर्चिकां कच्छुं विसर्पं विषमेव च । रक्तपित्तोत्थितान्हन्ति रोगानेवंविधान्बहून् ॥ सिन्दूराद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ४ ॥ अथ बृहन्मरीचाद्यं तैलम्—मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः । देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ १ ॥ विशाला करवीरं च हरितालं मनःशिला । चित्रको लाङ्गली चव्यं विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २ ॥ शिरीषकुटजौ निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही । शम्याको नक्तमालोऽब्दः खदिरः पिप्पली वचा ॥ ३ ॥ ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं च चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥ मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । पक्त्वा तैलं वरं ह्येतन्म्रक्षयेत्कोटिकाव्रणान्[1] ॥ ५ ॥ पामाविचर्चिकाकण्डुदद्रुविस्फोटकानि च । वलयः पलितं छाया नीला व्यङ्गं तथैव च ॥ अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं च जायते ॥ ६ ॥ अथ माहेश्वरघृतम्—कृत्वा कज्जलिकां रवौ कुनटिका द्वे जीरके द्वे निशे गोदन्तोषणनाग एडगजिका वा कुञ्चिका सर्पिषा । लोहे लोहविमर्दितं दृढतरं

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'त्कोष्ठिका°' । च. 'त्कोठकव्र°' ।

माहेश्वराख्यं घृतं कण्डूकुष्ठविचर्चिकादिशमनं पामाहरं लेपनात् ॥ १ ॥ मांसी चन्दनशम्याककरञ्जारिष्टसर्षपम् । यष्टीकुटजदार्वीभिर्हन्ति कण्डूमयं गणः*॥२॥ अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् । मणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥ कण्डुं कच्छुं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३ ॥ कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलसंपिष्टम् । दिवसत्रयेण नियतं शमयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ४ ॥ हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् । पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥ ५ ॥ गन्धपाषाणचूर्णं तु कटुतैलेन योजितम् । लेपनादथ पानाद्वा कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ६ ॥ अथ सिन्दूराद्यं तैलम्—सिन्दूरगुग्गुलरसाञ्जनसिक्थतुत्थैः कल्कीकृतैः कटुकतैलमिदं सुपक्वम् । कच्छूं स्रवत्पिटिकिकामथ वाऽपि शुष्कामभ्यञ्जनेन सकृदुद्धरति प्रसह्य ॥ १ ॥ अथार्कतैलम्—अर्कपत्ररसे पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् । कटुतैलं हरेच्चूर्णं[1] पामाकच्छूविचर्चिकाः ॥ १ ॥ राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रलेपितम् । विजलं चर्मणा बद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ २ ॥ अथ रसाः । तत्राऽऽदौ विजयेश्वरो रसः—शुद्धतालं मृतं सूतं तुल्यं ताभ्यां चतुर्गुणम् । भर्जित्वा विजया योज्या सर्वतुल्यं गुडं क्षिपेत् ॥ १ ॥ श्वेतकुष्ठहरं निष्कं रसोऽयं विजयेश्वरः । दार्वीखदिरनिम्बानां क्वाथं तदनु पाययेत् ॥२॥ इत्यष्टादशकुष्ठचिकित्सा । अथ श्वित्राण्याह—श्वित्रिणो हृतदोषस्य हृतरक्तस्य वा सकृत् । खदिराम्बुयवाभ्रानां तृप्तस्य मलयूरसः ॥ सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥१॥ खदिरामलककषायं वाकुचिबीजान्वितं पिबेन्नित्यम् । शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्चित्रम्॥२॥ शिलापामार्गभसितलेपाच्छ्वित्रं विनाशयेत् । किं पुनर्यदि युज्येत धनंजयजटात्वचा ॥ ३ ॥ त्रिफलानीलिनीपत्रं लोहचूर्णं रसाञ्जनम् । श्वेतगुञ्जादन्तिदन्तभस्मतुत्थं च मार्कवम् ॥ ४ ॥ मेषीदुग्धेन संपिष्य स्थापयेल्लोहभाजने । दिनमेकं ततो लिम्पेन्मुहुः श्वित्रेष्वनुक्रमात् ॥ श्वित्राण्यनेन लेपेन निजवर्णं त्यजन्ति वै ॥ ५ ॥ सायोरजःकृष्णतिलाञ्जनानि सावल्गुजान्यामलकानि जग्ध्वा । पिष्टानि भृङ्गस्य सकृद्रसेन हन्यात्किलासं परिघृष्टलेपात् ॥ ६ ॥ अथ विषतैलम्—नक्तमालो हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च । करवीरवचाकुष्ठमास्फोतारक्तचन्दनम् ॥ १ ॥ मालती सप्तपर्णं च मञ्जिष्ठा सिन्धुवारिका । एषामर्धपलान्भागान्विषस्य द्विपलं भवेत् ॥ २ ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैल-

* अत्र नयनसुखग्रन्थाज्जीरादियोगः—जीरा मीरा मनशिल पारा तुत्थ सुगन्धक सिन्दुर तीला । समजीवकर घीवसमाना तिल्ले (तिल्ले) पारा खजीर जाणा ।

[1] घ. 'र्णं मासात्कच्छूं' ।

मस्थं विपाचयेत् । श्वित्रविस्फोटकिटिभकीटलूतावचर्चिकाः ॥ ३ ॥ कण्डू- कच्छुविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः । विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥ ४ ॥ अथ ज्योतिष्मतीतैलम्—मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिश्रुतम् । सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ १ ॥ अथ शशिलेखावटी— शुद्धसूतं समं गन्धं तुल्यं च मृतताम्रकम् । मर्दितं बाकुचीकाथैर्दिनैकं वटकीकृतम् ॥ १ ॥ निष्कमात्रां सदा खादेच्छ्वित्रघ्नीं शशिलेखिकाम् । बाकुचीतैलकर्षैकं सक्षौद्रमनु पाययेत् ॥ २ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्ललवणोषणम् । दधिदुग्धगुडांश्चापि तिलमाषांस्त्यजेन्नरः ॥ १ ॥

इति कुष्ठश्वित्राणि । इति चिकित्सा ॥

अथ शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम् ।

आदौ तस्य दोषत्रयजन्यत्वमाह—शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ । पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह--पिपासारुचिहृल्लासदाहसादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १ ॥ अनयोर्भेदमाह—वरटीदंष्ट्रसंस्थानः शोफः संजायते बहिः । सकण्डूतोदबहुलच्छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ १ ॥ उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे । वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकः ॥ २ ॥ अथोदर्दस्य धर्मान्तरमाह--सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः । शैशिरः कफजो व्याधिरुदर्दः परिकीर्तितः ॥ १ ॥ अथ त्वग्दोषसामान्यादत्रैव कोठः प्रोच्यते—असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः । आरनालैश्च शुक्तैश्च आसुरीलवणेन च ॥ १ ॥ वर्षाकाले प्रकुप्येत्स तथा दुष्टैश्च कारणैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ २ ॥ उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

इति शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन स्वेदश्चोष्णेन वारिणा । तथाऽऽशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ॥ १ ॥ त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्च प्रशस्यते । सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ २ ॥ सक्षारसिन्धुतैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रकल्पयेत् । गम्भारिकाफलं पक्कं शुष्कमुत्स्वेदितं पुनः ॥ ३ ॥ क्षीरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना । यष्टी मधूकपुष्पं च सरास्नं चन्दनद्वयम् ॥ ४ ॥ निर्गुण्डी सकणा काथं शीतपित्तहरं पिबेत् । अमृतारजनीनिम्बधना(न्व?)यासैः पृथक्शृतम् ॥ ५ ॥ प्राणिनां प्राणदं चैतच्छीतपित्ते समाचरेत् । सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्याशभुङ्नरः ॥ ६ ॥ तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दः सर्वदेहजः । यवानीं पायये-

द्वाऽपि सव्योषां क्षीरसंयुताम् ॥ ७ ॥ पिप्पलीवर्धमानं वा लशुनं वा प्रयोजयेत् । अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतं च सर्पिषा । शीतपित्तोदर्दकोठान्सप्ताहादेव नाशयेत् ॥ ८ ॥ निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथ वा प्रयुञ्ज्यात् । विस्फोटकोठक्षतशीतपित्तं कण्ड्वस्रपित्तं सकलं निहन्यात् ॥ ९ ॥ कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिग्रुः । ससर्षपं तुम्बरुधान्यकं त्वक्काण्डावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ १० ॥ तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत । तथा सकण्डूः पिटिका सकोठा कुष्ठानि शोफश्च शमं व्रजन्ति ॥ ११ ॥ ससैन्धवेन कुष्ठेन सर्पिषा लेपमाचरेत् । सुरसास्वरसैर्वाऽथ लेपयेत्परमौषधम् ॥ १२ ॥ सिद्धार्थरजनीकुष्ठप्रपुन्नाटतिलैः सह । कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्तनं हितम् ॥ १३ ॥ शीतपित्त उदर्दे च तथा कोठाभिधे गदे । कृमिदद्रुहरः कार्यः शीतपित्तेऽखिलः क्रमः ॥ १४ ॥ स्निग्धस्विन्नस्य संशुद्धिमादौ कोष्ठे समाचरेत् । ततः कुष्ठहरः सर्वो विधेयो विधिरादरात् ॥ १५ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—शालिमुद्गकुलत्थांश्च कारवेल्लमुपोदिकाम् । वेत्राग्रं तप्तनीरं च पित्तश्लेष्महराणि च ॥ १ ॥ शीतपित्तोदर्दकोठरोगिणां पथ्यमीरितम् । स्नानमातपमम्लं च गुर्वन्नं च विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इति शीतपित्तचिकित्सा ।

अथाम्लपित्तनिदानम् ।

अथ तस्य संप्राप्तिमाह—विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् । पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥ अथ तस्य लिङ्गमाह—अविपाकक्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः । हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥ १ ॥ अथ तस्य कदाचिदधोगतिमाह—तृड्दाहमूर्छाभ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् । हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ १ ॥ अथ विशेषेणोर्ध्वगतिमाह—वान्तं हरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीव चाम्लम् । मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाभं श्लेष्मानुयातं विविधं रसेन ॥ १ ॥ अथ भुक्तेऽभुक्तेऽवस्थामाह—भुक्ते विदग्धेऽप्यथ वाऽप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवमिं कदाचित् । उद्गारमेवंविधमेव कण्ठे हृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं वा ॥ १ ॥ अथ कफपित्तवत्सामान्यमाह—करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम् । जनयति कण्डूमण्डलपिटिकाचितगात्ररोगचयम् ॥ १ ॥ रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात्संसाध्यते नवः । चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कष्टसाध्यः स कस्यचित् ॥ २ ॥ अथ

---

१ च. त्वक्कण्डुघ्नचू° । २ च. °दकर्णत्वे° । ३ च. °लाच्छं श्ले° ।

तस्मिन्ननिलकफसंसर्गमाह—सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् । दोषलिङ्गेन मतिमान्भिषङ्मोहकरं हि यत् ॥ १ ॥ कम्पप्रलापमूर्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि । तमसो दर्शनविभ्रममोहहर्षणान्यनिलात् ॥ २ ॥ अथ तत्रानिलगतमाह—कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः । दहनबलसादकण्डूनिद्राचिह्नं कफानुगते ॥ १ ॥ अथ वातश्लेष्मानुगतमाह—उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यम्ले । कट्वम्ललवणरसासेवितकोपं भजत्येव । तिक्ताम्लकटुकोद्गारवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ॥ १ ॥ अथासाध्यमाह—भ्रमो मूर्छाऽरुचिश्छर्दिरालस्यं च शिरोरुजा । प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ इत्यम्लपित्तस्य निदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवारिणा । कारयेन्मदनक्षौद्रसिन्धुयुक्तं ततो भिषक् । विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुना त्रिफलाद्रवैः ॥ १ ॥ कृतवमनविरेकस्यापि दोषोपशान्तिर्भवति न यदि कार्यो रक्तमोक्षश्च युक्त्या । कृतशिशिरविलेपस्याम्लपित्तघ्नभक्ष्यौदनसमुदिततृप्तेर्वातरक्षा च कार्या ॥ २ ॥ अथ लक्ष्मणोत्सवात्—ज्वलन्तमिव चाऽऽत्मानं मन्यते योऽम्लपित्तवान् । तस्य संशोधनं पूर्वं कार्यं पश्चाच्च भेषजम् ॥ १ ॥ पूर्वं तु वमनं कार्यं पश्चान्मृदु विरेचनम् । कृतवान्तिविरेकस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥ २ ॥ आस्थापनं चिरोत्थेऽस्मिन्देयं दोषाद्यपेक्षया । दोषसंसर्गजे कार्यमौषधाहारकल्पनम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वदेहस्थितं वान्त्याऽप्यधःस्थं रेचनैर्हरेत् । पाचनं तिक्तबहुलं पथ्यं च परिकल्पयेत् ॥ ४ ॥ विकारान्यवगोधूमकृतांस्तीक्ष्णांविवर्जितान् । भक्षयेल्लाजसक्तूंश्च सिताक्षौद्रयुतान्पिबेत् ॥ ५ ॥ अथ वृन्दात्—अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः । गुडकूष्माण्डकं चैव तथा खण्डामलक्यपि ॥ १ ॥ गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिरत्र प्रयोजयेत् । सवाते सविबन्धेऽस्मिन्हिता कंसहरीतकी ॥ २ ॥ अथ क्वाथाः—यवकृष्णापटोलानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् । नाशयेदम्लपित्तं च ह्यरुचिं च वमिं तथा ॥ १ ॥ निस्तुषयवदृषधात्रीक्वाथं त्रिसुगन्धिमधुयुतं पीत्वा । अपहरति चाम्लपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ २ ॥ गुडूचीचित्रकारिष्टपटोलैः क्वथितं पिबेत् । क्षौद्रयुक्तं निहन्त्येतच्छर्दिं पित्ताम्लसंभवाम् ॥ ३ ॥ भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलवासामृतापर्पटमार्कवाणाम् । क्वाथो हरेत्क्षौद्रयुतोऽम्लपित्तं चित्तं यथा वारवधूकटाक्षः ॥ ४ ॥ पटोलत्रिफलानिम्बक्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् । अम्लपित्तज्वरं छर्दिदाहशूलकफान्वितम् ॥ ५ ॥

कण्टकार्यमृतावासाकषायं मधुसंयुतम् । अम्लपित्तं जयेत्पीत्वा श्वासं कासं वमिं ज्वरम् ॥ ६ ॥ चित्रकैरण्डमूलानि यवाश्च सयवासकाः । जलेन क्वथितं पीतं कोष्ठदाहाम्लपित्तजित् ॥ ७ ॥ अथैलादिचूर्णम्—एलातुगाचोचशिवाभयानां सग्रन्थिपाटीरदलाह्लिकानाम् । चूर्णं सितातुल्यमपाकरोति मौढाम्लपित्तं दिवसास्यभुक्तम् ॥ १ ॥ अथ त्रिकटुकाद्यं चूर्णं लेहश्च—त्रिकटुकसकण्टकारीपर्पटवारिकुटजबीजानाम् । सौराष्ट्रिकापटोलीत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ १ ॥ तिक्तामृणालमलयजकलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् । सवचातिविषाकेसरदीप्यकमधुशिग्रुबीजानाम् ॥ २ ॥ चूर्णं पटघृष्टमिदं पीतं शिशिरेण वारिणा प्रातः । क्षौद्रेण चाथ लीढं प्रायेणाधोगतं हन्ति । अतिविषममम्लपित्तं पथ्यभुजो वासरैः कैश्चित् ॥ ३ ॥ अथ द्राक्षादिगुटिका—द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां सितां क्षिपेत् । संकुट्याक्षद्वयमितां ततपिण्डीं कारयेद्भिषक् ॥ १ ॥ तां खादेदम्लपित्तार्तो हृत्कण्ठदहनापहाम् । तृण्मूर्छाभ्रममन्दाग्निनाशिनीमामवातहाम् ॥ २ ॥ अथाभयाद्यवलेहः—अभया पिप्पली द्राक्षा सिता धन्वयवासकम् । मधुना कण्ठहृद्दाहमूर्छाश्लेष्माम्लपित्तनुत् ॥ १ ॥ अथ खण्डपिप्पल्यवलेहो योगरत्नावल्याः—पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडवद्वयम् । पलषोडशकं खण्डाच्छतावर्याः पलाष्टकम् ॥ १ ॥ शिवायाः स्वरसस्यापि पलषोडशकं मतम् । क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥ त्रिजातकाभयाजाजीधान्यमुस्तशिवातुगाः । एतेषां कार्षिकं चूर्णं कर्षार्धं कृष्णजीरकम् ॥ ३ ॥ नागरं नागकं जातीफलं समरिचं हिमम् । दत्त्वा पलत्रयं क्षौद्रं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ प्रातर्यथाबलं लिह्यादम्लपित्तप्रशान्तये । हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् । शूलहृद्रोगशमनं हृद्यं चेदं रसायनम् ॥ ५ ॥ अथ नारिकेलखण्डपाको योगरत्नावल्याः—कुडवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिःपाचितं तुल्यखण्डम् । निजपयसि तदेतत्प्रस्थमात्रे विपक्वं गुडवदथ सुशीते शाणमात्रं क्षिपेच्च ॥ १ ॥ धान्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरैः सार्कं त्रिजातमिभकेसरवह्निचूर्ण्य । हन्त्यम्लपित्तमरुचिं क्षयमस्रपित्तं शूलं वमिं सकलपौरुषकारि पुंसाम् ॥ २ ॥ अथ गुडाद्यो मोदकः—गुडपिप्पलिपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः । पित्तश्लेष्महरः प्रोक्तो मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ खण्डकूष्माण्डः—कूष्माण्डस्य रसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकः । रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ १ ॥ लघ्वग्निना पचेत्तावद्यावद्भवति पिण्डितम् । धात्रीतुल्या सिता

---

१ ब. कण्टारिकाऽमृ° । २ ब. °नां त्वग्ग्रन्थि° ।

योज्या पलार्धं लेहयेदनु । खण्डकूष्माण्डकं ख्यातमम्लपित्तं नियच्छति ॥ २ ॥ अथ मधुपिप्पल्यादियोगः—पिप्पली मधुसंयुक्ता अम्लपित्तविनाशिनी । जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हन्त्यम्लपित्तकम् ॥ १ ॥ अथ पिप्पलीघृतम्—पिप्पलीक्वाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् । पिबेत्प्रातः समुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिघृतम्—द्राक्षाभयाशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीयवचन्दनैश्च । त्रायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरुपेतमेभिः ॥ १ ॥ भुञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्वं तु पाने ह्यमृतोपमं च ॥ २ ॥ अथ शतावरीघृतम्—शतावरीमूलकल्के घृतं प्रस्थं पयःसमम् । पचेन्मृद्वग्निना सम्यक्क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ नाशयेदम्लपित्तं च वातपित्तोद्भवान्गदान् । रक्तपित्तं तृषां मूर्छां श्वासं संतापमेव च ॥ २ ॥ अथ नारायणघृतम्—जले दशगुणे क्वाथ्यं पिप्पलीनां पलाष्टकम् । पादशेषं हरेत्क्वाथं क्वाथतुल्यं घृतं क्षिपेत् ॥ १ ॥ अम्लपित्तहरं श्रेष्ठं घृतं नारायणं महत् । गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिश्चात्रापि योजयेत् ॥ २ ॥ अथ रसा आरभ्यन्ते । तत्राऽऽदौ लीलाविलासो रसः—शुद्धसूतं समं गन्धं मृतताम्राभ्ररोचनम् । तुल्यांशं मर्दयेद्यामं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ॥१॥ अक्षधात्रीहरीतक्यः(कीः) क्रमवृद्ध्या विपाचयेत् । जलेनाष्टगुणेनैव ग्राह्यमष्टावशेषकम् ॥ २ ॥ अनेन भावयेत्पूर्वं पक्वसूतं पुनः पुनः । पञ्चविंशतिवारं च तावता भृङ्गजद्रवैः ॥ ३ ॥ शुष्कं तच्चूर्णितं खादेत्पञ्चगुञ्जमधुप्लुतम् । रसो लीलाविलासोऽयमम्लपित्तं नियच्छति ॥ ४ ॥ इति लीलाविलासो रसो वृन्दात् । अथ रसामृतम्—त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गश्चित्रकं तथा । एषां संचूर्णितानां तु प्रत्येकं तु पलं भवेत् ॥ १ ॥ कर्षद्वयं गन्धकस्य तदर्धं पारदस्य च । बिडालपदमात्रं तु लिह्यात्तन्मधुसर्पिषा ॥ २ ॥ शीतोदकं चानु पिबेत्क्रमाद्गव्यं पयस्तथा । अम्लपित्तमग्निमान्द्यं परिणामरुजं तथा । कामलां पाण्डुरोगं च हन्यादेतद्रसामृतम् ॥ ३ ॥ इति रसामृतम् । अथ सूतशेखररसः सारसंग्रहात्—शुद्धं सूतं मृतं स्वर्णं टङ्कणं वत्सनागकम् । व्योषमुन्मत्तबीजं च गन्धकं ताम्रभस्मकम् ॥ १ ॥ चातुर्जातं शङ्खभस्म बिल्वमज्जाकचोरकम् । सर्वं समं क्षिपेत्खल्वे मर्द्यं भृङ्गरसैर्दिनम् ॥ २ ॥ गुञ्जामात्रां वटीं कृत्वा द्विगुञ्जे मधुसर्पिषी । भक्षयेदम्लपित्तघ्नो वान्तिशूलामयापहः ॥ ३ ॥ पञ्च गुल्मान्पञ्च कासान्ग्रहण्यामयनाशनः(?) । त्रिदोषोत्थातिसारघ्नः श्वासमन्दाग्निनाशनः ॥ ४ ॥ उग्रहिक्कामुदावर्तं(?) देहयाप्यगदापहः । मण्डलान्नात्र संदेहः सर्वरोगहरः परः । राजयक्ष्महरः साक्षाद्रसोऽयं सूतशेखरः ॥ ५ ॥ इति सूतशेखरो रसः । अथ पथ्यापथ्यम्—यवगोधूममुद्गाश्च पुराणा रक्तशालयः । जलानि तप्तशीतानि शर्करा मधु सक्तवः ॥ १ ॥ कर्कोटकं

कारवेल्लं रम्भापुष्पं च वास्तुकम् । वेत्राग्रं वृद्धकूष्माण्डं पटोलं दाडिमं तथा ॥ २ ॥ पानान्नानि समस्तानि कफपित्तहराणि च । अम्लपित्तामये नित्यं सेवितव्यानि मानवैः ॥ ३ ॥ वमिवेगं तिलान्माषान्कुलत्थांस्तिलभक्षणम् । अविदुग्धं च धान्याम्लं लवणाम्लकटूनि च । गुर्वन्नं दधि मद्यं च वर्जयेदम्लपित्तवान् ॥ ४ ॥ इत्यम्लपित्तचिकित्सा ।

अथ विसर्पनिदानमाह ।

अथ तस्य संप्राप्तिमाह—लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः । विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥ अथ तस्य संख्यामाह—वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सांनिपातिकः । चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वंद्वजास्त्रयः ॥१॥ आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्था(न्थ्या)ख्यः कफवातजः । यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥ २ ॥ रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ३ ॥ अथ तत्र वातिकमाह—तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः । शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ १ ॥ अथ कफजमाह—कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ १ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—संनिपातसमुत्थश्च सर्वलिङ्गसमन्वितः ॥ १ ॥ स चा[त्रा]न्तर्बहिर्भेदाद्विसर्पः पठितो द्विधा । अथ तमाह—मर्मोपतापान्मोहाच्च हृदयानां च घट्टनात् ॥ १ ॥ तृष्णादियोगाद्वेगानां विषमाच्च प्रवर्तनात् । विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबलक्षयात् । अतो विसर्पणाद्बाह्यमन्यं विद्यात्सुलक्षणैः ॥ २ ॥ अथ द्वंद्वजमाह—वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः । अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ॥ १ ॥ करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् । यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ॥ २ ॥ शीताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते । अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रं गत्वा द्रुतं स च ॥ ३ ॥ मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः । व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां श्वासं समीरयेत् ॥ ४ ॥ +हिध्मां च सर्वतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः । क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ ५ ॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् । दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥ ६ ॥ अथ कफमारुतजग्रन्थिविसर्पमाह—कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् । रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम् ॥ १ ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थू-

---

* भेदायासेति मु. पु. पाठः । + हिक्कां च स गतोऽवस्थामिति क्वचित्पाठः ।

लखरात्मनाम् । ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥ २ ॥ श्वासकासास्यवैरस्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः । मोहवैवर्ण्यमूर्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् । इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ३ ॥ अथ कफपित्तात्मककर्दमविसर्पमाह—कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा । अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १ ॥ मूर्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् । आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां च विसर्पति ॥२॥ प्रायेणाऽऽमाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् । पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ३ ॥ स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान्गुरुः । गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ ४ ॥ पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्फुटस्नायुशिरागणः । शवगन्धिः स वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् । अग्निकर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥ ५ ॥ क्षतजमाह—बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयेत् । विसर्पमारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम् । स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम्* ॥ १ ॥ अथ विसर्पोपद्रवानाह—ज्वरातिसारवमथुत्वङ्मांसदरणक्लमाः । अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ १ ॥ अथ साध्यमाह—सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः ॥ अथासाध्यमाह—सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति । पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ १ ॥

इति विसर्पनिदानम् ।

अथ तच्चिकित्सा ।

पूर्वमेव विसर्पेषु कुर्याल्लङ्घनरूक्षणे । विरेकवमनालेपसेचनासृग्विमोक्षणैः ॥ उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ १ ॥ अथ विरेचनम्—त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह । प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशान्तये ॥ त्रिवृद्धरीतकीभिर्वा विसर्पे शोधनं हितम् ॥ १ ॥ अथ वमनम्—पटोलपिचुमन्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन वा । विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ १ ॥ श्लैष्मिकेऽत्र वमिः कार्या पूर्वं रेचनकं ततः । मदनं मधुकं निम्बवत्सकस्य फलानि च ॥ एतैर्वमिर्विधातव्या विसर्पे कफसंभवे ॥ २ ॥ अथ लेपाः—रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला । पिष्टाऽऽज्यक्षीरवाँल्लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ १ ॥ प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मकोशीरचन्दनैः । +सयष्टीन्दीवरोपेतैः क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ २ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मगुञ्जाः सशैवलाः सोत्पलकर्द-

---

* अयं च पित्तजे विसर्पेऽन्तर्भावनीयस्तेन न संख्याधिक्यम् । + " सयष्टीन्दीवरैः पैत्ते " इति मु० पु० पाठः ।

माश्च। वल्कान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥ ३ ॥ गायत्रीसप्तपर्णाब्दवासारग्वधदारुभिः। कुटजटैर्भवेल्लेपो विसर्पे श्लेष्मसंभवे ॥ ४ ॥ त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम्। नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ५ ॥ सर्पिषा शतधौतेन कृतो लेपो मुहुर्मुहुः। निहन्ति सर्ववीसर्पं सर्पं पतगराडिव ॥ ६ ॥ अथ दशाङ्गलेपः—शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः। लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठव्रणशोथहारी ॥ १ ॥ अथ मांस्यादिलेपः—मांसी सर्जरसो लोध्रं मधुकं सहरेणुकम्। मूर्वा नीलोत्पलं पद्मं शिरीषकुसुमानि च ॥ एतैः प्रदेहः कथितो वह्निवीसर्पनाशनः ॥ १ ॥ शतधौतघृतविमिश्रः कल्कस्त्वक्पञ्चकस्य लेपेन। बहुदाहकमुद्वेरग्निविसर्पं विनाशयति ॥ २ ॥ न्यग्रोधपादो गुञ्जा च कदलीगर्भ एव च। एतैर्ग्रन्थिविसर्पघ्नो लेपो धौताज्यसंयुतः ॥ ३ ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रः शिरीषत्वग्रजःकृतः। लेपः शमयति क्षिप्रं विसर्पं कर्दमाभिधम् ॥ ४ ॥ इति लेपाः। अथ क्वाथाः—कनीयःपञ्चमूलस्य यवल्कलकस्य वा। कषायः पित्तवीसर्पे पाने सेकेऽपि शस्यते ॥१॥ अथ पटोलादिः—कुलकवृषकिरातारिष्टतिक्ताक्षपथ्यामलकमलयजानां कौशिकाढ्यः कषायः। सकलगदसमुत्थं हन्ति वीसर्पमुग्रं ज्वरवमिविषदाहभ्रान्तितृष्णारुजाभिः ॥ १ ॥ अथ गुडूच्यादिः—अमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतं त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातं च तुल्यम्। कथितमिदमशेषं गुग्गुलोः पादयुक्तं हरति विषविसर्पान्कुष्ठसंघातमाशु ॥ १ ॥ वृन्दात्। अथ भूनिम्बाद्यः—भूनिम्बवासाकटुकापटोलं(ल)फलत्रिकं(का)चन्दननिम्बसिद्धः। विसर्पदाहज्वरशोफकण्डूविस्फोटतृष्णावमिनुत्कषायः ॥ १ ॥ अथ दुरालभादिः—दुरालभापर्पटकं गुडूचीविश्वभेषजम्। निशापर्युषितं दद्यात्तृष्णावीसर्पशान्तये ॥१॥ अथ द्वितीयः पटोलादिर्वृन्दात्—पटोलं पिचुमन्दं च दार्वी कटुकरोहिणीम्। यष्ट्याह्वं त्रायमाणां च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥१॥ अथ मुस्तादिः—मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथः सर्वविसर्पनुत्। धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुतः ॥ १ ॥ इति क्वाथाः ॥ अथ घृतानि। तत्राऽऽदौ गौराद्यं सर्पिः—द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा सारिवा चन्दनद्वयम्। मधुकं मधुपर्णी च पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ १ ॥ उशीरमुत्पलं मेदा त्रिफला पञ्चवल्कलम्। कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ विषवीसर्पविस्फोटकीटलूताव्रणापहम्। गौराद्यमिति विख्यातं सर्पिः श्लेष्ममरुत्प्रणुत् ॥ ३ ॥ अथ वृषादिसर्पिः—वृषखदिरपटोलपत्रनिम्बैः सममृतामलकीकषायकल्कैः। घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति सदाऽस्रविसर्पकुष्ठगुल्मान् ॥ १ ॥ अथ दूर्वादिसर्पिः—दूर्वावटोदुम्बरजम्बुसालसप्तच्छदाश्वत्थकषायकल्कैः। सिद्धं विसर्पज्वरदाहपाकवि-

स्फोटशोफान्विनिहन्ति सर्पिः ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥ अथ करञ्जादितैलम्—करञ्जसप्तच्छदलाङ्गलीकास्नुह्यर्कदुग्धानलभृङ्गराजैः। तैलं निशामूत्रविषैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघ्नम् ॥ १ ॥ अथ मञ्जिष्ठाभया—मञ्जिष्ठा कुटजो मुस्ता गुडूची रजनीद्वयम्। कण्टकारी वचा शुण्ठी कुष्ठारिष्टपटोलकम् ॥ १ ॥ नागी विडङ्गका माची मोरटा पुक्षदारुकम्। कलिङ्गभृङ्गत्रायन्तीपाठाकाश्मीरिका(का) बलिः ॥ २ ॥ गायत्री त्रिफला तिक्ता सारिवा नक्तमालकः। वासोशीरमहावृक्षसोमराजीप्रियंगुकाः ॥ ३ ॥ चन्दनं पर्पटानन्ताविशालात्रिवृता जलम्। कटुत्रिकं खुरासानं पलमेकं पृथक्पृथक् ॥ ४ ॥ द्वाविंशतिपलां पथ्यां जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टावशेषः कर्तव्यः क्वाथः सद्भिषजा ततः ॥ ५ ॥ वस्त्रपूता शिवा कार्या तीक्ष्णलोहेन वेधयेत्। मधुमध्ये विनिक्षिप्य दिनत्रिःसप्तसंख्यया ॥ ६ ॥ विनष्टं मधु संत्यज्य मधु श्रेष्ठं पुनः क्षिपेत्। ततः सुस्वादसंपन्नां प्रभाते भक्षयेच्छिवाम् ॥ ७ ॥ विसर्पान्नाशयेत्सर्वान्कुष्ठान्यष्टादशापि च। खुडं पामां च कण्डूं च दद्रुविस्फोटविद्रधीन् ॥ अन्यांस्त्वग्दोषजान्रोगांस्तथा रक्तसमुद्भवान् ॥ ८ ॥ इति मञ्जिष्ठाभया ॥ त्रिदोषघ्नीं क्रियां कुर्याद्विसर्पे द्वंद्वसंभवे। रसायनानि कुष्ठेषु सर्पींषि क्वाथनानि च। चूर्णादीन्यपि सर्वाणि विसर्पेष्वपि तान्यलम् ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—विरेको वमनं लेपो लङ्घनं रक्तमोक्षणम्। पुराणयवगोधूमकङ्गुषष्टिकशालयः। मुद्गा मसूराश्चणकास्तुवर्यो जाङ्गलो रसः ॥ १ ॥ नवनीतं घृतं द्राक्षा दाडिमं कारवेल्लकम्। वेत्राग्रं कुलकं धात्री खदिरो नागकेसरम् ॥ २ ॥ द्राक्षा शिरीषकर्पूरं चन्दनं तिललेपनम्। यथादोषं पथ्यमिदं सेवितव्यं विसर्पिभिः ॥ ३ ॥ व्यायाममह्नि शयनं सुरतं प्रवातं क्रोधं शुचं वमनवेगविधारणं च। गुर्वन्नपानमखिलं लशुनं कुलित्थान्माषांस्तिलान्सकलमांसमजाङ्गलं च ॥ स्वेदं विदाहिलवणाम्लकटूनि मद्यमर्कप्रभामपि विसर्पगदी त्यजेच्च ॥ ४ ॥

इति पथ्यापथ्यम्। इति विसर्परोगचिकित्सा ॥

अथ विस्फोटनिदानमाह।

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च। तथर्तुदोषेण विपर्ययैश्च कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥ त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च। घोरान्कुर्वन्ति विस्फोटान्सर्वाञ्ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥ अथ तेषां रूपमाह—अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः। क्वचित्सर्वत्र वा

---

१ च. नाग(गं)। २ च. वृद्धदारकम्।

देहे विस्फोटा इति संस्मृताः ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह—शिरोरुक्शूलभूयिष्ठ-ज्वरतृट्पर्वभेदनम् । सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम् । पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः । अवेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ १ ॥ अथ कफपैत्तिकमाह—कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकः ॥ १ ॥ अथ वातपित्त[ज]माह—वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥ १ ॥ अथ कफवातिकमाह—कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥ १ ॥ अथ त्रिदोषजमाह—मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान्* । दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्छारुजो ज्वरः । प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यस्तु त्रिदोषजः ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—रक्ता रक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसंनिभाः । वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥ १ ॥ न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगवरैरपि । एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वरूपान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ २ ॥ हिक्का श्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदि व्यथा । विसर्पज्वरहृल्लासविस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ३ ॥ इति विस्फोटनिदानम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

तत्राऽऽदौ लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् । यथादोषं बलं वीक्ष्य प्रोक्तं युक्तं च रेचनम् ॥१॥ अथ क्वाथाः । तत्राऽऽदौ द्विपञ्चमूलादिः—द्विपञ्चमूलीं रास्नां च दार्व्युशीरं दुरालभाम् । सामृतं धान्यकं मुस्तां क्वाथयित्वा शृतं पिबेत् । विस्फोटं वातसंभूतं निहन्त्येतन्न संशयः ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिः—द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः[1] । कटुकालाजदुःस्पर्शैः क्वाथः शर्करया युतः । विस्फोटं पित्तजं हन्ति सोपद्रवमसंशयम् ॥ १ ॥ अथ भूनिम्बादिः—भूनिम्बनिम्बवासाश्च त्रिफलेन्द्रयवासकाः । पिचुमन्दः पटोली च क्वाथमेषां सशर्करम् । पीत्वा विमुच्यते नूनं कफविस्फोटकान्नरः ॥ १ ॥ अथ द्वादशाङ्गः—किराततिक्तकारिष्टयष्ट्याह्वाम्बुदपर्पटैः । पटोलवासकोशीरत्रिफलाकौटजैः शृतम् ॥ १ ॥ द्वादशाङ्गं नरः पीत्वा विस्फोटेभ्यो विमुच्यते । द्वंद्वजेभ्यस्त्रिदोषोत्थाद्रक्तजाच्च हिताशनः ॥२॥ अथामृतादिक्वाथः—अमृतविषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे । शृतमिति स विसर्पान्कुष्ठ-

* अल्पप्रपाकत इति पाठः ।

१ च. °कैः । लजाकटुकदुः° । २ क. °म्बविम्ब° ।

विस्फोटकण्डूरपनयति मसूरीं शीतपित्तज्वरं च ॥ १ ॥ अथ पटोलादिर्वृन्दात्—पटोलामृतभूनिम्बवासारिष्टकपर्पटैः । खदिराब्दयुतैः क्वाथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥१॥ अथ निम्बादिः—निम्बत्वक्खादिरः सारो गुडूचीशुक्रजोऽथ वा । क्वाथो माक्षिकसंयुक्तो विस्फोटादिज्वरापहः ॥ १ ॥ अथ भूनिम्बादिश्चिकित्सासारात्—भूनिम्बवासाकटुकापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः । विसर्पदाहज्वरशोफकण्डूविस्फोटतृष्णावमिनुत्कषायः ॥ १ ॥ इति क्वाथाः ॥ अथ पद्मकं घृतम्—पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पस्य केशरम् । हरिद्रे द्वे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥ १ ॥ कुष्ठं लाक्षा पत्रकं च सिक्थकं तुत्थमेव च । तोयेनाऽऽलोड्य तत्सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ यांश्च रोगान्निहन्याद्धि तान्निबोध महामुने । सर्पकीटाखुदष्टेषु नाडीदुष्टविसर्पिषु ॥ ३ ॥ विविधेऽपि च विस्फोटे लूतामूत्रक्षतेषु च । नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ॥ आस्तीकविहितं धन्यं पद्मकं तु महद्घृतम् ॥ ४ ॥ अथ पञ्चतिक्तं घृतम्—पटोलसप्तच्छदनिम्बवासाफलत्रिकच्छिन्नरुहाविपक्कम् । तत्पञ्चतिक्तं घृतमाशु हन्यात्त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ १ ॥ अथ चन्दनादिलेपः—चन्दनं नागपुष्पं च तण्डुलीयकवारिणा । शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्दाहनाशनः ॥१॥ अथ पथ्यापथ्यम्—क्षुधिते लङ्घिते वान्ते जीर्णशालियवादिभिः । मुद्गाढकीमसूराणां रसैर्वा विश्वसंयुतैः ॥ १ ॥ सुनिषण्णकवेत्राग्रं तण्डुलीयकटिल्लकैः । कुलकाभीरुकैरेभिः सपर्पटकतीनसैः(सतीनकैः(?)) ॥ २ ॥ टङ्कारवल्लैः कुसुमैर्निम्बपल्लवबिल्वजैः । तिक्तयूषसमायुक्तैर्भोजनं संप्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ तिलान्माषान्कुलित्थांश्च लवणाम्लकटूनि च । विदाहि रूक्षमुष्णं च विस्फोटी परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इति विस्फोटचिकित्सा ।

अथ स्नायुकनिदानम् ।

पूर्वरूपमाह—शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भिनत्ति[१] तं क्षते तत्र सोष्मा स्नोयुं[२] विशोष्य च ॥ १ ॥ कुर्यात्तन्तुनिभं जीवं वृत्तं श्वेतद्युतिं बहिः । शनैः शनैः क्षताद्याति च्छेदात्कोपमुपैति सः ॥ २ ॥ तत्पाताच्छोफशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् । स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवत् ॥ ३ ॥ बाह्वोर्यदि प्रमादेन जङ्घयोस्त्रुट्यति क्वचित् । संकोचं खञ्जतां चैव च्छिन्नतन्तुः करोत्यसौ ॥ ४ ॥ वातेन श्यावरूक्षः सरुगथ दहनान्नीलपीतः सदाहोऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात्पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी । रक्तेनाऽऽरक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलैः सर्वलिङ्गो रोगोऽ-

१ च. °त्ति तत्क्षते । २ च. मांसं ।

सावष्टयेत्थं मुनिभिरभिहितः स्नायुकस्तन्तुकीटः ॥ ५ ॥ इति स्नायुकनिदानम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

स्नेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथामलम् । अहिंस्रामूलगोमूत्रकल्काल्लेपस्तु वातजे ॥ १ ॥ पञ्चवल्कलकल्केन हितो लेपोऽत्र पित्तजे । श्लेष्मजे स्नायुके लेपः प्रशस्तः काञ्चनारजः ॥ २ ॥ तद्वाभ्यां द्वंद्वजे लेपः सर्वैस्तैः सर्वजे हितः । रक्तजे स्नायुके लेपो वटप्लक्षत्वचो हितः । विसर्पोक्ताः क्रियाः सर्वाः स्नायुके तु हिता मताः ॥ ३ ॥ इति सारसंग्रहात् । अथ बब्बूलबीजादिलेपः—बब्बूलबीजं गोमूत्रपिष्टं हन्ति प्रलेपनात् । स्नायुकानि समस्तानि सशोथानि सरुञ्जि च ॥१॥ अथ शिग्रुमूलादिलेपः—शिग्रुमूलदलैः पिष्टैः काञ्जिकेन ससैन्धवैः । लेपः स्नायुकरोगाणां शमनः परमः स्मृतः ॥ १ ॥ सुधया सह लोणारं जलेनाऽऽलोड्य लेपयेत् । अनेन तु प्रयोगेण त्रिदिनादेव नश्यति ॥२॥ पातालगरुडीमूलं पिबेत्स्नायुकनाशनम् । तिलपिण्याकलेपो वा ह्यारनालेन पेषितः ॥ ३ ॥ तक्रेण वाऽथ तैलेन ह्यश्वगन्धां प्रलेपयेत् । श्वेतविष्णुक्रान्तया वा शिग्रुमूलेन वा पुनः ॥ ४ ॥ पुंमूत्रैः काञ्चनीं पिष्ट्वा लेपः स्नायुकजिद्भवेत् । वार्ताकमूलं पुंमूत्रैः पत्रैर्वाऽश्वत्थजैश्च वा । सुतप्तैर्बन्धयेच्छीघ्रं शमयेत्स्नायुकं गदम् ॥ ५ ॥ इति सुश्रुतात् । अथ रामठादियोगः—रामठं टङ्कणं क्षारं प्रत्येकं शाणसंमितम् । चूर्णयित्वा सप्तदिनं खादेत्संध्याद्वये नरः । अनेन योगराजेन स्नायुको नश्यति ध्रुवम् ॥ १ ॥ अथातिविषाद्यं चूर्णम्—अतिविषमुस्तकभार्गीविश्वौषधपिप्पलीबिभीतानाम् । चूर्णं तन्तुकृमिघ्नं पुंसामुष्णेन वारिणा पीतम् ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादिकल्कः—कुष्ठरामठशुण्ठीभिः कल्कं शिग्रुसमन्वितम् । पानलेपनयोगेन तन्तुकीटविनाशनम् ॥ १ ॥ गव्यं सर्पिस्त्र्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम् । पीत्वा स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ २ ॥ मूलं सुषव्या हिमवारिपिष्टं पानाद्दिनान्ते तु गदं प्रचण्डम् । शान्तिं नयेत्सव्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धश्च घृतेन पीतः ॥ ३ ॥ पारावतपुरीषस्य मधुना कल्कितस्य च । गिलिता गुटिका हन्ति स्नायुकामयमुद्धतम् ॥ ४ ॥ निम्बशम्याकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः । क्रिमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकलेपनधावनैः ॥५॥ वृन्ताकं भर्जितं भाण्डे कृत्वा दध्ना सहोपरि बन्धयेत्स्नायुको बहिः पतति । एवं सप्तदिनं कार्यम् । शणबीजचूर्णं भागमेकं गोधूमपिष्टं भागमेकं द्वयमेकीकृत्य

---

१ च. 'नादिनाऽ°'।

घृतेन पक्वश्च्यं गुडेन भक्षयेत् । एवं त्रिदिनं कार्यं स्नायुको नश्यति । इति स्नायुकचिकित्सा ॥

अथ मसूरिकानिदानमाह ।

तत्राऽऽदौ तत्संप्राप्तिमाह—कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टैः पवनोदकैः ॥ १ ॥ क्रुद्धग्रहेक्षणाद्वाऽपि देहे दोषाः समुद्धताः । जनयन्ति शरीरेऽस्मिन्दुष्टरक्तेन संगताः । मसूराकृतिसंस्थानाः पिटिकाः स्युर्मसूरिकाः ॥ २ ॥ अथ तासां पूर्वरूपमाह—तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरुचिर्भ्रमः । त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररोगस्तथैव च ॥ १ ॥ अथ वातजामाह—स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयाऽन्विताः । कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः ॥ १ ॥ अथ पित्तजामाह—संध्यस्थिपर्वणां भेदः कासकम्पारतिभ्रमाः । शोथस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ॥ १ ॥ रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः । मृदवोऽचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ २ ॥ विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिस्तथा । मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः । रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ३ ॥ कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् । हृल्लासश्चारुचिर्निद्रा तन्द्राऽऽलस्यसमन्विता ॥४॥ अथ कफजामाह—श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः । मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥५॥ अथ संनिपातजामाह—नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः । प्रभूताश्चिरपाकाश्च पूतिस्रावास्त्रिदोषजाः ॥ १ ॥ कण्ठे रोधोऽरुचिस्तन्द्रा प्रलापारुचिसंयुता । दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिटिकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ २ ॥ रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्या ज्वरपूर्विकाः ॥ ३ ॥ अथ सप्तधातुगताः । तत्र रसजाः—तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः । स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १ ॥ अथ रक्तजामाह—रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः । साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १ ॥ अथ मांसस्थामाह*—मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकाँ घनत्वचः । गात्रशूलारतिकण्डूतृष्णाज्वरसमन्विताः ॥ १ ॥ मेदोगतामाह—मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किंचिदुन्नताः । घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥ सं(स)मोहारतिसंतापाः

---

* इयं कृच्छ्रसाध्या ।

---

१ घ. 'कास्तनुत्व' ।

कश्चिदाम्यो विनिस्तरेत् ॥ १ ॥ अस्थिमज्जागतामाह—क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः । मज्जोत्था भृशसंमोहखेदनारतिसंयुताः ॥ १ ॥ छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च । भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ॥ २ ॥ अथ शुक्रगतामाह—पक्काभाः पिटिकाः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः । स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ॥ १ ॥ शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम् ॥ २ ॥ इति सप्तधातुगताः ॥ दोषमिश्राश्च सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः । त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ॥ १ ॥ श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः । एता विनाऽपि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २ ॥ वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः । कृच्छ्रसाध्या मतास्तस्माद्यत्नादेता उपाचरेत् ॥ ३ ॥ अतोऽन्यास्तु विनिर्दिष्टा यास्तु सम्यक्क्रियां विना । न सिध्यन्ति यतस्तस्मात्तास्तु यत्नादुपाचरेत् ॥ ४ ॥ असाध्याः संनिपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् । प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ ५ ॥ लोहजालनिभाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः । आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ ६ ॥ कासो हिक्का प्रमेहा(ह)श्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः । प्रलापश्चारतिर्मूर्छा तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥ ७ ॥ मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा । कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥ ८ ॥ मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः । लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥ मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्वसेत् । स भृशं त्यजति प्राणांस्तृष्णार्तो वायुदूषितः ॥ १० ॥ मसूरिकान्ते शोथः स्यात्कूर्परे मणिबन्धके । तथाऽसे फलके वाऽपि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ११ ॥

इति मसूरिकानिदानम् ।

अथ मसूरिकाचिकित्सामाह ।

मसूरिकायां कुष्ठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता । पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चाऽत्र प्रशस्यते ॥१॥ सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः । कषायश्च वचावत्सयष्ट्याह्वफलकल्कितैः ॥ २ ॥ सक्षौद्रं पाययेद्ब्राह्मीरसं वा हिलमोचकम् । वान्तस्य रेचनं देयं शमनं त्वबले नरे ॥ उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसूरिकाः ॥३॥ अथ वेणुत्वगादिधूपः—वेणुत्वक्मुरसालाक्षाकार्पासास्थिमसूरिकाः । यवपिष्टं विषं सर्पिर्वचा ब्राह्मी सुवर्चला ॥ १ ॥ धूपनार्थे यथालाभं धूपमेनं प्रयोजयेत् । आदावयं प्रयोक्तव्यो नश्यन्त्यस्मान्मसूरिकाः ॥ न शुद्ध-

न्ति विषं केचिद्यथालाभं श्रुतेरिह ॥ २ ॥ अथ श्वेतचन्दनादिः—श्वेतचन्दन-कल्काढ्यं हिलमोचाभवं द्रवम् । पिबेन्मसूरिकारम्भे नैम्बं वा केवलं रसम् ॥ १ ॥ गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह । पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ॥ २ ॥ अथ बृहत्पटोलादिक्काथः—पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी । खदिरः पिचुमन्दश्च बला धात्री विकङ्कतः ॥ एषां कषायपानं तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ १ ॥ अथ दशमूलादिः—द्वे पञ्चमूल्यौ रास्ना च धात्र्युशीरं दुरालभा । सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधादिलेपः—न्यग्रोधप्लक्षमञ्जिष्ठाशिरीषोदुम्बरत्वचाम् । ससर्पिष्कं मसूर्यां तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ १ ॥ शोधनं पित्तजायां न कार्यं वैद्येन जानता । तत्राऽऽदौ तर्पणं कार्यं लाजाचूर्णैः सशर्करैः ॥ २ ॥ आदावेव मसूर्यां तु पित्तजायां प्रयोजयेत् । निम्बादिकथितं तेन प्रशाम्यति मसूरिका ॥ ३ ॥ तद्यथा—निम्बः पर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् । वासा दुरालभा धात्री सेव्यं कटुकरोहिणी ॥ ४ ॥ एतेषां कथितं शीतं सितया मधुरीकृतम् । मसूरिकां पित्तकृतां हन्ति रक्तोत्तरामपि ॥ ५ ॥ अथ द्राक्षादिः—द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः । लाजामलकदुस्पर्शैः कथितं शर्करान्वितम् ॥ मसूरिकां पित्तकृतां रक्तजां च विनाशयेत् ॥ १ ॥ अथ पञ्चमूलादिक्काथः—बृहतः पञ्चमूलस्य वृषपत्रयुतस्य च । कषायः शमयेत्पीतः कफोत्थां तु मसूरिकाम् ॥ १ ॥ वृषपत्ररसं दद्यात्पानार्थं मधुसंयुतम् । कफजायां मसूर्यां तु कठिनायां विशेषतः ॥ २ ॥ खदिरारिष्टपत्रैश्च शिरीषोदुम्बरत्वचाम् । कुर्याल्लेपं कफोत्थायां मसूर्यां भिषगुत्तमः ॥ ३ ॥ अथ दुरालभादिः— दुरालभा पर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी । पिबेन्मसूर्यामेतेषां क्वाथं पित्तकफात्मनि ॥ १ ॥ अथ गुडूच्यादिः—गुडूचीपर्पटानन्ताकटुकाक्वथितं पिबेत् । वातपित्तमसूर्यां तु घोरोपद्रवभाजि च ॥ १ ॥ अथ नागरादिः—नागरमुस्तागुडूचीधान्यकभार्गीवृषैः कृतः क्वाथः । वातश्लेष्ममसूरीं दूरी कुरुतेऽनुपानतः सत्यम् ॥ १ ॥ अथ निम्बादिक्काथः—निम्बः पर्पटकं पाठा पटोलं कटुरोहिणी । वासा दुरालभा धात्री ससेव्यं चन्दनद्वयम् ॥ १ ॥ एष निम्बादिकः क्वाथः पीतः शर्करयाऽन्वितः । मसूरीं सर्वजां हन्ति ज्वरवीसर्पसंयुताम् ॥ २ ॥ अथ काञ्चनादिक्काथः—काञ्चनारत्वचाक्काथस्ताप्यचूर्णावचूर्णितः । निर्गत्यान्तः प्रविष्टां तु मसूरीं बाह्यतो नयेत् ॥ १ ॥ अथ पटोलादिः—पटोलकुण्डलीमुस्तावृषधन्वयवासकैः । भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च शृतं जलम् ॥१॥ मसूरीं शमयेदामां पक्कां चैव विशोधयेत् । नातः परतरं किंचिच्छीतलाज्वर-

शान्तये ॥ २ ॥ दाहे ज्वरे विसर्पे च व्रणे पित्ताधिकेऽपि च । मसूर्यो रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षणैः ॥ ३ ॥ धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् । मुखे कण्ठे व्रणे जाते गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥ ४ ॥ अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना । मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ॥ ५ ॥ उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाप्रलेपाः श्रोतने हिताः । नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न भवन्ति च ॥ ६ ॥ अथाञ्जनम्—शम्बूकमांसस्वरसेन नेत्रे समञ्जयेत्तेन मसूरिकाभ्यः । न जायते तत्र भयं भवन्ति नैताः प्रजातास्तु शमं प्रयान्ति ॥ १ ॥ इत्यञ्जनम् । प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्वहुवारस्य वल्कलैः । पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवधूलयेत् ॥ १ ॥ भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना । निम्बातिमुक्तिकास्फोताबिम्बीवेतसवल्कलम् ॥ २ ॥ शृतशीतं प्रयोक्तव्यं मसूरीव्रणधावने । रालहिङ्गुरसोनैश्च धूपयेत्ता मसूरिकाः । कृमयो न पतन्त्यत्र जाताः शाम्यन्ति ते लघु ॥ ३ ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूपमाह भावप्रकाशात्—देव्या शीतलया क्रान्ता मसूर्येव हि शीतला । ज्वर एव यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ॥ १ ॥ सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान्प्रचक्ष्महे । ज्वरपूर्वा बृहत्स्फोटैः शीतला बृहती भवेत् ॥ २ ॥ सप्ताहान्निःसरत्येषा सप्ताहात्पूर्णतां व्रजेत् । ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति त्वचम् ॥ ३ ॥ तासां मध्ये यदा काश्चित्पाकं गत्वा स्रवन्ति च । तत्रावधूलनं कुर्याद्वनगोमयभस्मना ॥४॥ निम्बसत्पत्रशाखाभिर्मक्षिकामपसारयेत् । जलं च शीतलं दद्याज्ज्वरेऽपि न तु तप्तकम्[1] ॥ ५ ॥ स्वापयेत्तं स्थले पूते रम्ये रहसि शीतले । नाशुचिः संस्पृशेत्तं तु न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ॥ ६ ॥ बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि । केचित्प्रयोजयन्त्येव मतं तेषामथो ब्रुवे ॥ ७ ॥ ये शीतलेन सलिलेन विशिष्य सम्यक्चिञ्चोत्थबीजसहितां रजनीं पिबन्ति । तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे पीडाकरो जगति शीतलिकाविकारः ॥ ८ ॥ मोचारसेन सहितं सितचन्दनं ये वासारसेन मधुकं मधुकेन वाऽथ । आदौ पिबन्ति सुमनास्वरसेन मिश्रं ते नाऽऽप्नुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारम् ॥९॥ शीतलासु क्रिया कार्या शीतला रक्षया सह[2] । बध्नीयान्निम्बपत्राणि परितो भवनान्तरे ॥ १० ॥ कदाचिदपि नो कार्यमस्पृश्य प्रवेशनम् । स्फोटेष्वधिकदाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ॥ ११ ॥ तेन ते शोषमायान्ति प्रकोपं न

---

१ क. ख. तत्पिबेत् । स्वा° । २ क. ख. °र्यमुच्छिष्टस्य ।

भजन्ति च । चन्दनं वासको मुस्तं गुडूची द्राक्षया सह । एषां शीतकषायस्तु* शीतलाज्वरनाशनः ॥ १२ ॥ जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्त्ययनार्चनैः । विप्रगोशंभुगौरीणां पूजनैस्तां शमं नयेत् ॥ १३ ॥ स्तोत्रं च शीतलादेव्याः पठेच्छीतलिनोऽन्तिके । ब्राह्मणः श्रद्धया युक्तस्तेन शाम्यन्ति शीतलाः ॥ १४ ॥ अथ शीतलाया भेदानाह—कफमारुतसंभूतः कोद्रवो नामतो गदः । अपाकः कोद्रवाकारः सूचीनिस्तोदकारकः ॥ १ ॥ जलशूक इवाङ्गेषु विध्यतीव विशेषतः । सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौषधैः ॥ २ ॥ यदि वा भेषजं दद्यात्खदिराष्टकनिर्मितम् । कषायं हि तदा दद्यात्कोद्रवस्य प्रशान्तये ॥ ३ ॥ खदिरत्रिफलानिम्बपटोलामृतवासकः । अष्टकोऽयं जयेत्कुष्ठकण्डूविस्फोटकानि च ॥ ४ ॥ विसर्पपामाकिटिभं शीतपित्तमसूरिके । काश्चिद्विनाऽपि यत्नेन सुखं सिध्यन्ति शीतलाः ॥ ५ ॥ दुष्टाः कष्टतराः काश्चित्काश्चित्सिध्यन्ति वा न वा । काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति यत्नतोऽपि चिकित्सिताः ॥ ६ ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—जीर्णाः षष्टिकशालयोऽपि चणका मुद्गा मसूरा यवाः सर्वेऽपि प्रतुदाः कपोतचटकापृष्ठ्याह्वदात्यूहकाः । कर्कोटं कदलं च शिग्रु कुलकं द्राक्षाफलं दाडिमं मेध्यं बृंहणमन्नपानमखिलं कोलानि मांसो रसः ॥ १ ॥ अक्ष्णोः सेकविधौ गवेधुमधुकोद्भूतं सुशीतोदकं शम्बुकोदरकोशनीरमपि वा कर्पूरचूर्णानि वा । पक्वो मुद्गरसोऽपि जाङ्गलरसः शालिं च (लिश्च) शाकं घृतं धूपो गोमयभस्मगुण्ठनमथो शेषा व्रणोक्तक्रियाः ॥२॥ इत्थं सर्वदशा विभागविहितं पथ्यं यथादोषतः संयुक्तं मुदमातनोति नितरां नॄणां मसूरीगदे ॥ ३ ॥ वातं स्वेदं श्रमं तैलं गुर्वन्नं क्रोधमातपम् । कट्वम्लं वेगरोधं च मसूरीगदवांस्त्यजेत् ॥ ४ ॥ इति मसूरिकाचिकित्सा ।

अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ।

ते समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा, अथाजगल्लिका—स्निग्धा[1] सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसंनिभा । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥ अथ यवप्रख्य(ख्या)माह—यवाकारा तु कठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिटिका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ १ ॥ अथान्वालजीमाह—घनामवक्त्रां पिटिकामुन्नतां परिमण्डलाम् । अन्वालजीमल्पपूयां

---

* शीतकषायो हिमः ।

---

१ क. ख. 'चाङ्गदि' ।

तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १ ॥ अथ विवृत्तामाह—विवृत्तास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसंनिभाम्। विवृत्तामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ १ ॥ अथ कच्छपिकामाह—ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः। कफानिलाभ्यां संभूता ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः ॥ १ ॥ अथ वल्मीकमाह—ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संधौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः। ग्रन्थिः सवल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः स वृद्धिम् ॥ १ ॥ मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः। वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ २ ॥ अथेन्द्रवृद्धामाह—पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिटिकां पिटिकाचिताम्। इन्द्रवृद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ १ ॥ अथ गर्दभिकामाह—मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिटिकाचितम्। रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ १ ॥ अथ पाषाणगर्दभमाह—वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसंधिजः। स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ १ ॥ अथ पनसिकालक्षणमाह—कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिटिकामुग्रवेदनाम्। स्थिरां पनसिकां तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ १ ॥ अथ जालगर्दभमाह—विसर्पवत्सर्पति यः शोफस्तनुरपाकवान्। दाहज्वरकरः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १ ॥ अथेरिवेल्लिकालक्षणमाह—पिटिकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम्। सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥ १ ॥ अथ कक्षागन्धनयोर्लक्षणमाह—बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिटिकां स्फोटसंनिभाम्। त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनां तां प्रचक्षते ॥ २ ॥ अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह—कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः। अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसंनिभाः ॥ १ ॥ सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्। तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां संनिपातजाम् ॥ २ ॥ अथ चिप्यलक्षणमाह—नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तं च वेदनाम्। करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ कुनखस्य लक्षणमाह—अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षासितः खरः। भवेत्तं कुनखं विद्यात्कुलीरमिति संज्ञितम् ॥ १ ॥ अथानुशयीलक्षणमाह—गम्भीरामल्पसंरम्भां सुवर्णामुपरि स्थिताम्। पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ १ ॥ अथ विदारिकालक्षणमाह—विदारीकन्दवद्वृत्ता कक्षावङ्क्षणसंधिषु। विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥ १ ॥ अथ शर्करार्बुदस्य लक्षणमाह—प्राप्य मांससिरास्नायु मेदः श्लेष्मा तथाऽनिलः। ग्रन्थिं कुर्वन्नसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ १ ॥ स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः। मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः

॥ २ ॥ दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः। स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥ ३ ॥ अथ पाददार्या लक्षणमाह—परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ १ ॥ अथ कदरस्य लक्षणमाह—शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः। ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ १ ॥ अथालसस्य लक्षणमाह—क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ। दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ १ ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य लक्षणम्—रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ १ ॥ रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं *रुजेति च विभाव्यते ॥२॥ अथ दारुणकस्य लक्षणमाह—दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपद्यते। कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकं तु तत् ॥ १ ॥ अथारुंषिकालक्षणमाह—अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन(ण) तानि विद्यादरुंषिकाम् ॥ १ ॥ अथ पलितस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तं च केशान्पचति पलितं तेन जायते ॥ १ ॥ वातिकं विषमं रूक्षं पीतं पित्तात्सितं कफात्। सर्वरूपान्वितं विद्यात्संनिपातसमुत्थितम् ॥ २ ॥ अथ यौवनपिटिकालक्षणमाह—शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः। जायन्ते पिटिका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ १ ॥ अथ पद्मिनीकण्टकमाह—कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलम्। पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ १ ॥ अथ जतुमणिमाह—सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम्। सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः ॥ १ ॥ अथास्य त्रिदोषजत्वं चरकेणोक्तं तद्यथा—कृष्णः स्निग्धो जतुमणिर्ज्ञेयो वातोत्तरैस्त्रिभिः। अरुजं त्वपरे रक्तं लक्ष्मेत्याहुर्भिषग्वराः ॥ २ ॥ अथ माषमाह—अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन्गात्रे प्रदृश्यते। माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषमादिशेत् ॥ १ ॥ तथा च भोजः—वातेरिते त्वचि यदा दूष्येते कफमेदसी। श्लक्ष्णं मृदु सवर्णं च कुर्यात्तं माषकं वदेत् ॥ १ ॥ अथ तिलकालकमाह—कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १ ॥ अथ न्यच्छमाह—महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वा सितम्। नीरुजं मण्डलं

---

* रुग्येति मु० पु० पाठः।

---

१ क. ख. 'सात्मकं क'। २ ख. 'त्सन्नं मलिनं मसकं दि'।

गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥१॥ अथ मुखव्यङ्गस्य लक्षणमाह—क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ॥ १ ॥ नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत् ॥ २ ॥ अथ नीलिकामाह—कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ २ ॥ अथ परिवर्तिकालक्षणमाह—मर्दनात्पीडनाद्वाऽपि तथैवाप्यभिघाततः । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ १ ॥ तदा वातोपसृष्टत्वाच्चर्म तत्परिवर्तते । सवेदनं सदाहं च पाकं च व्रजति कचित् ॥ २ ॥ मणेरधस्तात्कोशस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते । सरुजां वातसंभूतां विद्यात्तां परिवर्तिकाम् ॥ सकण्डूः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ ३ ॥ अथावपाटिकालक्षणमाह—अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत्स्त्रियं नरः । हस्ताभिघातादपि वा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ॥ १ ॥ मर्दनात्पीडनाद्वाऽपि शुक्रवेगविघाततः । यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २ ॥ अथ निरुद्धप्रका(क)शस्य लक्षणमाह—वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्म संश्रयते मणिम् । मणिश्चर्मावनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ १ ॥ निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् । मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ॥ २ ॥ निरुद्धप्रकशं विद्यात्सरुजं वातसंभवम् ॥ १ ॥ अथ संनिरुद्धगुदस्य लक्षणमाह—वेगसंधारणाद्वायुर्विहतो गुदसंस्थितः । निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ १ ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात्कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति । संनिरुद्धगुदव्याधिमेवं विद्यात्सुदुस्तरम् ॥ २ ॥ अथाहिपूतनस्य लक्षणमाह—शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वा स्नाप्यमानेऽस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ १ ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ २ ॥ अथ वृषणकच्छुलक्षणमाह—स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः । यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात्कण्डूं जनयते तदा ॥ १ ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । प्राहुर्वृषणकच्छुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २ ॥ अथ गुदभ्रंशस्य लक्षणमाह—प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः । रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ सूकरदंष्ट्रस्य लक्षणमाह—सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः । कण्डूमाञ्ज्वरकारी च स स्यात्सूकरदंष्ट्रकः ॥ १ ॥ इति क्षुद्ररोगनिदानम् ॥

अथातः क्षुद्ररोगचिकित्सा ।

अथाजगल्लिकाचिकित्सा—तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् । शुक्ति-

* सवेदनमिति मु० पु० पाठः ।

१ च. यस्याव° । २ क. ख. °विहितो ।

सौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चाऽऽलेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥ कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् । श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकल्कैरपि विलेपयेत् । पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २ ॥ अथ यवप्रख्यान्वालजीचिकित्सा—अन्वालजीं यवप्रख्यां पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् । मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥ पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ १ ॥ अथ विवृते(त्ते)न्द्रवृद्धागर्दभिकाजालगर्दभानां चिकित्सा—विवृता(त्ता)मिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥१॥ पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः । नीलपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ॥ जालगर्दभरूपं तु सद्यो हन्ति सवेदनम् ॥ २ ॥ अथ कच्छपिकाचिकित्सा—कच्छपीं स्वेदयेत्पूर्वं तत एभिः प्रलेपयेत् । कल्कीकृतैर्निशाकुष्ठशिलातालकदारुभिः ॥ तां पक्वां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्सया ॥ १ ॥ अथ वल्मीकचिकित्सा—शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् । विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ १ ॥ वल्मीकं तु भवेद्यस्य नातिवृद्धममर्माणि । तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ २ ॥ कुलत्थकानां मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च । आरग्वधस्य मूलैश्च दन्तिमूलैस्तथैव च ॥ ३ ॥ श्यामामूलैः सपललैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् । सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥ अथ मनःशिलादितैलम्—मनःशिलाक्तभल्लातसूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः । जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ १ ॥ वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् । पाणिपादोपरिष्टात्तच्छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ॥ वल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वर्ज्यं तद्धि विजानता ॥ २ ॥ अथ पाषाणगर्दभचिकित्सा—सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् । कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥ १ ॥ अथ पनसिकाचिकित्सामाह—भिषक्पनसिकां पूर्वं स्वेदनैरपतर्पणैः । जयेद्विदारिवल्लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः ॥१॥ अथेरिवेल्लिकाचिकित्सा—पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता । तथैव भिषगेतां च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम् ॥ १ ॥ अथ कक्षागन्धनयोश्चिकित्सा—कक्षां च गन्धनां तां च चिकित्सेत चिकित्सकः । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया ॥ १ ॥ अथाग्निरोहिणीचिकित्सा—पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् । रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षणरूक्षणम् ॥ १ ॥ शरीरस्य च संशुद्धिं तां तु वृद्धां परित्यजेत् ॥ २ ॥ अथ चिप्यकुनखयोश्चिकित्सा—चिप्यं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत् । गतोष्माणमथैनं तु सेचयेदुष्णवारिणा ॥ १ ॥ शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्राव-

---

१ घ. प्रलेपयेत् । २ व. °भरोगं तु ।

पेचतः । व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तु विचक्षणः ॥ २ ॥ स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वाऽऽयसेऽभयाम् । *घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥३॥ काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः । अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ॥ ४ ॥ श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत् । नखकोटिमविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति । कुनखश्चेत्तदा शैलः सलिले प्लवतेऽपि च ॥ ५ ॥ दाडिमकुसुमयवासैरभया सुश्लक्ष्णचूर्णिता लेपात् । नखकोटिपूतिभावं शमयति शूलं च तत्क्षणादेव ॥ ६ ॥ अथानुशयीचिकित्सा—हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः ॥ १ ॥ अथ विदारिकाचिकित्सा—विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम् । पाटनं च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः । जयेद्विदारिकां लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः ॥ १ ॥ वृन्दात् । अथ शर्करार्बुदस्य चिकित्सा—मेदोर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥ १ ॥ अथ पाददार्याश्चिकित्सा—पाददार्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् । स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥ मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः । सर्जोत्थसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतम् । निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जने ॥ २ ॥ मधुसिक्थकसैन्धवघृतगुडमहिषाख्यशालनिर्यासैः । गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ ३ ॥ उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कारुकैर्वारुकभस्मतोयैः । तैलं विपक्वं लवणेन युक्तं तत्पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ४ ॥ इत्युपोदकाद्यं तैलम् । मदनं च तथा सिक्थं सामुद्रलवणं तथा । महिषीनवनीतेन संततं लेपनं हितम् ॥ १ ॥ सप्ताहात्स्फुटितौ पादौ जायेते कमलोपमौ । सैन्धवं चन्दनं रालं मधु सर्पिः पुरो गुडः । गैरिका स्फुटितौ पादौ लिप्तौ स्तः पङ्कजोपमौ ॥ २ ॥ मदनसैन्धवगुग्गुलुगैरिकाज्यमधूवालकपङ्कविलेपनात् । स्फुटितमप्यखिलं चरणद्वयं विकचतामरसप्रतिमं भवेत् ॥ ३ ॥ अथ कदरस्य चिकित्सा—दहेत्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ १ ॥ अथालसस्य चिकित्सा—पादौ सिक्त्वाऽऽरनालेन लेपनं त्वलसे हितम् । पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः ॥ १ ॥ क्षुद्रास्वरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत् । ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत् ॥ २ ॥ करञ्जबीजरजनीकासीसं पद्मकं मधु । रोचना हरितालं च लेपोऽयमलसे हितः ॥ ३ ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा—इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः । गुञ्जामूलं फलं वाऽपि भल्लातकरसोऽपि वा ॥१॥ लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।

---

* " पक्त्वा तज्जलकल्केन " इति मु० पु० पाठः । + महिषाक्षेति क्वचित्पाठः ।

---

१ च. 'धुरालगुडाङ्घ्रिवि' ।

हस्तिदन्तमषीं कृत्वा छागदुग्धं रसाञ्जनम् । रोमाण्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेऽप्यपि ॥ २ ॥ तिक्तपटोलीपत्रस्वरसैर्घृष्टा शमं याति । चिरकालजाऽपि निरुजा नियतं दिवसत्रयेणैव ॥ २ ॥ गोक्षीरं तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी । शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥ ३ ॥ जातीकरञ्जवरुणकरवीराग्निपाचितम् । तैलमभ्यञ्जनाद्धन्यादिन्द्रलुप्तं न संशयः ॥ ४ ॥ स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गली विषम् । अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी । सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् । तैलं भवति नियमात्खालित्यव्याधिनाशनम् ॥ ६ ॥ इति स्नुहीदुग्धादितैलम् । अथ दारुणस्य चिकित्सा—कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः । प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥ १ ॥ काञ्जिकैस्तु त्रिसप्ताहं लेपो दारुणकापहः । आम्रबीजस्य चूर्णं तु शिवाचूर्णं समं द्वयम् । दुग्धपिष्टप्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम् ॥ २ ॥ अथ भृङ्गराजतैलम्—भृङ्गराजरसेनैव लोहकिट्टं फलत्रिकम् । सारिवां च पचेत्कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् । अकालपलितं कण्डूमिन्द्रलुप्तं च नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ गुञ्जातैलम्—गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च । कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥ १ ॥ दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् । कण्टकारीफलरसैस्तुल्यं तैलं विपाचयेत् । जेपापुष्पद्रवैर्वाऽथ तल्लेपो दारुणप्रणुत् ॥ २ ॥ अथारुंषिकायाश्चिकित्सा—नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः । यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफलाद्यं तैलम्—त्रिफलाया रजो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवा । सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम् ॥ १ ॥ अरुंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलौकया वा । निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो देयश्च वर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥ २ ॥ पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य च । मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥ ३ ॥ अथ हरिद्राद्यं तैलम्—हरिद्राद्वयभूनिम्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः । एतत्तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ १ ॥ खादिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः । कुटजत्वक्सैन्धवं वा लेपाद्धन्यादरुंषिकाम् ॥ २ ॥ अथ पलितस्य चिकित्सा—अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका । स्थितमिक्षुरसे मासं लेपनात्पलितं जयेत् ॥१॥ धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं बिभीतकम् । पञ्चाम्रमज्जो(ज्ज्ञो) लोहस्य कर्षैकं च प्रदीयते ॥ २ ॥ पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुषितं निशि । लेपोऽयं हन्ति नचिरादकालपलितं महत् ॥ ३ ॥ निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थ-

---

१ क. ख. गोक्षुरस्तिल°। २ च. जयापु°।

मेव नस्यं विधेयं विधिना यथावत् । मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य चिरात्प्रभूतं पलितं निहन्ति ॥ ४ ॥ काश्मर्यं मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं लौहं चूर्णं सभृङ्गं त्रिफलजलयुतं तैलमेभिः पचेयुः । कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकं केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य योगाद्भवन्ति ॥ ५ ॥ त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजो ह्ययोरजः । अविमूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृष्णीकरं परम् ॥ ६ ॥ अथ यौवनपिटिकान्यच्छमुखव्यङ्गनीलिकाचिकित्सामाह—युवा(यौव)नपिटिकान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः । शिरावेधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥१॥ जातीफलं चन्दनं च मरिचैः सह पेषितम् । मुखलेपेन हन्त्याशु पिटिकां यौवनोद्भवाम् ॥ २ ॥ लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिटिकापहः । तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ३ ॥ सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् । गव्येन चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥ ४ ॥ कण्टकैः शाल्मलीयैश्च क्षीरपिष्टैः प्रलेपयेत् । मुखे तस्यापि पिटिकाः संक्षयं यान्त्यसंशयम् ॥ ५ ॥ त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिंशपा चैभिः । उद्वर्तनं विरचितं न्यच्छव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥ ६ ॥ वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनाः । व्यङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥ ७ ॥ व्यङ्गेषु चार्जुनत्वक्च मञ्जिष्ठावृषमाक्षिकैः । लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ ८ ॥ व्यङ्गानां लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरेण वा । वरुणस्य कषायेण मुखं प्रक्षाल्य लेपयेत् ॥ ९ ॥ वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् । कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥ युवा(यौव)नपिटिकानां तु व्यङ्गानां च विनाशनम् । मातुलिङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ॥ ११ ॥ मुखकान्तिकरो लेपः पिटिकाव्यङ्गकालजित् । जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्व्यङ्गं च नीलिकाम् ॥ १२ ॥ अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपयेत् । मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ १३ ॥ मसूरैः क्षीरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं घृतान्वितैः। सप्तरात्राद्भवेत्सत्यं पुण्डरीकदलोपमम् ॥१४॥ अथ कुङ्कुमाद्यं तैलम्—कुङ्कुमं चन्दनं लोध्रं पतङ्गं रक्तचन्दनम् । कालीयकमुशीरं च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥ १ ॥ पत्रकं पद्मकं पद्मं कुष्ठं गोरोचनं निशा । लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ॥ २ ॥ पालाशकुसुमं चापि प्रियंगुश्च वटाङ्कुराः । मालती च मधूच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्वचा ॥ ३ ॥ चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरक्षमितैः पृथक् । पचेन्मन्दाग्निना वैद्यस्तैलं प्रस्थद्वयोन्मितम् ॥ ४ ॥ वदनाभ्यञ्जनादेतद्व्यङ्गं नीलिकया सह । तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदूषिकाम् ॥ ५ ॥ पद्मिनीकण्टकं चाऽपि हरेज्जतुमणिं तथा । विदध्याद्वदनं पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥ ६ ॥ इति कुङ्कुमाद्यं तैलं

भावप्रकाशात्। अथ मञ्जिष्ठाद्यं तैलं योगतरङ्गिण्याः—मञ्जिष्ठं मधुकं लाक्षा मातुलिङ्गं सयष्टिकम्। कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥ १ ॥ आजं पयस्तु द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। नीलिकापिटिकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ २ ॥ मुखं प्रसादोपचितं वलीपलितवर्जितम्। सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत्कनकसंनिभम् ॥ ३ ॥ अथ पद्मिनीकण्टकचिकित्सा—पद्मिनीकण्टके रोगे छर्दयेन्निम्बवारिणा। तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥ १ ॥ निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुरुद्वर्तनं हितम्। चतुर्गुणेन निम्बोत्थपत्रक्राथेन गोघृतम् ॥ २ ॥ पचेत्ततस्तु निम्बस्य कृतमालस्य पत्रजैः। कल्कैर्भूयः पचेत्सिद्धं तत्पिबेत्पलसंमितम्। पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥ ३ ॥ इति निम्बादिघृतम्। अथ तिलकालकमाषजतुमणीनां चिकित्सा—चर्मकीलं जतुमणिं माषकांस्तिलकालकान्। उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत्क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ १ ॥ अथ परिवर्तिकाचिकित्सामाह— स्वेदोपनाहौ परिवर्तिकायां कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पश्चात्। प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे माषैः सुपिष्टैरुपनाहयेत्तम् ॥ १ ॥ इति वृन्दात्। अथ भावप्रकाशात्—परिवर्तिं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत्। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥ १ ॥ ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म वेशयेत्पीडयेन्मणिम्। प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत्। दद्याद्वातहरान्बस्तीन्स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ २ ॥ अथावपाटिकाचिकित्सा—स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥१॥ अथ निरुद्धप्रका(क)शस्य चिकित्सा—निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीम्। दारवीं वा जतुकृतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥ १ ॥ परिषिञ्चेद्रसां मज्जां शिशुमारवराहयोः। चुक्रतैलं तथा योऽयं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ २ ॥ त्र्यहात्स्थूलतरां सम्यङ्नाडीं गर्भे प्रवेशयेत्। स्रोतो विवर्धयेदेवं स्निग्धमन्नं च भोजयेत्। भित्त्वा वा सीवनीं मुक्त्वा सद्यःक्षतवदाचरेत् ॥ ३ ॥ अथ संनिरुद्धगुदस्य चिकित्सा—संनिरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः। तथा निरुद्धप्रकशक्रिया वा कथिता हिता ॥ १ ॥ अथाहिपूतनचिकित्सा—तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत्। त्रिफलाखदिरक्राथैर्व्रणानां क्षालनं हितम् ॥ १ ॥ शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपः कार्योऽहिपूतने। पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम्। पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्यहिपूतनम् ॥ २ ॥ अथ वृषणकच्छुचिकित्सा—सर्जाम्बुकुष्ठसैन्धवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः। उद्वर्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डूतिम् ॥ १ ॥

---

१ च. युक्त्या।

भिषग्वृषणकच्छुं तु चिकित्सेत्पामरोगवत् । अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययाऽपि च तां हरेत् ॥ २ ॥ कासीसरोचनातुत्थहरितालरसाञ्जनैः । आम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं मुष्ककण्डुहिपूतने ॥ ३ ॥ अथ गुदभ्रंशे—गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् । प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गव्यसच्छिद्रचर्मणा ॥ १ ॥ पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् । एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ २ ॥ मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदं भ्रंशे प्रलेपयेत् । स्विन्नमूषकमांसेन अथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥ ३ ॥ चाङ्गेरीकोलदध्याम्लनागरक्षारसंयुतम् । घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४ ॥ वृक्षाम्लनलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम् । तक्रेण शीलयेत्पायुभ्रंशार्तोऽनलदीपनम् ॥ ५ ॥ अथ मूषकतैलम्—मूषकान्दशमूलानि शृङ्गीपादुभयं समम् । तयोः क्राथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥ १ ॥ अभ्यङ्गाचस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति । विनश्यन्ति तथा तेन गुदशूलभगंदराः ॥ २ ॥ गुदं च गव्यपयसा वेशयेदविशङ्कितः । दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न संशयः । रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ३ ॥ अथ शूकरदंष्ट्रस्य चिकित्सा—भृङ्गराजकमूलस्य रजन्या सहितस्य च । चूर्णं तु सहसा लेपाद्वराहद्विजनाशनम् ॥ १ ॥ राजीवमूलकल्कः पीतो गव्येन सर्पिषा प्रातः । शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतं ज्वरं घोरम् ॥ २ ॥ रजनी मार्कवं मूलं पिष्टं शीतेन वारिणा । तल्लेपाद्धन्ति वीसर्पं वाराहदशनाद्भयम् ॥ ३ ॥ इति शूकरदंष्ट्रस्य चिकित्सा । अथ पथ्यापथ्यम्—क्षुद्ररोगेषु सर्वेषु नानारोगानुकारिषु । दोषान्दूष्यानवस्थां च निरीक्ष्य मतिमान्भिषक् ॥ १ ॥ तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः । यथादोषं यथादूष्यं यथावस्थं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥

इति क्षुद्ररोगचिकित्सा ॥

अथ मुखरोगाणां निदानान्याह ।

तत्र मुखस्य स्वरूपमाह—ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥ १ ॥ आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् । मुखमध्ये गदान्कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ १ ॥ अथ मुखरोगाणां संख्यामाह—स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूलेषु दश पट् तथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥ १ ॥ कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वसराः स्मृताः । एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥ २ ॥ तत्रौष्ठरोगांस्तेषां निदानपूर्विकां संख्यां चाऽऽह—पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा । मेदो-

---

१ ख. घ. गुदं च गव्यपयसा भक्षये° ।

जश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥१॥ अथ तत्र वातिकस्य लक्षणमाह—कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुजान्वितौ । दाल्येते परिपाट्येते ह्योष्ठौ मारुतकोपतः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—चीयेते पिटिकाभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः । सदाहपाकपिटिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—सवर्णाभिस्तु चीयेते पिटिकाभिरवेदनौ । कण्डूमन्तौ कफाच्छ्वेतौ शीतलौ पिच्छिलौ गुरू ॥ १ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । संनिपातेन विज्ञेयावनेकपिटिकाचितौ ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—खर्जूरफलवर्णाभिः पिटिकाभिर्निपीडितौ । रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ १ ॥ अथ मांसजमाह—मांसदुष्टौ गुरुस्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ १ ॥ अथ मेदोजमाह—सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ मृदू । स्वच्छं स्फटिकसंकाशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥ १ ॥ अथाभिघातजमाह—क्षतजाभौ विदीर्येते पीड्येते चाभिघाततः । मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥ १ ॥ उक्तं भोजे[न]—क्षतावभिहतौ चापि रक्तावोष्ठौ सवेदनौ । भवतः सपरिस्रावौ रक्तपित्तप्रदूषितौ ॥ २ ॥ इत्योष्ठरोगनिदानम् । अथ दन्तवेष्टरोगाः—तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुप्पुटकस्ततः । दन्तवेष्टः सौषिरश्च महासौषिर एव च ॥ १ ॥ ततः परिदरः प्रोक्तस्ततस्तूपकुशः स्मृतः । वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्धन एव च ॥ २ ॥ अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च । दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥ ३ ॥ तत्र शीतादस्य लक्षणमाह—शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात्प्रवर्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ १ ॥ दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ २ ॥ अथ दन्तपुप्पुटकमाह—दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १ ॥ अथ दन्तवेष्टमाह—स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १ ॥ अथ सौषिरमाह—श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्कफवातजः । लालास्रावी सकण्डूश्च स ज्ञेयः सौषिरो गदः ॥ १ ॥ अथ महासौषिरमाह—दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते । यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महासौषिरसंज्ञकः ॥ १ ॥ सप्तरात्रान्मारकश्चायं यत आह भोजः—सदाहो दन्तमूलेषु शोथः पित्तकफानिलात् । महासौषिर इत्येष सप्तरात्राम्निहन्त्यसून् ॥ १ ॥ अथ परिदरमाह—दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन्स्रवति चाप्यसृक् । पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १ ॥ अथोपकुशमाह—वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ता-

श्चलन्ति च । अल्पार्दिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥ १ ॥ आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स स्यात्पित्तरक्तसमुद्भवः॥२॥ अथ वैदर्भमाह—घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् । चलन्ति च रदा यस्मिन्स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १ ॥ अथ खलिवर्धनमाह—मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । खलिवर्धनसंज्ञोऽसौ संजाते रुक्प्रशाम्यति ॥ १ ॥ अथाधिमांसकमाह—हा(ह)नव्ये पश्चिमे दन्ते महाञ्शोथो महारुजः । लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ १ ॥ अथ पञ्च दन्तनाडीराह—दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ १ ॥ अथ दन्तविद्रधिमाह—दन्तमांसमलैः सास्रैर्बाह्यतः श्वयथुर्महान् । सदाहरुक्स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥ १ ॥ इति दन्तवेष्टरोगाः ॥ अथ दन्तरोगाः । तत्र दन्तरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—दालनः कथितः पूर्वं कृमिदन्तक एव च । प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥ १ ॥ कपालिकाऽत्र कथिता श्यावदन्तक एव च । करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ तत्र दालनस्य लक्षणमाह—दीर्यमाणेष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते । दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ १ ॥ अथ कृमिदन्तकमाह—कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः । अनिमित्तरुजो वातात्स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥ १ ॥ अथ भञ्जनकमाह—वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते । कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनक उच्यते ॥ १ ॥ अथ दन्तहर्षमाह—शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः ॥ १ ॥ अथ दन्तशर्करामाह—मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १ ॥ अथ कपालिकामाह—कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तेषु समलेषु च । कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिद्दन्तशर्करा ॥ १ ॥ अथ श्यावदन्तकमाह—योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावतां नीलतां वाऽपि गतः स श्यावदन्तकः ॥ १ ॥ अथ करालमाह—शनैः शनैः प्रकुपितो यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः । करालान्विकटान्दन्तान्स करालो न सिध्यति ॥ १ ॥ अथ हनुमोक्षमाह—वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसंधिर्विसंहतः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ १ ॥ तत्रान्तरे—भाराभिघाताज्जन्तोश्च हनुसंधिर्विमुच्यते । निरस्तजिह्व(ह्वः) कृच्छ्रेण भाषितुं तत्र गच्छति ॥ सकृच्छ्रमानिलव्याधिं हनुमोक्षं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ इत्येवमष्टौ दन्तरोगाः ॥ अथ जिह्वारोगाः । तत्र जिह्वारोगाणां निदानं नामानि संख्यां

---

१ च. 'क्षद्रवाताम्ल' ।

चाऽऽह—वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ॥ उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥ १ ॥ अथ वातजमाह—जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह—पित्तात्सदाहै-रुपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥ १ ॥ अथ कफजमाह—कफेन गुर्वी बहुलान्विता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥ १ ॥ अथालास-माह—जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ १ ॥ अथोपजिह्विका-माह—जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेकक-ण्डूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यते सा उपजिह्विकेति ॥ १ ॥ इति जिह्वारोगाः ॥ अथ तालुरोगाः । तत्र तालुरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—गलशुण्डीतुण्डिकेर्य-ध्रुवाः कच्छप एव च । ताल्वर्बुदश्च कथितो मांससंघात एव च ॥१॥ तालुपुप्पुट-नामा च तालुशोषस्तथैव च । तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥२॥ तत्र गलशुण्डीलक्षणमाह—श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोफो ध्मातवस्तिप्रकाशः । तृष्णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डी-ति नाम्ना ॥ १ ॥ अथ तुण्डिकेरीमाह—शोथः शूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागु-क्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ॥ १ ॥ अथाध्रुवलक्षणमाह—शोथः स्तब्धो लोहितः शोणितोत्थो ज्ञेयोऽध्रुवः सज्वरस्तीव्ररुक्च ॥ १ ॥ अथ कच्छप-माह—कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा च ॥१॥ अथ ताल्वर्बुदमाह—पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलि-ङ्गम् । अथ मांससंघातमाह—दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजं च ताल्वन्तःस्थं मांससंघातमाहुः ॥ १ ॥ अथ तालुपुप्पुटमाह—नीरुक्स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मेदोयुक्तात्पुप्पुटस्तालुदेशे ॥ १ ॥ अथ तालुशोषमाह—शोषोऽ-त्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ॥१॥ अथ तालुपाक-माह—पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ १ ॥ इति तालुरोगाः ॥ अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च । अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामै-कवृन्दकः ॥ १ ॥ ततो वृन्दं शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौघश्च स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च ॥ विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥ २ ॥ अथ तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यां संप्राप्तिमाह—गलेऽ-निलः पित्तकफौ च मूर्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् । गलोपसंरो-

---

* पित्तात्स दाहत्युपचीयत इति मु० पु० पाठः ।

धकैस्तथाऽङ्कुरैर्निहन्त्यसून्व्याधिरयं तु रोहिणी ॥ १ ॥ अथ तत्र वातजा-
लक्षणमाह—जिह्वासमन्तान्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥ १ ॥ अथ पित्तजा-
माह—क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥ १ ॥ अथ
श्लेष्मजामाह—स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुरुस्थिरा सा कफसंभवा तु
॥ १ ॥ अथ संनिपातजामाह—गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदो-
षलिङ्गा त्रिभवा भवेत्सा ॥ १ ॥ अथ रक्तजामाह—स्फोटै-
श्चिता पित्तसमानलिङ्गाऽसाध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥ १ ॥ सद्यस्त्रिदो-
षजा हन्ति त्र्यहात्कफसमुद्भवा । पञ्चाहात्पित्तसंभूता सप्ताहात्पवनोत्थिता
॥ २ ॥ अथ कण्ठशालूकमाह—कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले
कण्टकशूकभूतः । खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति
॥ १ ॥ अथाधिजिह्वमाह—जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्टादसृजैव
मिश्रात् । ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ १ ॥ अथ
वलयमाह—बलास एवाऽऽयतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य । तं सर्व-
थैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥ १ ॥ अथालासमाह—गले
तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् । मर्मच्छिदं दुस्तरमे-
नमाहुरलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥ १ ॥ अथैकवृन्दमाह—वृत्तोन्नतोऽन्तः-
श्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च । नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥ १ ॥ अथ वृन्दमाह—समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति । तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात्सतोदं पवनात्मकं
तु ॥ १ ॥ अथ शतघ्नीमाह—वर्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं
पिशितप्ररोहैः । अनेकरुक्प्राणहरा त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥ १ ॥
अथ गिलायुमाह—ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक्स्यात्कफर-
क्तमूर्तिः । संलक्ष्यते रक्तमिवाशितं च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ १ ॥
अथ गलविद्रधिमाह—सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजः सन्ति
च यत्र सर्वाः । स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ १ ॥
अथ गलौघमाह—शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥ १ ॥ अथ स्वर-
घ्नमाह—यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात्स्वरघ्नः ॥ १ ॥ अथ मांस-
तानमाह—प्रतानवान्यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण । स मांस-
तानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥ १ ॥ अथ विदारीक-

ल(लक्षण)माह—सदाहतोदं श्वयथुं प्रसक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ॥ १ ॥ इति गलरोगाः ॥ अथ समस्तमुखरोगाः। तत्र तेषां निदानं संख्यां चाऽऽह—पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः स्मृताः ॥ १ ॥ अथ तत्र वातिकस्य लक्षणमाह—स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याऽऽचितं सर्वसरः स वातात् ॥१॥ अथ पैत्तिकमाह—रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सुपीतैर्यस्याऽऽचितं वाऽपि स पित्तकोपात् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याऽऽचितं वाऽपि स वै कफेन ॥१॥ अथ कैश्चिन्मुखपाकरोग एक एव प्रदिष्टः—रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित्प्रदिष्टो मुखपाकरोगः ॥ १ ॥ अथ मुखरोगेष्वसाध्यानाह—ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः । दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिसौषिरौ ॥ १ ॥ दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः । जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २ ॥ स्वरघ्नो वलयो वृन्दो बलासः सविदारिकः । गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥ ३ ॥ असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तराः । तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥

इति समस्तमुखरोगाः ॥

अथ मुखरोगाणां चिकित्सा ।

तत्रौष्ठरोगेषु—गलदन्तमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफासृग्भूयिष्ठाः । तस्मादेतेष्वसकृद्रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् ॥ १ ॥ इति भावप्रकाशात् । अथ वातजे—स्नेहास्तथोष्णाान्परिषेकलेपान्घृतस्य पानं रसभोजनं च । अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनं तदोष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १ ॥ तैलं घृतं सर्जरसं ससिक्थं रास्नागुडं सैन्धवगैरिकं च । पक्त्वा समांशं दशनच्छदानां त्वग्भेदहन्तृ व्रणरोपणं च ॥ २ ॥ रालं मधूच्छिष्टगुडेन पक्वं तैलं घृतं वा विनिहन्ति लेपात् । त्वक्क्षोदपारुष्यरुजोऽधरस्य पूयास्रसंस्रावमपि प्रसह्य ॥ ३ ॥ अथ पित्तजे—वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पानं रसभोजनं च । शीताः प्रदेहाः परिषेचनं च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥ १ ॥ अथ कफजे—शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च । हृते रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके ॥ १ ॥ मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते कवलो हितः । प्रियंगुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ २ ॥ अथ प्रतिसारणस्य विधिमाह—दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः । शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् । तेषु व्रणत्वं यातेषु व्रणवत्समुपाचरेत् ॥ २ ॥

इत्योष्ठरोगचिकित्सा ॥ अथ दन्तमूलरोगाणां चिकित्सा—दन्तमूलसमुत्थेषु दन्तोत्थेषु गदेषु च । रक्तमोक्षं प्रशंसन्ति जलौकालाबुशृङ्गकैः ॥ १ ॥ अथ शीतादस्य चिकित्सा—शीतादेऽस्रस्रुतिं कुर्यात्तथा गण्डूषधारणम् । शुण्ठीपर्पटककाथैः कवोष्णैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः । शीतादे हृतरक्ते तु तोयं नागरसर्षपान् । निष्काथ्य त्रिफलां चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ॥१॥ इति भावप्रकाशात् । कासीसलोध्रकृष्णामनःशिलासप्रियंगुतेजोह्वाः । एषां चूर्णं मधुयुक्शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ १ ॥ तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ २ ॥ अथ दन्तपुप्पुटकस्य चिकित्सा—दन्तपुप्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् । सपञ्चलवणक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ अथ दन्तवेष्टस्य चिकित्सा—दन्तवेष्टे विधिः कार्यो रक्तपित्तनिबर्हणः । शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धं च भोजनम् ॥ १ ॥ विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणं तु प्रतिसारयेत् । लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः ॥ २ ॥ गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः । चलदन्तस्थैर्यकरं कार्यं बकुलचर्वणम् ॥ ३ ॥ अथ भद्रमुस्तादिवटिका—भद्रमुस्ताभयाव्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः । गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ तां निधाय मुखे स्वप्याच्चलदन्तातुरो नरः । नातः परतरं किंचिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥ २ ॥ अथ सहाचरादितैलम्—तुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्यथावत् । ततश्चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्धपलप्रमाणैः ॥ १ ॥ कल्कैरनन्ताखदिरारिमेदजम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् । तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ २ ॥ इति सहाचरादितैलं भावप्रकाशात् । अथ जीरकाद्यं चूर्णम्—जरणलवणपथ्याशाल्मलीकण्टकानामनुदिनमनुघृष्टं दन्तमूलेषु चूर्णम् । व्रणदरणरुगस्रस्रावचाश्चल्यशोथानपनयति विवस्वानन्धकारानिवाऽऽशु ॥ १ ॥ अथ कणाद्यं चूर्णम्—कणासिन्धूत्थजरणचूर्णं तूर्णं व्यपोहति । घर्षणाद्दन्तचाश्चल्यव्यथाशोथास्रसंस्रवान् ॥ १ ॥ अथ दशमूलादितैलघृते—दशमूलीकषायेण तैलं वा घृतमेव वा । विपक्वं केवलं शस्तं सक्षौद्रं दन्तचालने ॥ १ ॥ इति दन्तवेष्टरोगचिकित्सा ॥ अथ सौषिरस्य[चिकित्सा]—सौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः । सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥१॥ अथ परिदरोपकुशयोश्चिकित्सा—क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः । संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ॥ १ ॥ काकोदुम्बरिकापत्रैर्व्रणं विस्रावयेद्भिषक् । लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ २ ॥ अथ

---

१ क. कार्यो शिराव्धो° । ग. कार्यं ।

वैदर्भखलिवर्धनाधिमांसकदन्तविद्रधिरोगाणां चिकित्सामाह—शस्त्रेणोत्कृत्य वैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् । ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः । उद्धृत्याधिकदन्तं तु ततोऽग्निमवचारयेत् । कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्यो विजानता ॥ २ ॥ छित्त्वाऽधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् । वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ॥ ३ ॥ क्षौद्रद्वितीयपिप्पल्यः कवले चात्र कीर्तिताः । पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावनः ॥ ४ ॥ विद्रध्युक्तं च विधिवद्विदध्याद्दन्तविद्रधौ । शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥ ५ ॥ नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् । यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी दन्तं तमुद्धरेत् ॥ ६ ॥ छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरमो भवेत् । उत्कृत्य च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ ७ ॥ भिनत्त्युपेक्षिते दन्ते हनुं सास्थिगतिर्ध्रुवम् । उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रस्रवेदति ॥८॥ रक्तातिसेकात्पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि । काणः संजायते जन्तुरर्दितं तस्य जायते ॥ ९ ॥ चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक् । समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ १० ॥ अथ जात्यादितैलम्—कषायैर्जातिमदनकण्टकीस्वादुकण्टकैः । मञ्जिष्ठालोध्रखदिरयष्ट्याह्वैश्चापि यत्कृतम् । तैलं यत्साधितं तत्र हन्याद्दन्तगतां गतिम् ॥ १ ॥ अथ दन्तरोगाणां चिकित्सा—दन्तरोगेषु सर्वेषु शस्तो वातहरो विधिः । पक्वं तैलं कवोष्णं च शस्तं कवलधारणे ॥ १ ॥ जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् । तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥ २ ॥ भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः । कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्ताम्बरे स्थितम् ॥३॥ बृहतीभूमिकादम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः । गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमकः ॥ ४ ॥ नीलीवायसजङ्घाकटुतुम्बीमूलमेकैकम् । संचूर्ण्य दशनविधृतं दशनकृ(क्रि)मिपातनं प्राहुः ॥५॥ पिष्ट्वा च सारिवापर्णं दद्यं दन्तेषु धारयेत् । पतन्ति दन्तकीटाश्च चाञ्चल्यं हरति क्षणात् ॥ ६ ॥ इति वैद्यविलासात् । कासीसं हिङ्गु सौराष्ट्री देवदारु समं जलैः । गुटिकां धारयेद्दन्तकृमिशूलहरां पराम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । अथ दन्तहर्षचिकित्सा—स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च । निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ १ ॥ स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च । रसा रसयवाग्वश्च क्षीरं संतानिकाघृतम् । शिरोबस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥२॥ अच्छिद्य(त्त्वा) दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् । लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ३ ॥ दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यान्निरवशेषि(ष)तः । कपालिका

---

१ क. 'परिजो भ'।

कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥ ४ ॥ अथ सामान्यचिकित्सा—अरिमेदत्वचं क्षुण्णां पचेच्छतपलोन्मिताम् । जलद्रोणेन तत्क्वाथं गृह्णीयात्पादशेषितम् ॥ १ ॥ तैलस्यार्धाढकं दत्त्वा कल्कैः कर्षमितैः पचेत् । अरिमेदलवङ्गाभ्यां गैरिकागुरुपद्मकैः ॥ २ ॥ मञ्जिष्ठालोध्रमधुकैर्लाक्षान्यग्रोधमुस्तकैः । त्वग्जातीफलकर्पूरकक्कोलखदिरैस्तथा ॥ ३ ॥ पत्तङ्गधातकीपुष्पसूक्ष्मैलानागकेशरैः । कट्फलेन च संसिद्धं तैलं मुखरुजं जयेत् ॥ ४ ॥ मदुष्टमांसचलितं शीर्णं दन्तं च सौषिरम् । शीतादं दन्तहर्षं च विद्रधिं कृमिदन्तकम् । दन्तस्फुटनदौर्गन्ध्यं जिह्वाताल्वोष्ठजां रुजम् ॥ ५ ॥ इत्यरिमेदादितैलं भावप्रकाशात् । अथ लाक्षादितैलम्—तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थमितं पचेत् । द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥ १ ॥ लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेसरपद्मकैः । चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥ २ ॥ दालनं दन्तचालं च दन्तमोक्षकपालिकाम् । शीतादं पूतिवक्त्रं च विरुचिं विरसास्यताम् ॥ ३ ॥ हन्यादाशु गदानेतान्कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् । लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ४ ॥ इति लाक्षादितैलम् । अथ कुष्ठादिचूर्णम्—कुष्ठं दार्वी लोध्रमब्दं समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च । चूर्णं शस्तं घर्षणे तद्द्विजानां रक्तस्रावं हन्ति कण्डूरुजं च ॥ १ ॥ सौराष्ट्रीत्रिफलामदत्रुटिकृमिद्रिट्तुत्थपत्राङ्गकं कासीसं खदिरस्य सारममलं मायाफलं चाऽऽयसम् । जीमूतं च समांशकं हि सकलं संकुट्य वस्त्रे भृशं पूतं तोययुतं रदेषु रदरुग्विच्छित्तिकृद्घृष्टकम् ॥ २ ॥ छिन्नया पिष्टया वारा दन्तशूलो विनश्यति । स्वेदिता रवितोयेन चलता नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ३ ॥ अथ जातीपत्रादिचूर्णम्—जातीपत्रपुनर्नवागजकणाकोरण्टकुष्ठं वचाशुण्ठीदीप्यहरीतकीतिलसमं श्लक्ष्णं भृशं चूर्णयेत् । तच्चूर्णं वदने धृतं विजयते दौर्गन्ध्यदन्तव्यथां चाञ्चल्यत्वमतिव्रणश्वयथुरुक्कण्डूकृमिव्यापदः ॥ १ ॥ फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् । तथाऽतिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इति दन्तरोगचिकित्सा ॥ अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सामाह—जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् । गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥ १ ॥ ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् । कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ २ ॥ पित्तजेषु विघृष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते । प्रतिसारणगण्डूषनस्यं च मधुरं हितम् ॥ ३ ॥ उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् । शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ ४ ॥ व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत्प्रघर्षणम् । उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलं च पाचयेत् ॥ ५ ॥ गृहधूमारनालेन क्वाथं समधुसैन्धवम् । पाणिना मर्दयेच्चाऽऽस्य उपजिह्वाप्रशान्तये ॥ ६ ॥ निर्गुण्डीमुसलीकन्दं चर्वयेदुपजिह्वजित् । काञ्चनारत्वचः क्वाथः प्रात-

रास्ये धृतः सुखः । कुर्यात्सखदिरो जिह्वादरणोन्मूलनं मुहुः ॥ ७ ॥ इति जिह्वारोगचिकित्सा ॥ अथ तालुरोगाणां चिकित्सा—युञ्ज्यात्कफहरं शुण्ड्यां रसं गण्डूषधारणे । कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाप्लवैः सह ॥ १ ॥ सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंदंशेनाऽऽकृष्य गलशुण्डिकाम् ॥ २ ॥ छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् । अतिच्छेदात्स्रवेद्रक्तं ततो हेतोर्म्रियेत च ॥ ३ ॥ हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा । तस्माद्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ॥ ४ ॥ गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्यात्प्राग्निमिमं क्रमम् । पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ॥ ५ ॥ क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् । तुण्डीकेर्यध्रुवे कूर्मे संघाते तालुपुप्पुटे ॥ ६ ॥ एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि । तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ॥ स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ ७ ॥ इति तालुरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ गलरोगाणां चिकित्सा—रोहिणीनां तु साध्यानां हितं शोणितमोक्षणम् । वमनं धूमपानं च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥१॥ वातजां तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् । सुखोष्णान्स्नेहगण्डूषान्धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २ ॥ विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः । घर्षयेत्कवलो द्राक्षापरूषैः क्वथितैर्हितः ॥ ३ ॥ अङ्गारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् । श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ॥ ४ ॥ नस्यकर्मणि दातव्यं कवलं च कफोच्छ्रये । पित्तवत्साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसंभवाम् ॥ ५ ॥ विस्राव्य कण्टशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् । एककाले यवान्नं च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ ६ ॥ उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम् । एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥ ७ ॥ एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दं च समुपाचरेत् । गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तं च शस्त्रेण साधयेत् ॥ अमर्मस्थं सुसंपक्वं छेदयेद्गलविद्रधिम् ॥८॥ अथ सामान्यानां गलरोगाणां चिकित्सा—कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षैस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्मभिः । चिकित्सकश्चिकित्सां तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥१॥ क्वाथं दद्याच्च दार्वीत्वग्निम्बुताक्ष्र्यकलिङ्गजम् । हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥२॥ कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः । गोमूत्रक्वथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ ३ ॥ मृद्वीकाकटुकाव्योषदार्वीत्वक्त्रिफला घनम् । पाठा रसाञ्जनं दूर्वा तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥ ४ ॥ क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् । योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ ५ ॥ यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसाञ्जनं दारुनिशां सकृष्णाम् । क्षौद्रेण कुर्याद्गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥६॥ इति गलरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा—वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् । तैलं वातहरैः

सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ १ ॥ पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः । सर्वपित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २ ॥ प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च । कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात्कफापहम् ॥ ३ ॥ इति सर्वसरोपक्रमः ॥ मुखपाके शिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् । मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १ ॥ जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्वीफलत्रिकैः । क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २ ॥ कार्यं च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् । कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्वणतस्त्र्यहात् ॥ ३ ॥ मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति । पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ॥ ४ ॥ पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने । पञ्चवल्कलजः क्वाथस्त्रिफलासंभवोऽथ वा ॥ ५ ॥ मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने । स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ॥ सक्षौद्रो मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहः ॥ ६ ॥ सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः । यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ७ ॥ पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशालात्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् । पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चाऽऽस्यगदानशेषान् ॥ ८ ॥ तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च । सलोध्रो दिग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ९ ॥ अथ हरिद्रातैलम्—हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् । तैलमेभिर्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ १ ॥ अथ यष्टीमध्वादितैलम्—यष्टीमधुपलमेकं त्रिशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य । प्रस्थं तद्द्विगुणपयो विधिना पक्वं तु नस्येन ॥ १ ॥ निशि वदनस्य स्रावं क्षपयति गात्रस्य दोषसंघातम् । वपुःस्वर्णत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ २ ॥ अथ खदिरादिगुटिका—खदिरस्य तुलां तोयद्रोणे पक्त्वाऽष्टशेषिते । जातीकोशेन्दुपूगैश्च चातुर्जातमृगाण्डजैः ॥ १ ॥ पृथक्कर्षमितैः पिष्टैर्मेलयित्वा चणोपमाम् । गुटीं कृत्वा मुखे धार्या सा निहन्त्यखिलान्गदान् ॥ जिह्वौष्ठदन्तवदनगलतालुसमुद्भवान् ॥ २ ॥ अन्यच्च—तुल्यं खदिरसारस्य त्वेषां चूर्णं विनिक्षिपेत् । जातीकक्कोलकर्पूरक्रमुकानां(णां) विचक्षणः ॥ गुटिकास्तु प्रकर्तव्या मुखे स्थाप्याः सदैव हि ॥१॥ ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन दग्धं मुखं यस्य भवेत्कथंचित् । तैलेन गण्डूषमसौ विदध्यादम्लारनालेन पुनः पुनर्वा ॥२॥ इति समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ पथ्यापथ्यविधिः—स्वेदो विरेको वमनं गण्डूषः प्रतिसारणम् । कवलोऽसृक्स्रुतिर्नस्यं धूमः शस्त्राग्निकर्मणी ॥ १ ॥ तृणधान्यं यवा मुद्गाः कुलत्था जाङ्गलो रसः । बहुपत्री कारवेल्लं पटोलं बालमूलकम् ॥२॥ कर्पूरनीरं ताम्बूलं तप्ताम्बु खादिरो घृतम् । कटुतिक्तौ च वर्गोऽयं मित्रं स्यान्मुखरोगिणाम् ॥३॥ दन्तकाष्ठं स्नानमम्लं मत्स्यमानूपमामिषम् । दधि क्षीरं गुडं माषं रूक्षान्नं

कठिनाशनम् ॥ ४ ॥ अधोमुखेन शयनं गुर्वभिष्यन्दकारि च । मुखरोगेषु च वर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ॥

इति मुखरोगाधिकारः ॥

अथ कर्णरोगाधिकारः ।

अवश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनै रुजन् । मिथ्यायोगेन शस्त्रस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥ प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवान् । ते वै कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ २ ॥ तत्र कर्णरोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्यं क्ष्वेड एव च । कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥ १ ॥ प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्द्विविधस्तथा । कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम् ॥ २ ॥ तथाऽर्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः । एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ ३ ॥ तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह । अथ समीरणमाह—समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः । करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥ मूर्छाद्युपद्रवसंसर्गात्कर्णशूलस्यासाध्यतां चाऽऽह—मूर्छा दाहो ज्वरः कासः क्लमोऽथ वमथुस्तथा । उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः ॥ १ ॥ अथ कर्णनादस्य लक्षणमाह—कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान्स्वरान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ बाधिर्यमाह—यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्यं तेन जायते ॥ १ ॥ अथ कर्णक्ष्वेडमाह—वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् । करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ कर्णस्रावमाह—शिरोभिघातादथ वा निमज्जतो जले प्रपाकादथ वाऽपि विद्रधेः । स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः स कर्णजः स्राव इति प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ अथ कर्णकण्डूमाह—मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि ॥ १ ॥ अथ कर्णगूथमाह—पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ १ ॥ अथ प्रतिनाहमाह—स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकृत् ॥ १ ॥ अथ कृमिकर्णमाह—यदा तु मूर्छन्त्यथ वाऽपि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथ वाऽपि मक्षिकाः । तद्व्यञ्जनत्वाच्छ्रवणे निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥ १ ॥ अथ पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह—पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि । अरतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति

वेदनाम् ॥ १ ॥ कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते । कीटे चरति रुक्तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना ॥ २ ॥ अथ द्विविधं कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः । स रक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥ १ ॥ अथ कर्णपाकमाह—कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ॥ १ ॥ अथ पूतिकर्णमाह—कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् । पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥ १ ॥ अथ कर्णगतानां शोथार्बुदार्शसां लक्षणान्याह—कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १ ॥ इदानीं चरकोक्तं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसंनिपातकृतमाह—नादोऽतिरुक्कर्णतले* तु शोथः स्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् । शोथः सरागो दरणं विदाहः सपूतिपीतस्रवणं च पित्तात् ॥ १ ॥ वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धस्रुतिः स्वल्परुजः कफाच्च । सर्वाणि रूपाणि च संनिपातात्स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ २ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् ॥ अथ कर्णपालीरोगनिदानम् । तत्र परिपोटलक्षणमाह—सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्धिते । कर्णपाल्यां भवेच्छोथः सरुजः परिपोटवान् ॥ १ ॥ कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात्परिपोटकः ॥ २ ॥ अथोत्पातमाह—गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्धर्षणादपि । शोथः पाल्यां भवेच्छयावो दाहपाकरुजान्वितः ॥ रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥ १ ॥ अथोन्मन्थकमाह—कर्णं बलाद्वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् ॥ उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ १ ॥ अथ दुःखवर्धनमाह—संवर्ध्यमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः । शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः ॥ १ ॥ अथ परिलेहिनमाह—कफासृक्कृमयः क्षुद्राः सर्षपाभा विसर्पिणः । कुर्वन्ति पिटिकाः पाल्यां कण्डूदाहरुजान्विताः ॥ १ ॥ कफासृक्कृमिसंभूतः स विसर्पन्नितस्ततः । विलिह्यात्सकलां पालीं परिलेही च स स्मृतः ॥ २ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

अथ कर्णपूरणविधिः—स्वेदयेत्कर्णदेशं तु किंचिन्नुः पार्श्वशायिनः । मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैस्तच्च श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥ १ ॥ कर्णं च पूरितं रक्षेच्छतं पञ्च शतानि च । सहस्रं वाऽपि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ॥ २ ॥ स्वजानुनः

* कर्णमलस्येति मु० पु० पाठः ।

करावर्तं कुर्याच्छोटिकया युतम् । एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैव(वं) विनिश्चयः ॥ ३ ॥ रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ४ ॥ कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेड एव च । चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥ ५ ॥ शृङ्गबेररसं क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च । कदूष्णं कर्णयोर्धार्यमेतत्स्याद्वेदनापहम् ॥ ६ ॥ लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च । कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ ७ ॥ अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान्सतैलाल्लँवणान्वितान् । संनिदध्यात्सुधाकाण्डे कोरिते मृत्स्नयाऽऽवृते ॥ ८ ॥ पुटपाकक्रियास्विन्नं पीडयेद्वा रसागमात् । सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये ॥ ९ ॥ अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् । आपीड्य तस्याम्बु सुखोष्णमेव कर्णे निषिक्तं हरतेऽतिशूलम् ॥ १० ॥ तीव्रशूलातुरे कर्णे सरागे क्लेदवाहिनि । छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ११ ॥ तैलं स्योनाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम् । हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ १२ ॥ हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्षपसंभवम् । विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ १३ ॥ कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेड एव च । पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ १४ ॥ अथापामार्गतैलम्—अपामार्गक्षारजले* तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् । अपहरति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ १ ॥ अथ बिल्वतैलम्—गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । सजलं च सदुग्धं च तद्बाधिर्यहरं परम् ॥ १ ॥ अथ चत्वारि तैलानि—तैलं काञ्जिकबीजपूरकरसक्षौद्रैः समूत्रैः शृतं स्यात्क्षौद्रार्द्रकशिग्रुमूलकदलीकन्दद्रवैर्वा समम् । शुण्ठीतुम्बरुहिङ्गुभिः शृतमपि स्यात्कर्णशूलापहं सिद्धं बिल्वगरेण साजपयसा मूत्रेण बाधिर्यजित् ॥ १ ॥ अथ हिङ्ग्वादिक्षारतैलम्—हिङ्ग्वब्ददारुमिसिमूलकभस्मभूर्जत्वक्क्षारसिन्धुरुचकोद्भिदशिग्रुविश्वैः । सस्वर्जिकाबिडवचाञ्जनमातुलुङ्गै रम्भारसैः समधु सूक्तमिदं विपक्वम् ॥ १ ॥ तैलं प्रसिद्धमिति तच्छ्रवणामयघ्नं कर्णप्रणादबधिरत्वहरं नराणाम् । भ्रूमस्तकश्रवणशष्कुलिकान्तरालशूलापहं चरकसुश्रुतपूजितं च ॥ २ ॥ अथ मधुसूक्तम्—जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् । माक्षिकं तत्र दातव्यं पिप्पली च पलोन्मिता ॥ १ ॥ घृतभाण्डे निधायैतद्धान्यराशौ विधारयेत् । मासेन तज्जा-

---

* " शिखरिक्षारजवारि " इत्ययं पाठो भावप्रकाशस्थः साधुः ।

---

१ च. वारिणा । २ च. सशब्दे ।

तरसं मधुमूक्तं प्रजायते ॥ २ ॥ इति मधुसूक्तम् ॥ अथ दीपिकातैलम्—महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च। क्षौमेणाऽऽवेष्ट्य संसिच्य तैलेनाऽऽदीपयेत्ततः ॥ १ ॥ यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तेन पूरयेत्। ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं कुष्ठदेवतरोस्तथा ॥ २ ॥ अथ निर्गुण्ड्यादितैलम्—निर्गुण्डिजातिरविभृङ्गरसोनरम्भाकार्पासशिग्रुसुरसार्द्रककारवेल्लयः। एषां रसे तिलभवं सविषं सुकर्णबाधिर्यनादकृमिवेदनपूययुक्ते ॥१॥ अथ नागरादितैलम्—नागरसैन्धवमागधिमुस्ताहिङ्गुवचालशुनं तिलतैलम् । अर्कसुपक्वपलाशरसेन कर्णरुजं बधिरं विनिहन्ति ॥ १ ॥ अथ कर्णस्रावपूतिकर्णकृमिकर्णानां चिकित्सामाह—कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके । सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान्वैशेषिकानपि ॥ १ ॥ स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं क्षिपेत्। कर्णस्रावरुजादाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ २ ॥ अथ समुद्रफेनचूर्णम्—समुद्रफेनचूर्णं तु न्यस्तं श्रवणसंश्रये । पूयस्रावं व्रणं सान्द्रं हन्ति ध्वान्तमिवांशुमान् ॥ १ ॥ सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः। मधुसंमिश्रितः साधुः कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥ २ ॥ जम्ब्वाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलं च सान्द्रम्। हृत्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्रावापहं संप्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्षपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ ३ ॥ अथ जम्ब्वाद्यं तैलं वृन्दात्—आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च । एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥१॥ अथ कर्णप्रक्षालने पञ्चकषायः—कर्णप्रक्षालने शस्तं कवोष्णं सुरभीजलम्। पथ्यामलकमञ्जिष्ठा लोध्रतिन्दुकवाथ वा ॥ १ ॥ अन्यच्च—राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा। कर्णप्रक्षालनं कुर्याच्चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ १ ॥ अथ रसाञ्जनादियोगः—घृष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम्। प्रशस्यते चिरोत्थे तत्सास्रावे पूतिकर्णके ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादितैलम्—कुष्ठं हिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः। पूतिकर्णापहं तैलं बस्तमूत्रेण साधितम् ॥ १ ॥ अथ शम्बूकतैलम्—शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् । तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ १ ॥ अथ गन्धकतैलम्—चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन मुष्ट्यंशकेन कटुतैलपलाष्टकं तु। धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ १ ॥ कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत्क्रियाम्। वार्ताकधूमश्च हितः सार्षपः स्नेह एव च ॥ २ ॥ पूरितं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च। धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३ ॥ अथ कृमिकर्णे योगचतुष्टयम्—सूर्यावर्तकस्वरसं रसं वा सिन्धुवारजम्। लाङ्गलीमूलतोयं वा त्र्यूषणं वाऽपि चूर्णितम् ॥ १ ॥ एते योगास्तु चत्वारः पूरणात्कृमिकर्णके।

कृमीन्निर्मूलयन्त्याशु शतपद्यस्रपादिकान् ।। २ ।। अथ गोमक्षिकायां योगः—दन्तेन चर्वयेन्मूलं नन्द्यावर्तपलाशयोः । तल्लाल(ला)पूरिते कर्णे धुवं गोमक्षिकां जयेत् ।। १ ।। अथ कृमिकर्णे योगः—हलिरविभक्तिव्योषानेकीकृत्य प्रकल्पयेद्वद्ध्वा । वसनान्तरे रसेन श्रवणे परिपूरयेद्युक्त्या ।। १ ।। कर्णजलौका नियतं कृमिकीटपिपीलिकास्तथाऽन्येऽपि । निपतन्ति निरवशेषाः कारण्डाश्चापि मुण्डस्थाः ।। २ ।। इति वृन्दात् । अथ कर्णकण्डूकर्णगूथप्रतिनाहकर्णविद्रधिकर्णपाकानां चिकित्सामाह—स्नेहः स्वेदोऽथ वमनं धूमं मूर्ध्नि विरेचनम् । विधिश्च कफहा सर्वः कर्णे कण्डूमतीष्यते ।। १ ।। प्रक्लिद्य धीमांस्तैलेन प्रविलाप्य च शोधनम् । कर्णगूथं तु मतिमान्भिषग्जह्याच्छलाकया ।। २ ।। अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् । ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्रोक्तां समाचरेत् ।। ३ ।। विद्रधौ वा विकुर्वन्ति विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् । कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यादातिविसर्पवत् ।। ४ ।। अथ कर्णशोथकर्णार्शःकर्णार्बुदानां चिकित्सा—चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि । कर्णार्बुदानां कुर्वीत शोथार्शोर्बुदवद्भिषक् ।। १ ।। अथ रास्नाद्यो गुग्गुलुः—रास्नामृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं पुरेणापविमृश्य खादेत् । वातामयी कर्णशिरोगदी च नाडीव्रणी चापि भगंदरी च ।। १ ।। इति कर्णरोगचिकित्सा ।। अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा—पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् । स्वेदयेद्यत्नतस्तां तु स्विन्नां संवर्धयेत्तिलैः ।। १ ।। माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपर्युषितम् । नवमुसलिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालीनाम् ।। २ ।। अथ शतावरीतैलम्—शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः । तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्धयेत्सुखम् ।। १ ।। अथ जीवनीयं तैलम्—शीतैर्लेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् । जीवन्त्या चाश्वगन्धार्कबाकुचीबीजसैन्धवैः ।। १ ।। हलिनीसुरसाभ्यां च गोधाकङ्कवसान्वितम् । तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मन्थं नाशयेद्ध्रुवम् ।। २ ।। दुःखवर्धनकं सिक्त्वा जम्ब्वाम्राश्वत्थपत्रजैः । क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चावधूलयेत् ।। ३ ।। बहुशो गोमयैस्तप्तं स्वेदितं परिलेहितम् । घनसारैः समालिम्पेदजामूत्रेण कल्कितैः ।।४।। इति कर्णपालीरोगचिकित्सा ।। अथ पथ्यापथ्यम्—स्वेदो विरेको वमनं नस्यं धूमः शिराव्यधः । गोधूमाः शालयो मुद्गा यवाश्च प्रतनं हविः ।। १ ।। लावो मयूरो हरिणस्तित्तिरो वनकुक्कुटः । पटोलं शिग्रुवार्ताकं सुनिषण्णं कटिल्लकम् ।।२।। रसायनानि सर्वाणि ब्रह्मचर्यमभाषणम् । उपयुक्तं यथादोषमिदं कर्णामये हितम् ।। ३ ।। दन्तकाष्ठं शिरःस्नानं व्यायामं श्लेष्मलं गुरु । कण्डूयनं तुषारं च कर्णरोगी परित्यजेत् ।।४।।

इति कर्णरोगाधिकारः ।।

अथ नासारोगाधिकारः ।

अवश्यायानिलरजोभाषातिस्वप्नजागरैः । नवाप्सु चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥ अत्यम्बुपानाद्रमणैश्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः । क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥ तत्र नासारोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—आदाव(?)पीनसः प्रोक्तः पूतिनासस्ततः परम् । नासापाकोऽत्र गणितः पूयशोणितमेव च ॥ १ ॥ क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तः प्रतिनाहः परिस्रवः । नासाशोषः प्रतिश्यायाः पञ्च सप्तार्बुदानि च ॥ २ ॥ चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोथाश्चत्वारि तानि च । रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्भिदाः स्मृताः ॥ ३ ॥ तेषु पीनसस्य लक्षणमाह—आनह्यते शुष्यति यस्य नासा प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च । न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तम(?)पीनसेन ॥१॥ अथानुक्तसंग्रहार्थमाह—तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥१॥ अथ पूतिनासमाह—दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूलात्संदूषितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं(नासं) प्रवदन्ति रोगम्॥१॥अथ नासापाकमाह—घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्यस्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाक इति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथ(?) वाऽपि यत्र ॥१॥ अथ पूयरक्तमाह—दोषैर्विदग्धैरथ वाऽपि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः । नासा स्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥१॥ अथ क्षवथुमाह । तत्राऽऽदौ दोषजमाह—घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशोऽथ शब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥१॥ अथाऽऽगन्तुजमाह—तीक्ष्णोपयोगादति जिघ्रतो वा भावान्कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा । मूलादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्घाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥ १ ॥ अथ भ्रंशथुमाह—प्रभ्रश्यते नासिकयोर्हि* यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक्संचितो मूर्धनि पित्ततप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथ दीप्तमाह—घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः । नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथ प्रतिनाहमाह—उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥ १ ॥ अथ स्रावमाह—घ्राणाद्घनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तम् ॥ १ ॥ अथ नासाशोषमाह—घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च । कृच्छ्रा-

* " नासिकया " इति भावप्र० पा० ।

१ ख. ग. °रैः । निर्वात्युष्णोप° । २ ख. ग. घ. छ. सूनतां ।

च्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन्स नासापरिशोष उक्तः ॥ १ ॥ अथ प्रतिश्याय-माह। तस्य निदानं द्विविधम्—एकं सद्योजनकं तद्बलवत्त्वेन चयं नापेक्षते। यत उक्तम्—न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्। अन्यदाऽपि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात् ॥ १ ॥ चयादिक्रमशोजनकमपरम्। तथा च—संचयः संचयात्प्रकोपः प्रकोपात्प्रसरः प्रसरात्स्थानसंश्रयस्ततो व्यक्तिस्ततो भेद इति। तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनकनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोभितापैः। प्रजागरात्स्वप्नवाम्बुशीतावश्यायकैमैथुनबाष्पशोकैः ॥ १ ॥ संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥ २ ॥ चयादिक्रमशोजनकनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—चयं गता मूर्धनि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम्। प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपनैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता। उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ १ ॥ अथ वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी। गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥ १ ॥ भवेत्स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ २ ॥ अथ पैत्तिकमाह—उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात्स्रवति पैत्तिके। कृशोऽपि पाण्डुसंतप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥ नासया तु सधूमाग्निं वमतीव स मानवः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—घ्राणात्कफकृतः श्वेतः कफः शीतः स्रवेद्बहुः। शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥ गलताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरतिपीडितः ॥ १ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात्संनिवर्तते। संपक्वो वाऽप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ १ ॥ अथ दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह—प्रक्लिद्यते मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति। पुनरानह्यते वाऽपि पुनर्विव्रियते तथा ॥ १ ॥ निःश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान्न वेत्ति च। एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनम् ॥ २ ॥ अथ रक्तजमाह—रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते। पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः ॥ १ ॥ ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः। दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ १ ॥ अथासाध्या भवन्तीत्याह—सर्वे एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः। दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ १ ॥ अथ प्रतिश्यायेषु कृमयोऽपि भवन्तीत्याह—मूर्छन्ति कृमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः। कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥ १ ॥ अथ प्रतिश्याया अपरानपि विकारान्कुर्वन्ति तानाह—बाधिर्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान्। शोफाग्निसादकासांश्च वृद्धाः

कुर्वन्ति पीनसाः ॥ १ ॥ पीनसमारभ्य प्रतिश्यायपर्यन्तं पञ्चदशोक्ताः। अपरांश्चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायाऽऽह–अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम्। चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ १ ॥ अथ चिकित्साभेदात्पीनसस्याऽऽमस्य लक्षणमाह—शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः। क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ पक्वपीनसस्य लक्षणमाह—आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति । स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥ १ ॥ इति नासारोगनिदानम् ॥

अथ नासारोगाणां चिकित्सा ।

तत्राऽऽदौ पीनसस्य चिकित्सामाह—सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत्। शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैर्मन्दोष्णभोजनैः ॥ वमनैर्घृतपानैश्च तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ १ ॥ सर्जार्जुनोदुम्बरवत्सकानां त्वचां कषायैः परिधावनेन। कषायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं घृतं घ्राणविपाकनाशि ॥ २ ॥ इति सर्जकादिकषायो घृतं च ॥ अथ मरीचादियोगः—सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु। मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥ १ ॥ अथ पञ्चमूल्यादियूषः—पञ्चमूलीयुतं क्षीरं किं वा स्याच्चित्रकाभया । सर्पिर्गुडो विडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥ अथ गुडाद्यो योगः—गुडमरिचविमिश्रं पीतमाशु सकामं हरति दधि नराणां पीनसं दुर्निवारम्। यदि तु सघृतमन्नं श्लक्ष्णगोधूमचूर्णैः कृतमुपहरतेऽसौ तत्कुतोऽस्यावकाशः ॥१॥ अथ वेल्लगोधूमयोगौ–वेल्लगोधूमभोजी च निद्राकाले च शीतलम्। जलं पिबति यो रोगी पीनसान्मुच्यते नरः ॥ १ ॥ अथ व्योषादिवटी—व्योषचित्रकतालीसतिन्तिडीकाम्लवेतसम्। सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥१॥ व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम्। पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ २ ॥ अथ कट्फलादिचूर्णं क्वाथश्च—कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी। एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजैः रसैः ॥ १ ॥ पीनसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके। संनिपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥ २ ॥ अथ पाठादितैलम्—पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः । एभिश्च तैलं संसिद्धं नस्यतः पीनसापहम् ॥ १ ॥ अथ षड्बिन्दुघृतम्—भृङ्गं लवङ्गं मधुकं च कुष्ठं सनागरं गोघृतमिश्रितं च। षड्बिन्दु नासास्थिगतं च पीनसं शिरोगतं रोगशतं च हन्ति ॥ १ ॥ अथ कलिङ्गाद्यवपीडः—कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षास्वरसकट्फलैः । कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ १ ॥ कफघ्नमन्नं वार्ताकं कुलत्थाढकिमुद्गजाः। यूषाः ससैन्धवव्योषाः शस्ताश्चोष्णास्तु पीनसे

॥ २ ॥ इति पीनसचिकित्सा ॥ अथापररोगाणां चिकित्सा । अथ व्याघ्रीतैलम्—व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसाव्योषसिन्धुजैः । सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनासागदापहम् ॥ १ ॥ अथशिग्रुतैलम्—शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः । बिल्वपत्ररसे सिद्धं तैलं स्यात्पूतिनस्यनुत् ॥ १ ॥ नासापाके पित्तनाशं विधानं कार्यं सर्वं बाह्यम(मा)भ्यन्तरं च । हरेद्रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च योज्याः सेके सघृताश्च प्रलेपाः ॥ २ ॥ पूयास्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च । पाकदाहादिरोगेषु शीता लेपादिकाः क्रियाः ॥ ३ ॥ घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः । धूमं क्षवथुरोगघ्नं भ्रंशथुघ्नं च निर्दिशेत् ॥४॥ शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् । तैलं पक्वमथाऽऽज्यं वा नस्यात्क्षवथुनाशनम् ॥ ५ ॥ नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दीप्ते शिरःस्वेदनमल्पशस्तु । नस्ये कृते क्षीरजलावसेकाञ्शंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥ ६ ॥ नासावनाहे कर्तव्यं पानं गव्यस्य सर्पिषः । नासाशोषे क्षीरपानं ससितं च प्रशस्यते ॥ ७ ॥ नासास्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं नाड्या देयं येऽवपीडाश्च पथ्याः । तीक्ष्णान्धूमान्देवदार्वग्निकाभ्यां मांसं चाऽऽजं पथ्यमत्राऽऽदिशन्ति ॥८॥ अथ प्रतिश्यायप्रतीकारः—प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वातविवर्जितम् । वस्त्रेण गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥१॥ बालमूलकयोर्यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः । स्वेदोष्णं च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥ २ ॥ ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः । पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥ ३ ॥ अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः । वातिके च प्रतिश्याये पिबेत्सर्पिर्यथाक्रमम् ॥ ४ ॥ पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च । रक्तपित्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ ५ ॥ परिषेकान्प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् । हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं घृतं पयः ॥ ६ ॥ शृङ्गबेरेण पयसा शृङ्गबेरमथापि वा । सर्पिषा भृष्टया धात्र्या शिरसो लेपतः क्षणात् ॥ ७ ॥ नासायां संप्रवृत्तं च रुधिरं च विनश्यति । कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ॥ ८ ॥ यवाग्वा वामयित्वा तु श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् । दार्वीङ्गुदनिकुम्भैश्च किणिह्या सरलेन च । वर्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ ९ ॥ इति वृन्दात् । विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु गुग्गुलुः समनःशिलः । प्रतिश्याये वचायुक्तं शक्त्या धूमं पिबेन्नरः ॥ १ ॥ एतच्चूर्णं समाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् । घृततैलसमायुक्तं सक्तुधूमं पिबेन्नरः ॥ २ ॥ स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासहिक्काहरः परः । प्रतिश्याये पिबेद्धूमं सर्वं गव्यसमायुतम् ॥ ३ ॥ चातुर्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् । प्रतिश्यायेषु सशिरःपीडेषु नवसागरम् ॥ ४ ॥ समानं कलिकाचूर्णं सूक्ष्मं संचूर्णितं द्वयम् । गुञ्जामात्रं तु तच्चूर्णं

नस्यं प्रधमनं चरेत् ॥ ५ ॥ नश्यन्त्यनेन नस्येन प्रतिश्यायशिरोरुजः । सव-चाचूर्णमाघ्राय वाससा पोटलीकृतम् ॥ ६ ॥ कारवी वस्त्रबद्धा वा प्रतिश्या-यमपोहति । शटीतामलकीव्योषचूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ॥ ७ ॥ हरेद्घोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृद्बस्तिशूलनुत् । पुटपक्वं जयापत्रं तैलसैन्धवसंयुतम् । प्रति-श्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ८ ॥ अथ चित्रहरीतकी—चत्वार्यत्र शतानि चित्रकजटायुक्पञ्चमूलामृताधात्रीणामुदकार्मणे त्रिभिरपां द्रोणेन च क्वाथयेत् । पादस्थे क्वथने गुडस्य च शतं पथ्याढकेनान्वितं पक्तव्यं शृतशीतले च मधुनः प्रस्थार्धमात्रं क्षिपेत् ॥ १ ॥ व्योषस्य त्रिसुगन्धकस्य च पलान्य-त्रैव षट्प्रक्षिपेत्क्षारस्यार्धपलं रसायनमिदं संसेव्यते सर्वदा । शोषश्वास-मलावकाशवमथुश्लेष्मप्रतिश्यायिभिः क्षीणोरःक्षतहिक्किभिः कफशिरोरुग्भिः प्रनष्टाग्निभिः ॥ २ ॥ इति चित्रकहरीतकी योगरत्नावलितः ॥ अथ हिङ्ग्वादितैलं चिकित्साकलिकातः—हिङ्गुव्योषविडङ्गकट्फलवचारुक्तीक्ष्णग-न्धैर्युतैर्लाक्षाश्वेतपुनर्नवाब्दकुटजैः पुष्पोद्भवैः सौरसैः । इत्येभिः कटुतैलमेतद-नले मन्दे समूत्रं शृतं पीतं नासिकया यथाविधि भवेन्नासामयिभ्यो हितम् ॥ १ ॥ इति हिङ्ग्वादितैलम् ॥ कृमिघ्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान्वै कृमिषु योजयेत् । धावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ १ ॥ रक्ताम्रस्व-रसः शुद्धस्तक्रेण सह नस्यतः । तस्य पर्णानि पिष्ट्वा च बध्नीयान्नासिका-मुखे ॥ २ ॥ पतन्ति कीटकाः सद्यो योगोऽयं त्रिदिनैर्हितः । पीनसान्मुच्यते रोगी शतशोऽनुमितं त्विदम् ॥ ३ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ इति प्रतिश्याया-दिचिकित्सा ॥ रक्तपित्तानि शोथाश्च तथाऽर्शांस्यर्बुदानि च । नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ १ ॥ गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसै-न्धवैः । सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसे हितम् ॥ २ ॥ रक्तकरवीरपुष्पं जात्यं वा तथा मल्लिकायाः । एतैः समं तिलतैलं नासार्शोनाशनं परम् ॥ ३ ॥ नासाशोफे क्षीरसर्पिःप्रधानं तैलं सिद्धं चाणुकल्केन नस्यम् । दुःपिष्पानं भोजनं लाङ्गलैश्च स्नेहस्वेदैः स्नैहिकश्चात्र धूमः ॥ ४ ॥ अथ वृन्दात्—क्षारोऽ-र्बुदावमांसं च क्रियाशेषेऽप्यवेक्ष्य(?) च । स्थितिर्निर्वातनिलये प्रगाढोष्णीषधार-णम् । गण्डूषो लङ्घनं नस्यं धूमश्छर्दिः शिराव्यधः ॥ १ ॥ अथ पथ्याप-थ्यम्—स्नेहः स्वेदः शिरोभ्यङ्गः पुराणा यवशालयः । कुलित्थमुद्गयोर्यूषो ग्राम्या जाङ्गलजा रसाः ॥ १ ॥ वार्ताकं कुलकं शिग्रु कर्कोटं बालमूलकम् । लशुनं दधि तप्ताम्बु वारुणी च कटुत्रयम् ॥ २ ॥ कट्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं च लघु भोजनम् । नासारोगे पीनसादौ सेव्यमेतद्यथामलम् ॥ ३ ॥ स्नानं

१ घ. ङ. °तत्सुखावहम् ।

क्रोधं शकृन्मूत्रवातवेगाञ्शुचं द्रवम् । भूमिशय्यां च यत्नेन नासारोगी परित्यजेत् ॥ ४ ॥ इति नासारोगाधिकारः ॥

अथ शिरोरोगनिदानम् ।

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः । उत्स्वेधातिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥ अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः । उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाच्च प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥ असात्म्यगन्धदुष्टान्नभाषाद्यैश्च शिरोगताः । शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३ ॥ संनिपातेन रक्तेन क्षयेण कृमिभिस्तथा । सूर्यावर्तानन्तवातशङ्खकार्धावभेदकाः । एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥ ४ ॥ अथ चोक्तम्—सर्व एव शिरोरोगाः संनिपातसमुद्भवाः । औत्कट्यात्कीर्तितास्ते हि द्वादशेति क्षयेण च ॥ १ ॥ अथ वातिकस्य लक्षणमाह—यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् । बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोभितापः स समीरणेन ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो दह्यति चाक्षिनासम् । शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमं च । शूनाक्षिनासावदनं च यस्य शिरोभितापः स कफप्रकोपात् ॥ १ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—शिरोभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ १ ॥ अथ क्षयजमाह—वसाबलासक्षतसंभवानां शिरोगतानामतिसंक्षयेण । क्षयप्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥ १ ॥ संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ २ ॥ अथ कृमिजमाह—निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुटतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छेद्रुधिरं सपूयं शिरोभितापः कृमिभिः स घोरः ॥ १ ॥ अथ सूर्यावर्तमाह—सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवौ रुक्समुपैति गाढम् । विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च ॥ १ ॥ शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च । सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यात्प्रवृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथानन्तवातमाह—दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य गाढं स्वरुजां सुतीव्राम् । कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ १ ॥ गण्डस्य पार्श्वे च करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजान्विकारान् । अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ २ ॥ अथ शङ्खकमाह—पित्तरक्ता-

१ क. ख. °धावम्° । २ ख. घ. °भ्रमाषा° । ३ क. ख. ग. क्षयप्रवृत्तः ।

निला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्छिताः । तीव्ररुग्दाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १ ॥ स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याऽऽशु गलं तथा । त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥ त्र्यहं जीवति भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ २ ॥ अथार्धावभेदकमाह—रूक्षाशनात्यध्यशनात्प्राग्वातावश्यमैथुनैः । वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १ ॥ केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसो बली । मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेषु वेदनाम् ॥ २ ॥ शस्त्राशनिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः । नयनं वाऽथ वा श्रोत्रमभिवृद्धो विनाशयेत् ॥ ३ ॥ इति शिरोरोगनिदानम् ॥

अथ शिरोरोगाणां चिकित्सा ।

अथ वातिकस्य चिकित्सामाह—वातजातशिरोरोगे स्नेहस्वेदविमर्दनम् । पानाहारोपनाहांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥ कुष्ठमेरण्डमूलं च नागरं तक्रपेषितम् । कदुष्णं च शिरःपीडां भाललेपनतो हरेत् ॥ २ ॥ रसः श्वासकुठारो यस्तस्य नस्यं विशेषतः । शिरःशूलं हरत्येव विधेयं नात्र संशयः ॥३॥ देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् । स काञ्जिकस्नेहयुक्तो लेपो वातशिरोर्तिनुत् ॥ ४ ॥ कुष्ठमेरण्डमूलं च लेपः काञ्जिकपेषितः । शिरोर्तिं वातजां हन्यात्पुष्पं वा मुचकुन्दजम् ॥ ५ ॥ अथ शिरोवस्तिविधिः—आशिरोव्यापि तच्चर्म षोडशाङ्गुलमुच्छ्रितम् । तेनाऽऽवेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥ १ ॥ निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् । धारयेदा रुजः शान्तेर्यामं यामार्धमेव वा ॥२॥ शिरोवस्तिर्हरत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् । हनुमन्याक्षिकर्णार्तिमर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥ ३ ॥ विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते । पञ्चाहं वाऽपि सप्ताहं षडहं चैवमाचरेत् ॥ ४ ॥ ततोऽपनीतस्नेहस्तु मोचयेद्वस्तिबन्धनम् । शिरोललाटवदनग्रीवांसादीन्विमर्दयेत् । सुखोष्णेनाम्भसा गात्रं प्रक्षाल्याश्नाति यद्धितम् ॥ ५ ॥ अथ पैत्तिकचिकित्सामाह—पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् । मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरघृतैरपि ॥ १ ॥ शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च परिषेचयेत् । सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ २ ॥ निमज्जनं च शिरसः शीतले शस्यतेऽम्भसि । कुमुदोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ॥ ३ ॥ स्पर्शाः सुखाश्च पवनाः सेव्या दाहार्तिशान्तये । चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ ४ ॥ क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिषेचनम् । यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं हितं घृतम् ॥ ५ ॥ नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वाऽपि पित्तजे । धात्रीकसे-

---

१ ख. ग. ङ. 'नाद्ध्यशनात्प्राग्वातैर्वाऽतिमै' । २ क. मात्रालेपनतो ।

रुहीबेरपद्मपद्मकचन्दनैः ॥ ६ ॥ दूर्वोशीरनलानां च मूलैः कुर्यात्प्रलेपनम् । शिरोर्ति पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा ॥ ७ ॥ रसः श्वासकुठारोऽल्पः कर्पूरः कुङ्कुमं नवम् । सिता छागीपयः सर्वं चन्दनेनानुघर्षयेत् ॥ ८ ॥ तस्य नस्यं भिषग्दद्यात्पित्तजायां शिरोरुजि । किं तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेव हितं मतम् । गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ ९ ॥ अथ श्लैष्मिकाचिकित्सा—श्लैष्मिके लङ्घनं रूक्षं लेपस्वेदादि कारयेत् । हरेणुनतशैलेयमुस्तैलागुरुदारुभिः ॥ १ ॥ मांसीरास्नोरुबूकैश्च कोष्णो लेपः कफार्तिनुत् । शुण्ठीकुष्ठप्रपुन्नाटदेवकाष्ठैः समाहिषैः । मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैश्च लेपः श्लेष्मशिरोर्तिनुत् ॥ २ ॥ अथ सांनिपातिकचिकित्सा—संनिपातसमुत्थेऽत्र घृतं तैलं च बस्तयः । धूमनस्यशिरोरेकलेपस्वेदाद्यमाचरेत् ॥ पुराणसर्पिषः पानं विशेषेण दिशन्ति हि ॥ १ ॥ अथ स्मरफलादिप्रधमनम्—स्मरफलतिलपर्णीबीजसंयुक्तभूतां कुशदलघटबीजत्वग्रजोऽर्धांशतुत्थम् । प्रधमनविधिना तद्दत्तमात्रं शिरोरुक्मलपनकफतन्द्रासंनिपातं निहन्यात् ॥ १ ॥ अथ रक्तजचिकित्सा—रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेवनम् । शीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषाद्रक्तमोक्षणम् ॥ १ ॥ अथ क्षयजचिकित्सामाह—क्षयजे क्षयनाशाय कर्तव्यो बृंहणो विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥ १ ॥ योजयेत्सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् । नावनं क्षीरसर्पिर्भ्यां पानं च क्षीरसर्पिषोः । क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ २ ॥ अथ कृमिजचिकित्सा—कृमिजे तु शिरोरोगे व्योषनक्ताह्वशिग्रुजैः । अजामूत्रेण संपिष्टैर्नस्यं कृमिहरं परम् ॥ १ ॥ अथ विडङ्गाद्यं तैलम्—विडङ्गं स्वर्जिकादन्तीहिङ्गुगोमूत्रसंयुतम् । विपक्वं सार्षपं तैलं कृमिघ्नं नस्यतः स्मृतम् ॥ १ ॥ अथ सूर्यावर्तार्धावभेदकयोश्चिकित्सा—सूर्यावर्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषोः । हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्यां सह विरेचनम् ॥ १ ॥ भृङ्गराजरसश्छागक्षीरतुल्योऽर्कतापितः । सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ॥ २ ॥ शिरीषमूलकफलैरवपीडं प्रयोजयेत् । अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः कृतः ॥ ३ ॥ जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् । तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ ४ ॥ एष एव विधिः कार्यः कृत्स्नश्चार्धावभेदके । अर्धावभेदके पूर्वं स्नेहः स्वेदो हि भेषजम् ॥ ५ ॥ विरेकः[1] कायशुद्धिश्च धूपः स्निग्धोष्णभोजनम् । विडङ्गानि तिलान्कृष्णान्समान्पिष्ट्वा विलेपयेत् ॥ ६ ॥ नस्यं चाथाऽऽचरेत्तस्मादर्धभेदं व्यपोहति । गिरिकर्णीफलं मूलं सजलं नस्य-

---

१ च. वमनं ।

माचरेत् ॥ ७ ॥ मूलं वा बन्धयेत्कर्णे निहन्त्यर्धशिरोरुजम् । मरीचं भृङ्गजद्रावैर्मरिचं शालितण्डुलैः ॥ ८ ॥ अर्धशीर्षव्यथां हन्ति लेपो वा शुण्ठिवारिणा । पिबेत्सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ॥ ९ ॥ सुशीतं वाऽपि पानीयं सर्पिर्वा नस्यतस्तयोः । सारिवाकुष्ठमधुकवचाकृष्णोत्पलैस्तथा ॥१०॥ लेपः सकाञ्जिकः स्नेहः सूर्यावर्तार्धभेदयोः । सितोपलायुतं घृष्टं मदनं गोपयोन्वितम् ॥ ११ ॥ नस्यतोऽनुदिते सूर्ये निहन्त्येवार्धभेदकम् । पीत्वा शशमुण्डरसं मरिचैरवचूर्णितम् ॥ १२ ॥ भोजनादौ तु सप्ताहात्सूर्यावर्तार्धभेदकौ । हन्ति सर्वात्मकौ शीघ्रं दुःखदौ भृशदारुणौ ॥ १३ ॥ अथानन्तवातशङ्खकयोश्चिकित्सा—अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तहितो विधिः । शिराव्यधश्च कर्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १ ॥ आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशनः । मधुमस्तकसंयावघृतपूरैर्विशेषतः ॥ २ ॥ दार्वी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोशीरपद्मकम् । एतत्प्रलेपनं कुर्याच्छङ्खकस्य प्रशान्तये ॥ ३ ॥ शीततोयनिषेकश्च शीतलक्षीरसेवनम् । कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां शङ्खके लेपनं हितम् ॥ ४ ॥ वरी नीलोत्पलं दूर्वा तिलाः कृष्णाः पुनर्नवा । शङ्खकेऽनन्तवाते च लेपः सर्वशिरोर्तिनुत् ॥ ५ ॥ अथ सामान्यप्रतीकारमाह । अथ षड्बिन्दुतैलम्—एरण्डमूलं तगरं शताह्वाजीवन्ति रास्ना सह सैन्धवेन । भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ १ ॥ अजापयस्तैलविमिश्रितं तु चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् । षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः सर्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् ॥ २ ॥ च्युतांश्च केशांश्चलितांश्च दन्तान्निबद्धमूलान्सुदृढी करोति । सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुः कुर्वन्ति बाह्वोरधिकं बलं च ॥ ३ ॥ सशर्करं कुङ्कुमसाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे । भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोर्धशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥ ४ ॥ पथ्याक्षधात्रीरजनीगुडूचीभूनिम्बनिम्बैः सगुडः कषायः । भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोर्धशूलं निहन्ति नासानिहितः क्षणेन ॥ ५ ॥ किं तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेतद्धितं मतम् । गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ ६ ॥ नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं नृणाम् । नानादोषोद्भूतां शिरोरुजं हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७ ॥ शताह्वैरण्डमूलोग्राचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् । तैलं नस्यान्मरुच्छ्लेष्मतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८ ॥ अथ मयूराद्यं घृतम्—मयूरं पक्षपादान्त्रशकृत्पित्तास्यवर्जितम् । जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षीरं समं पचेत् ॥ १ ॥ दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिफलैः सह । मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ २ ॥ कर्णनासास्यजिह्वाक्षिगलरोग-

१ घ. गोमयान्वि° ।

विनाशनम् । मयूराख्यमिति ख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३ ॥ नस्येन कलिका-चूर्णं नवसागरजं रजः । वातश्लेष्मभवां पीडां शिरसो हन्ति सर्वदा ॥ ४ ॥ करञ्जशिग्रुबीजानि पत्रकं सर्षपत्वचा । सर्वेषां शीर्षरोगाणामेतच्छीर्षविरेचनम् ॥ ५ ॥ त्रिकटुकपुष्कररजनीरास्नासुरदारुउ(सु)ग्रगन्धानाम् । क्वाथः शिरोर्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ ६ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् । अथ भावप्रकाशाच्छिरोवस्तिविधौ पथ्यमुच्यते—आमिषं जाङ्गलं पथ्यं तत्र शाल्यादयोऽपि च । मुद्गान्माषान्कुलित्थांश्च खादेद्वा निशि केवलान् । कदुकोष्णान्ससर्पिष्कानुष्णं क्षीरं पिबेत्तथा ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यसंहितायाम्—स्वेदो नस्यं धूमपानं विरेको लेपः सेको लङ्घनं शीर्षवस्तिः । रक्तोन्मुक्तिर्वह्निकर्मोपनाहो जीर्णं सर्पिः शालयः षष्टिकाश्च ॥ १ ॥ यूषो दुग्धं धन्वमांसं पटोलं शिग्रुर्द्राक्षा वास्तुकं कारवेल्लम् । आम्रं धात्री दाडिमं मातुलि(लु)ङ्गं तैलं तक्रं काञ्जिकं नारिकेलम् ॥ २ ॥ पथ्या कुष्ठं भृङ्गराजः कुमारी मुस्तोशीरं चन्द्रिका गन्धसारः । कर्पूरं च ख्यातिमानेष वर्गः सेव्यो मर्त्यैः शीर्षरोगे यथास्वम् ॥ ३ ॥ अथापथ्यम्—क्षवं जृम्भा मूत्रबाष्पं निद्राविड्वेगभञ्जनम् । दुग्धं नीरं विरुद्धान्नं विरुद्धजलमज्जनम् । दन्तकाष्ठं दिवानिद्रां शिरोरोगी परित्यजेत् ॥ १ ॥ इति पथ्यापथ्यम् । इति शिरोरोगचिकित्सा ॥

अथ नेत्ररोगाणामधिकारः।

तत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह—विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् । द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषङ्नयनमण्डलम् ॥ १ ॥ अथ नेत्रस्याङ्गान्याह—पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वं तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥ १ ॥ तत्र नेत्रमण्डलेऽष्टसप्ततिर्व्याधयो भवन्तीत्याह—द्वादश व्याधयो दृष्ट्यां तत्रैवान्यौ गदावुभौ । कृष्णभागे तु चत्वारो दशैकः शुक्लभागजः ॥ १ ॥ वर्त्मन्येको विंशतिश्च पक्ष्मजौ द्वौ प्रकीर्तितौ । नव संधिषु सर्वस्मिन्नेत्रे सप्तदशोदिताः ॥ एवं नेत्रे समस्ताः स्युरष्टसप्ततिरामयाः ॥ २ ॥ सुश्रुतोक्तान्षट्सप्ततिसंख्यानाह—वाताद्दश तथा पित्तात्कफाच्चैव त्रयोदश । रक्तात्षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः । बाह्यौ पुनर्द्वौ नयने रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥ १ ॥ अथ नेत्ररोगाणां सामान्यतो विप्रकृष्टं संनिकृष्टं च निदानमाह—उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च च्छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥ १ ॥ द्रवान्नपानातिनिषेवणाच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च । प्रसक्तसंरोदनशोकतापाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥ तथा ऋतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभितापादतिमैथुनाच्च । बाष्पग्र-

ह्रस्वसूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकाराञ्जनयन्ति दोषाः ॥ ३ ॥ नयनरोगसं-
प्राप्तिः सुश्रुते पठ्यते—शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः। जायन्ते नेत्र-
भागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥ नेत्रभागेषु नेत्रस्य दृष्ट्याद्यवयवेषु च ॥ १ ॥
अथाऽऽदौ दृष्टिरोगानाह। तत्र दृष्टिलक्षणम्—मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसाद-
जाम्। खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ १ ॥ आवृतां पटले-
नाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम्। शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥२॥
अथ तत्र पटलानि चत्वारि भवन्ति तान्याह—तेजो जलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्य-
त्पिशिताश्रितम्। मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम्। पञ्चमांशसमं
दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ १ ॥ अथ तत्र प्रथमपटलगतस्य दोषस्य स्वभा-
वमाह—प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थितः। अव्यक्तानि च
रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ १ ॥ दृष्टेरभ्यन्तरे दोषाः पटले समधि-
ष्ठिताः। एकैकमनुपद्यन्ते पर्यायात्पटलान्तरम् ॥ २ ॥ इति विदे-
हवचनात्। अथ द्वितीयपटलगतदोषस्वभावमाह—दृष्टिर्भृशं विह्वलति
द्वितीयं पटलं गते ॥ १ ॥ मक्षिकामशकान्केशाञ्जालकानी(नि)व पश्यति।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीन्कुण्डलानि च ॥ २ ॥ परिप्लवांश्च विवि-
धान्वर्षमभ्रतमांसि च। दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते च समीपतः
॥ ३ ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात्। यत्नवानपि चात्यर्थं
सूचीपाशं न पश्यति ॥ ४ ॥ अथ तृतीयपटलगतदोषमाह—ऊर्ध्वं
पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते। महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव
चाम्बरैः। कर्णनासाक्षिरूपाणि विकृतानीव पश्यति ॥ १ ॥ अथात्र रागप्रा-
प्तिमाह—यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि। अधःस्थे तु समीपस्थं
दूरस्थे चोपरिस्थिते ॥ पार्श्वस्थिते पुनर्दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥ १ ॥
समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति। दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं
प्रपश्यति ॥ २ ॥ दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यगेकं वै मन्यते द्विधा। द्विधा॰ स्थिते
त्रिधा पश्येद्बहुधा वाऽनवस्थिते ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थपटलगतदोषमाह—
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति
क्वचित् ॥ १ ॥ अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागते। चन्द्रादित्यौ सन-
क्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २ ॥ निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च
पश्यति। स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अथ दृष्टिरो-
गाणां संख्यां नामानि चाऽऽह—दृष्ट्याश्रयाः षट्च षडेव रोगाः षड्लिङ्गनाशा
हि भवन्ति तत्र। वातेन पित्तेन कफेन सर्वै रक्तात्परिम्लाय्यभिधश्च षष्ठः
॥ १ ॥ तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी। यो ह्रस्व-

जाल्यो नकुलान्धसंज्ञो गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥ २ ॥ तत्रैव द्वावन्या-वाह—तत्रैवान्यौ गदौ द्वौ च संनिपातनिमित्तकौ ॥ १ ॥ तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह—वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति । आवि-लान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—पित्तेनाऽऽ-दित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् । नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलं च पश्यति ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च । सलिलप्लावितानीव[1] परिजाड्यानि मानवः ॥ १ ॥ अथ संनि-पातजमाह—संनिपातेन चित्राणि विप्लुतानि च पश्यति । बहुधाऽपि द्विधा वाऽपि सर्वाण्येव समन्ततः । हीनाधिकाङ्गान्यथ वा ज्योतींष्यपि च भूयसा ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह—पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च । हरि-तान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ १ ॥ अथ परिम्लायिनमाह—रक्तेन मूर्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् । तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् । विकीर्यमाणान्खद्योतैर्वृक्षांस्तेजांसि चैव हि ॥ १ ॥ अथ नेत्रवर्णैः षड्विधं लिङ्गनाशमाह—वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि च षड्विधः । लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादिजो यथा ॥ १ ॥ रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् । कफात्सितः शोणितजः सरक्तः समस्त-दोषप्रभवो विचित्रः ॥ २ ॥ अथ वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रमण्डले रूपविशेषमाह—अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा । पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥ १ ॥ श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् । चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ॥ २ ॥ संकुचत्यातपेऽत्यर्थं छायायां विस्तृतो भवेत् । मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति । मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ॥ ३ ॥ प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्म-कम् । रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलं काचारुणप्रभम् ॥ ४ ॥ परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लानं नीलं च मण्डलम् । दोषक्षयात्स्वयं तत्र कदाचित्स्यात्तु दर्शनम् ॥ ५ ॥ अनुक्तव्यथादाहगौरवादिदोषलिङ्गसंग्रहार्थमाह—यथास्वं दोषलि-ङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥१॥ अथ पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह—पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप-विशेषेण दिवान्धलक्षणमाह—प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते सः । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावात्सकलानि पश्येत् ॥१॥

---

१ क. 'व जाल्कानि च मा' ।

अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥ १ ॥ अथ नक्तान्ध्यमाह—त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य । दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ १ ॥ अथ धूमदर्शिनमाह—शोकज्वरायासशिरोभिताप-पैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः । धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ ह्रस्वजात्यमाह—यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् । रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ तन्त्रान्तरे—दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं न पश्यति । रात्रौ पित्ताल्पभावाच्च तानि रूपाणि पश्यति ॥ १ ॥ अथ नकुलान्ध्यमाह—विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ १ ॥ अथ गम्भीरकामाह—दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा संकोचमभ्यन्तरतस्तु याति । रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरकेति प्रवदन्ति वृद्धाः ॥ २ ॥ अथ बाह्यौ निमित्तानिमित्तसंज्ञौ लिङ्गनाशावाह—बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च । निमित्ततस्तत्र शिरोभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्द-निदर्शनः सः ॥ १ ॥ सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य । हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य तस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥ २ ॥ अथानिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह—तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥ १ ॥ अथ दृष्टिमण्डलप्रत्यासन्नतया कृष्णगतविकारानाह—यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं च पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव । चत्वार एते नयनामयास्तु कृष्णप्रदेशे नियता भवन्ति ॥१॥ तत्र सव्रणशुक्रलिङ्गमाह—निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । स्रावं स्रवेदुष्णमतीव यच्च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ विदेहेऽप्युक्तम्—रक्तराजिनिभं कृष्णे छिन्नाभं यत्र लभ्यते । सूच्यग्रेणेव तच्छुक्रमुष्णाश्रुस्रावि तद्व्रणम् ॥ १ ॥ अथास्य साध्यासाध्यलक्षणमाह—दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेच्च । अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ १ ॥ अथाव्रणशुक्रमाह—स्यन्दात्मकं कृष्णगतं तु शुक्रं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् । वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशं तं चाव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १ ॥ साध्यतमस्याप्यस्यावभेदेन कष्टसाध्यतामाह—गम्भीरजातं बहुलं च शुक्रं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥१॥ अथासाध्यतां चाऽऽह—विच्छि-

१ च. °ति कृष्णतोऽ° ।

समध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च । द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ १ ॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह—उष्णाश्रुपातः पिटिका च नेत्रे यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च वा तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥ १ ॥ अथाक्षिपाकात्ययमाह—श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं तु । तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोपं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ १ ॥ अथाजकाजातमाह—अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रु । विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ १ ॥ अथात्र विदेहः—कृष्णेक्षणोद्भवे शुष्कच्छगलीविट्समप्रभम् । सान्द्रपिच्छलरक्तास्रं द्वित्वग्गं वाजिकेति सा ॥ १ ॥ इति कृष्णजाः ॥ अथ शुक्लभागजा रोगाः । तेषां नामानि संख्यां चाऽऽह—प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांसस्नाय्वर्मसंज्ञाः खलुः पञ्च रोगाः । स्याच्छुक्तिका सार्जुनपिष्टकाख्या जालं शिराणां पिटिकाश्च तासाम् ॥ रोगा बलासग्रथितेन सार्धमेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥ १ ॥ तेषु प्रस्तार्यर्मणो लक्षणमाह—प्रस्तारि तनु विस्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सिते ॥ १ ॥ अथ शुक्लार्माऽऽह—सुश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धतेऽचिरात् ॥ १ ॥ अथ रक्तजार्माऽऽह—पद्माभं मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते ॥ १ ॥ अथाधिमांसार्माऽऽह—पृथु मृद्वधिमांसार्म बहलं च यकृन्निभम् ॥१॥ अथ स्नाय्वर्माऽऽह—स्थिरं प्रस्तारिमांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम् ॥ १ ॥ अथ शुक्तिकामाह—श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये शुक्त्याभास्त्वसितसिताः स शुक्तिसंज्ञः ॥ अथार्जुनमाह—एको यः शशरुधिरोपमश्च बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥१॥ अथ पिष्टकमाह—श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् । पिष्टवत्पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसंनिभम् ॥ १ ॥ अथ शिराजालमाह—जालाभः कठिनशिरो महान्सरक्तः संतानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ॥१॥ अथ शिरापिटिकामाह—शुक्लस्थाः सितपिटिकाः शिरावृता यास्ता ब्रूयादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ १ ॥ अथ बलासग्रथितमाह—कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ १ ॥ इति शुक्लभागजा रोगाः ॥ अथ वर्त्मपक्ष्मजाः । तत्रत्यानां रोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथकी वर्त्मशर्करा । तथाऽर्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका॥१॥ बहलं वर्त्म यच्चापि तथोक्तो वर्त्मबन्धकः । क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्मकर्दमः श्याववर्त्म च ॥ २ ॥ प्रक्लिन्नवर्त्म चाक्लिन्नवर्त्म वातहतं च तत् । वर्त्मार्बुदं

१ च. 'स्तार्यर्म तनु स्ती'।

निमेषश्च शोणितार्शस्तथैव च ॥ ३ ॥ लगणो बिसवर्त्मापि कुञ्चनं नाम तत्परम्। एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥ ४ ॥ अथ तेषूत्सङ्गपिटिकामाह—अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या। सोत्सङ्गोत्सङ्गपिटिका सर्वजा स्थूलकण्डुरा ॥ १ ॥ अथ कुम्भीकामाह—वर्त्मान्तःपिटिका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च। कुम्भीकाबीजसदृशाः कुम्भीकाः संनिपातजाः ॥ १ ॥ अथ पोथकीमाह—स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसंनिभाः। रुजावत्यश्च पिटिकाः पोथक्य इतिसंज्ञिताः ॥ १ ॥ अथ वर्त्मशर्करामाह—पिटिकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरतिसंवृता। पिटिका या खरा स्थूला वर्त्मस्था वर्त्मशर्करा ॥ १ ॥ अथार्शोवर्त्माऽऽह—एर्वारुबीजप्रतिमाः पिटिका मन्दवेदनाः॥ श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ १ ॥ तथा च निमिः—नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मान्ते बाह्यगाऽपि वा॥ पिटिका संनिपातेन तदर्शोवर्त्म कीर्तयेत् ॥ १ ॥ अथ शुष्कार्श आह—दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः। व्याधिरेषोऽभिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः ॥ १ ॥ अथाञ्जननामिकामाह—दाहतोदवती ताम्रा पिटिका वर्त्मसंभवा। मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥ १ ॥ अथ बहलवर्त्माऽऽह—वर्त्मोपचीयते यस्य पिटिकाभिः समन्ततः। सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥ १ ॥ अथ वर्त्मबन्धकमाह—कण्डुरेणाल्पतोदेन वर्त्मशोफेन मानवः। असमं छादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धकः ॥ १ ॥ अथ क्लिष्टवर्त्माऽऽह—मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च। अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः॥१॥ तथा[च] निमिः—श्लेष्मा दुष्टेन रक्तेन क्लिष्टमांसगतः समम्। बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टमांसं तदुच्यते ॥ १ ॥ अथ वर्त्मकर्दममाह—क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा। तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम् ॥ १ ॥ अथ श्याववर्त्माऽऽह—वर्त्म यद्बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं च जायते। तदाहुः श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ १ ॥ तथा च निमिः—दुष्टं श्लेष्मानिलात्पित्तं वर्त्मनोश्चीयते यदा। अग्निदग्धनिभं श्यावं श्याववर्त्मेति तद्विदुः ॥ १ ॥ अथ प्रक्लिन्नवर्त्माऽऽह–अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य च। प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात्क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥१॥ अथाक्लिन्नवर्त्माऽऽह—यस्य धौतान्यधौतानि संबध्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्वानि(णि) विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ १ ॥ अथ वातहतवर्त्माऽऽह—विमुक्तसंधि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते। तद्वातनिहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः ॥ १ ॥ अथ वर्त्मार्बुदमाह—वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्। आचक्षतेऽर्बुदमिति सरक्तमविलम्बितम् ॥ १ ॥ अथ निमेषमाह—निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टः संधि-

संश्रयः । संचालयति वर्त्मानि निमेषः स न सिध्यति ॥ १ ॥ अथ शोणितार्शोलक्षणमाह—वर्त्मस्थो यो विवर्धेत लोहितो मृदुरङ्कुरः । तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं वाऽपि विवर्धते ॥ १ ॥ तथा च विदेहः—वायुः शोणितमादाय शिराणां प्रमुखस्थितः । जनयत्यङ्कुरं ताम्रं वर्त्मनि च्छिन्नरोहिणम् ॥ तच्छोणितार्शोऽसाध्यं स्याद्रक्तस्राव्यथ रक्तजम् ॥ २ ॥ अथ लगणमाह—अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः(ण्डुः) पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणः स्मृतः ॥१॥ अथ बिसवर्त्माऽऽह—त्रयो दोषा बहिः शोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनाम् । प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं बिसवद्बिसवर्त्म तत् ॥ १ ॥ अथ कुञ्चनमाह—वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ १ ॥ इति वर्त्मरोगाः ॥ अथ पक्ष्मरोगौ । तत्रत्ययो रोगयोर्नामनी आह—पक्ष्मकोपः पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्मसंश्रयौ ॥ १ ॥ अथ तत्र पक्ष्मकोपमाह—प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि । असिते सितभागे च मूलकोशात्पतन्त्यपि ॥ १ ॥ घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च । पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ २ ॥ अथ पक्ष्मशातमाह—वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् । कण्डूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥ १ ॥ इति पक्ष्मरोगौ । इति वर्त्मपक्ष्मजाः ॥ अथ संधिरोगाः । तत्र संधयः षट्तानाह—पक्ष्मवर्त्मगतः संधिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपि च ॥ ततः कनीनिक(का)गतः षष्ठश्चापाङ्गसंश्रितः ॥ १ ॥ तत्रत्यानां रोगाणां नामानि संख्यां चाऽऽह—पूयालसः सोपनाहः स्रावाश्चत्वार एव च । पर्वणी(णि)काऽलजी जन्तुग्रन्थिः संधौ नवाऽऽमयाः ॥ १ ॥ अथ तेषु पूयालसमाह—पक्वः शोथः संधिजो यः सतोदः स्रवेत्पूयं पूतिपूयालसाख्यः ॥ १ ॥ अथोपनाहमाह—ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसंभावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजश्चोपनाहः ॥ १ ॥ अथ स्रावाणां संप्राप्तिमाह—गत्वा संधीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावाँल्लक्षणैः स्वैरुपेतान् । तं हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकं स्रावमाह—हरिद्राभं पीतमुष्णं जलं वा पित्तस्रावः संस्रवेत्संधिमध्यात् ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मस्रावमाह—श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मस्रावोऽसौ विकारः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ संनिपातस्रावमाह—शोथः संधौ संस्रवेद्यस्तु पक्वः पूयं स्रावः सर्वजः संमतः सः ॥ १ ॥ अथ रक्तस्रावमाह—रक्तस्रावः शोणिताद्यो विकारो गच्छेदुष्टं तत्र रक्तं प्रभूतम् ॥ १ ॥ अथ पर्वणी(णि)कालज्यावाह—ताम्रा तन्वी दाहपाकोपपन्ना रक्ता ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोफा । जाता संधौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्याचस्मिन्नेव

च्याहृता पूर्वलिङ्गैः ॥ १ ॥ अथ जन्तुग्रन्थिमाह—जन्तुग्रन्थौ वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युर्जन्तवः संधिजाताः। नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसंधौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ १ ॥ इति संधिजा रोगाः ॥ अथ समस्तनेत्रजा रोगाः। तेषां नामानि संख्यां चाऽऽह—स्यन्दाश्चतुष्का इह संप्रदिष्टाश्चत्वार एवेह तथाऽधिमन्थाः। पाकः सशोथः स च शोथहीनो हताधिमन्थोऽनिलपर्ययश्च ॥ १ ॥ शुष्काक्षिपाकस्त्विह कीर्तितश्च तथाऽन्यतोवात उदीरितश्च। दृष्टिस्तथाऽम्लाध्युषिता शिराणामुत्पातहर्षौ च समस्तनेत्रे ॥ २ ॥ एवं समस्तनेत्रे स्युरामया दश सप्त च। तेषामिह पृथग्वक्ष्ये यथावल्लक्षणान्यपि ॥ ३ ॥ तथाऽभिष्यन्दाश्चत्वार इत्याह—वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः। प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ १ ॥ तेषु वातिकमभिष्यन्दमाह—निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोभितापाः। विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमभिष्यन्दमाह—दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं बाष्पसमुद्भवश्च। उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमभिष्यन्दमाह—उष्णाभिनन्दा गुरुताऽक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च। स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ १ ॥ अथ रक्तजमभिष्यन्दमाह—ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ १ ॥ अथाधिमन्थानामभिष्यन्दजन्यत्वमाह—वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ १ ॥ अथाधिमन्थानां सामान्यं लक्षणम्—उत्पाट्यत इवात्यर्थं तथा निर्मथ्यतेऽपि च। शिरसोऽर्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ १ ॥ स चाधिमन्थो यदात्मको यावता कालेन मिथ्याचाराद्दृष्टिं हन्ति तदाह—हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्राद्याधिर्घोरो रक्तजः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव ॥ १ ॥ अथ सशोथं पाकमाह—कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसंनिभः। संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः सशोथकः ॥ १ ॥ अथाशोथपाकमाह—शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथके ॥ १ ॥ अथ हताधिमन्थमाह—उपेक्षणादक्षि यदाऽधिमन्थो वाताधिकः शोषयति प्रसह्य। रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥ १ ॥ अथ वातपर्ययमाह—वारं वारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः। रुजाभिः सह तीव्राभिः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १ ॥ अथ

---

१ क. 'स्त्वभिम'।

शुष्काक्षिपाकमाह—यत्कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म संदह्यते चाऽऽविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ १ ॥ अथान्यतोवातमाह—यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्याद्रुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ विदेहेनाप्युक्तम्—मन्यानामन्तरे वायुरुत्थितः पृष्ठतोऽपि वा । करोति भेदं निस्तोदं शङ्खे चाक्ष्णोर्भ्रुवोस्तथा ॥ तमाहुरन्यतोवातं रोगं दृष्टिविदो जनाः ॥ २ ॥ अथाम्लाध्युषितमाह—श्यावलोहितपर्यन्तं सर्वमक्षि प्रपच्यते । सदाहशोथं सस्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥ १ ॥ अथ शिरोत्पातमाह—अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः । मुहुर्विरज्यन्ति च यस्य तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ शिराप्रहर्षमाह—मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः स शिराप्रहर्षः । ताम्राभमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥ १ ॥ अथ नेत्रस्य सामतालक्षणमाह—उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोफसमन्वितम् । घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ १ ॥ अथ नेत्रस्य निरामतालक्षणमाह—मन्दवेदनता कण्डुः संरम्भाश्रुप्रशान्तता । प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णोर्निरामस्य च लक्षणम् ॥ १ ॥ इति नेत्रजा रोगाः ॥

अथ नेत्ररोगाणां चिकित्सा ।

तथा च तन्त्रान्तरे—सेको दिनानि चत्वारि लङ्घनं भोजने रसः । स्वादुस्तिक्तश्च लेपश्च बाष्पः स्वेदनमेव च ॥ १ ॥ एतानि नेत्ररोगाणां सामानां पाचनानि हि । अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् ॥ नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं च परिवर्जयेत् ॥ २ ॥ अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः । पञ्चैते पञ्चरात्रेण रोगा नश्यन्ति लङ्घनात् ॥३॥ षट्सप्ततिर्लोचनजा विकारास्तेषामभिष्यन्दसमुद्भवानाम् । श्लेष्माश्रयत्वादिह लङ्घनं प्राक्प्रशस्यते मुद्गरसौदनं च ॥ ४ ॥ अञ्जनं पूरणं क्वाथपानमामे न शस्यते । आ चतुर्थादिनादाममभिष्यन्देऽपि लोचनम् ॥ ५ ॥ गण्डूषाञ्जननस्यादिहीनानां कफकोपतः । षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा दुःसहाः स्युरुपेक्षिताः ॥ ६ ॥ सेक आश्चोतनं पिण्डी बिडालस्तर्पणं तथा । पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥७॥ अथ दृष्टिगतरोगचिकित्सामाह—वर्जयेदुपसर्गोत्थां गम्भीरां ह्रस्वसंज्ञिताम् । काचांस्तु यापयेत्सर्वान्नकुलान्ध्यं तथैव च ॥ १ ॥ तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्नतो हरेत् । मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् । ऋषिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २ ॥ अथ वातिकतिमिरचिकित्सामाह—स्निग्धानि

१ च. च याश्च ताॅ । २ क. ख. 'भ्राश्रमच्छं स' । ३ क. सतानाम् ।

नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणं च। घृतस्य पानान्यथ बस्तिकर्म कुर्यादभीक्ष्णं तिमिरेऽनिलोत्थे ॥ १ ॥ दशमूलादिना पक्वं घृतं दुग्धं चतुर्गुणम्। त्रिफलाकल्कसंयुक्तं तिमिरे वातजे पिबेत् ॥ २ ॥ रास्नाफलत्रयक्वाथे दशमूलरसे शृतम्। कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ३ ॥ वातिके तिमिरे पक्वं दशमूलीरसे घृतम्। त्रिवृच्चूर्णसमायुक्तं विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ त्रिफलादशमूलानां निर्यूहं दुग्धमिश्रितम्। गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीत विरेचनम् ॥५॥ अथ पैत्तिकतिमिरचिकित्सा–शीताञ्जनाश्चोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैर्मृदुभिर्घृतैश्च। तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षणैश्च ॥ १ ॥ तिमिरे पित्तजे सर्पिर्जीवनीयवराशृतम्। पाययित्वा शिरां विध्येत्सितैलाकुम्भसैन्धवैः ॥ २ ॥ चूर्णैर्माक्षिकसंयुक्तै रेचनं कारयेन्नरः। बलाशतावरीवीरासिताशैलेयकैः पचेत् ॥ ३ ॥ त्रिफलासहितं सर्पिस्तिमिरघ्नमनुत्तमम्। सारिवात्रिफलोशीरमुक्ताचन्दनपद्मकैः। पिष्टं वर्तीकृतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ ४ ॥ अथ श्लैष्मिकतिमिरचिकित्सामाह—तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकः पुटानामपतर्पणं च। घृतानि वासात्रिफलापटोलसंज्ञानि कुर्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ १ ॥ कफोद्भवे वराचव्यशृते क्वाथे शृतं हविः। पाययित्वा शिरां विध्येद्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २ ॥ यूथी पथ्या कषा(?) शुण्ठी कुसुम्भस्याम्बुनिर्झरः। गोमूत्रक्वथिता शुण्ठी त्रिवृत्सिद्धा विरेचनम् ॥ ३ ॥ नस्यं मरीचयष्ट्याह्वविडङ्गामरदारुभिः। नेपालत्रिफलाशङ्खकान्ताव्योषं च पेषितम्। वर्तीकृतं बलासोत्थमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ४ ॥ अथ सांनिपातिकतिमिरचिकित्सा—संसर्गे संनिपाते च यथादोषोदयक्रियाम्। धात्रीरसाञ्जने क्षौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रियाम् ॥ १ ॥ पित्तानिलाक्षिरोगघ्नीं तैमिर्यपटलापहा[म्]। दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ २ ॥ तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रे घने ततः। शीते चास्मिन्हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ ३ ॥ वातपित्तकफसंनिपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम्। शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ४ ॥ अथ तिमिरे सामान्यचिकित्सा। अथाञ्जनविधिः—अथ संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत्। अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ १ ॥ तद्यथा–गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु। कुर्याच्छलाकयाऽङ्गुल्या हीनानि च यथोत्तरम् ॥ २ ॥ स्नेहनं रोपणं चापि लेखनं तत्त्रिधा पृथक्। मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं स्नेहनं मतम् ॥ ३ ॥ कषायतिक्तरसयुक्स्नेहनं रोपणं स्मृतम्। अञ्जनं क्षारतीक्ष्णा-

---

१ क. ख. 'यः पिबेत्क्षौ°'।

म्लरसैर्लेखनमुच्यते ॥ ४ ॥ हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्तिं तीक्ष्णाञ्जने भिषक् । प्रमाणं मध्यमे सार्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ५ ॥ रसक्रिया तूत्तमा स्यात्त्रिविडङ्गमिता हिता । मध्यमा द्विविडङ्गा सा हीना त्वेकविडङ्गिका ॥ ६ ॥ शलाकाः स्नेहने चूर्णे चतस्रः प्रातरञ्जने । रोपणे तास्तु तिस्रः स्युस्ते उभे लेखने स्मृते ॥ ७ ॥ मुखयोः कुञ्चिता श्लक्ष्णा शलाकाऽष्टाङ्गुलोन्मिता । अश्मजा धातुजा वा स्यात्कलायपरिमण्डला ॥ ८ ॥ सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने स्मृता । ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने मता ॥ अङ्गुलिस्तु मृदुत्वेन रोपणे कथिता बुधैः ॥९॥ अञ्जने केवलमपि शलाकाविशेषमाह—त्रिफलाभृङ्गशुण्ठीनां रसैस्तद्वच्च सर्पिषा । गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः ॥१॥ तच्छलाका हरत्येव सकलान्नयनामयान् । कृष्णाभागादधः कुर्यादपाङ्गं यावदञ्जनम् ॥२॥ प्रथमं सव्यमञ्जीयात्प(ङ्क्त्वा तु प)श्चाद्दक्षिणमञ्जयेत् । शलाकया साञ्जनया न च तन्नयनं स्पृशेत् ॥३॥ हेमन्ते शिशिरे वाऽपि मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते । पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥४॥ वर्षास्वनभ्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि । प्रातः सायं च तत्कुर्यान्न च कुर्यात्सदैव हि ॥५॥ श्रान्ते प्ररुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे । अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं संप्रशस्यते ॥ ६ ॥ सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् । पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ७ ॥ अथ मुक्तादिमहाञ्जनं भावप्रकाशात्—मुक्ताकर्पूरकाचागुरुमरिचकणासैन्धवं सैलवालं शुण्ठीकक्कोलकांस्यत्रपुरजनिशिलाशङ्खनाभ्यभ्रतुत्थम् । दक्षाण्डत्वक्च साक्षक्षतजयुतशिवाक्रीतकं राजवर्तं जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुममभिनवं बीजमस्यास्तथैव ॥ १ ॥ पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सुताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् । प्रत्येकमेषां खलु माषकैकं पलेन पिष्यान्मधुनाऽतिसूक्ष्मम् ॥२॥ भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमत्रोपचिताश्च तेषाम् । विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनाऽनेन महाञ्जनेन ॥ ३ ॥ अथ नयनशाणनामाञ्जनम्—कणा सलवणोषणा सहरसाञ्जना[1] साञ्जना सरित्पतिकफः शिफासितपुनर्नवासंभवा[2] । रजन्यरुणचन्दनं मधुकतुत्थपथ्या शिला अरिष्टदलशाबरस्फटिकशङ्खनाभीन्दवः ॥ १ ॥ इमानि तु विचूर्णयेन्निबिडवाससा शोधयेत्ततोऽयासि विमर्दयेत्समधुताम्रखण्डेन तत् । इदं मुनिभिरीरितं नयनशाणनामाञ्जनं करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥ २ ॥ अथ चन्द्रोदयवटी—शङ्खनाभिर्बि(वि)भीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला । पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥ १ ॥ छागक्षीरेण संपिष्य वर्तीं कुर्याद्यवोन्मिताम् । हरेणुमात्रां

१ च. 'ञ्जनं साञ्जनं स' । २ च. 'सिता पु' ।

संघृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥ २ ॥ तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम्। रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥ ३ ॥ अथ चन्द्रप्रभावर्तिः—रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च। विडङ्गं भद्रमुस्तं च सप्तमी त्वभया स्मृता ॥ १ ॥ अजामूत्रेण संपिष्य च्छायायां शोषयेद्वटी। वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिष्टिकाम् ॥ २ ॥ मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम्। एषा चन्द्रप्रभावर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ॥ ३ ॥ अथ शशिकलावर्तिः—रसकजलजनाभिः पौरतुल्यं समांशं वसनगलितमेतन्निम्बुनीरेण पिष्टम्। हरति शशिकलैतद्वर्तिरभ्यञ्जिताऽक्ष्णोस्तिमिरकुसुमकण्डूस्रावरागार्मपिल्लान् ॥ १ ॥ अथ लोचनशूलघ्नी पोटली—कृतलाजसुराष्ट्रजाहिफेनं रुचिरं नागजगालवोत्थचूर्णम्। सुकुमार्युदकेन शुल्बपात्रे मृदितं दृष्टिरुजं जयेत्पटस्थम् ॥ १ ॥ अथ चन्द्रोदयवर्तिः—हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च। बि(वि)भीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ १ ॥ सर्वमेतत्समं कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत्। नाशयेत्तिमिरं कण्डूपटलान्यर्बुदानि च ॥ २ ॥ अपि त्रिवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत्। अधिकानि च मांसानि रात्र्यन्धत्वं तथैव च ॥ वर्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिविशोधनी ॥ ३ ॥ अथ नयनामृतम्—रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोर्द्विगुणमञ्जनम्। सूततुर्यांशकर्पूरमञ्जनं नयनामृतम् ॥ १ ॥ तिमिरं पटलं काचं शुक्रमर्मार्जुनानि च। क्रमात्पथ्याशिनो हन्ति तथाऽन्यानपि दृग्गदान् ॥ २ ॥ अथ कुसुमिकावर्तिः, रोपणी—तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः। जात्याः कुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥ १ ॥ सूक्ष्मपिष्टा जलैर्वर्तिः कृता कुसुमिकाभिधा। तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशनी मांसवृद्धिनुत् ॥ एतस्याश्चाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्धहरेणुका ॥ २ ॥ अथ दार्व्याद्यञ्जनम्—दार्वीवरामधुकमम्भसि नारिकेले पक्त्वाऽष्टभागपरिशिष्टरसं पुनस्तम्। सान्द्रं विपाच्य शशिसैन्धवमाक्षिकाढ्यं युञ्ज्याद्व्रणार्तितिमिरार्तिषु पित्तजेषु ॥ १ ॥ अथ शङ्खादिवटी—शङ्खस्य भागांश्चत्वारस्तदर्धेन मनःशिला। मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन पिप्पली ॥ १ ॥ सर्वमेकत्र संमर्द्य गुटिकां कारयेत्ततः। वारिणा तिमिरं हन्ति चार्बुदं हन्ति मस्तुना ॥ पिच्चटं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तथाऽर्जुनम् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नवाद्यञ्जनम्—दुग्धेन कण्डुं क्षौद्रेण नेत्रस्रावं च सर्पिषा। पुष्पं तैलेन तिमिरं काञ्जिकेन निशान्धताम्। पुनर्नवा हरत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ १ ॥ अथ गुडूच्याद्यञ्जनम्—गुडूचीस्वरसः कर्षः क्षौद्रं स्यान्माष-

---

१ च. 'रभ्भोञ्जिता'।

कोन्मितम् । सैन्धवं क्षौद्रतुल्यं स्यात्सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ १ ॥ अञ्जयेन्नयनं तेन पिल्लार्मतिमिरं जयेत् । काचं कण्डुं लिङ्गनाशं शुक्लकृष्णगतान्गदान् ॥२॥ अथ कतकफलादि—कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत् । ईषत्कर्पूरसहितं तत्स्यान्नेत्रप्रसादनम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं सिता । फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला । सर्वमेतत्समं कृत्वा नारीक्षीरेण पेषयेत् ॥ १ ॥ तिमिरं पटलं काचमर्मशुक्रं व्यपोहति । कण्डूक्लेदार्बुदान्हन्ति मूलं वा सुसुखावती ॥ २ ॥ इति शार्ङ्गधरः । अथ पिप्पल्याद्यञ्जनम्—पिप्पलीत्रिफलालाक्षालोध्रकं च ससैन्धवम् । भृङ्गराजरसे घृष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ १ ॥ अर्मं सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तथाऽर्जुनम् । अञ्जनं नेत्रजान्रोगान्निहन्त्येव न संशयः ॥ २ ॥ अथ गुञ्जामूलाद्यञ्जनम्—गुञ्जामूलं बस्तमूत्रेण पिष्टं निघृष्टा वा वारिणा भद्रमुस्ता । आन्ध्यं सद्यस्तैमिरं हन्ति पुंसामत्युद्गाढं नेत्रयोरञ्जनेन ॥ १ ॥ अथ तुलस्यादि—तुलस्या बिल्वपत्रस्य रसो ग्राह्यः समांशकः । ताभ्यां तुल्यं पयो नार्यास्त्रितयं कांस्यपात्रके ॥ १ ॥ गजवल्ल्या दृढं मर्द्य ताम्रेण प्रहरं पुनः । कज्जलत्वं समुत्पाद्य तेनाञ्जितविलोचनः । सद्यो नेत्ररुजं हन्ति सशूलां पाकसंभवाम् ॥ २ ॥ अथ क्वाथाः—वासा घनं निम्बपटोलपत्रतिक्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् । कलिङ्गदार्वीदहनं सनागरं भूनिम्बधात्री ह्यभया बि(वि)भीतकम् ॥ १ ॥ यवांश्च निष्क्वाथमथाष्टमांशं पिबेदिमं पूर्वदिने कषायम् । तैमिर्यकण्डूपटलार्बुदं च शुक्रं तथा सव्रणमव्रणं च । दाहं सरागं सरुजं सपिल्लं हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ॥ २ ॥ इति महावासादिक्वाथः । अथ त्रिफलाक्वाथः—अयःस्थं त्रिफलाक्वाथं सर्पिषा सह योजितम् । भुक्तोपरि पिबेत्सार्धं मासेनान्धोऽपि पश्यति ॥ १ ॥ अथ चित्रकादिक्वाथः—चित्रकमूलत्रिफलापटोलयवसाधितं पिबेदम्भः । सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिरं च विशेषतो हन्ति ॥ १ ॥ अथ चूर्णानि । तत्राऽऽदौ त्रिफलाचूर्णम्—त्रिफलात्वचमायसं च चूर्णं समयष्टीमधुकं त्रिसप्तरात्रम् । मधुना सह सर्पिषा दिनान्ते पुरुषो निष्परिहारमाददीत ॥ १ ॥ तिमिरार्बुदरक्तराजिकण्डूक्षणदान्ध्यामयदाहशूलतोदान् । पटलं च सशुक्लकाचपिल्लं शमयत्येव निषेवितः प्रयोगः ॥ २ ॥ न च केवलमेव लोचनानां विहितो रोगनिबर्हणाय योगः । दशनश्रवणोर्ध्वजत्रुजानां प्रशमे हेतुरयं महामयानाम् ॥ ३ ॥ गुदजानि भगंदरप्रमेहान्सहकुष्ठानि हलीमकं किलासम् । पलितानि विनाशयेत्तथाऽग्निं चिरनष्टं कुरुते रविप्रचण्डम् ॥ ४ ॥ प्रप-

१ च. °यं तथाऽऽम° ।

द्भिरयं जराविरूढः स्फुटचन्द्राभरणासु यामिनीषु । सुरतानि पदे पदे निषेवे-त्पुरुषो योगमिमं निषेवमाणः ॥५॥ स्मृतिविक्रमबुद्धिशक्तियुक्तः शरदां जीवति वै शतं समग्रम् ॥६॥ मुखेन नीलोत्पलचारुगन्धिना शिरोरुहैरञ्जनमेचकप्रभैः । भवेत्तु गृध्रस्य समानलोचनश्चिरं नरो वर्षशतं तु जीवति ॥ ७ ॥ इति सप्तामृतो लोहः । मधुकत्रिफलाचूर्णं लोहचूर्णं समं लिहेत् । मधुसर्पिर्युतं सम्यग्गव्यक्षीरं पिबेदनु ॥ १ ॥ छर्दिं सतिमिरां शूलमम्लपित्तं ज्वरं क्लमम् । आनाहं मूत्रसङ्गं च शोथं चैव निहन्ति हि ॥ २ ॥ अथ शतावर्यादिचूर्णम्—शतावरी सूर्यसमा प्रदेया एला तथा रावणमूर्धतुल्या । देयं विडङ्गं वसुभिः समानमृतोः समं चाऽऽमलकास्थिबीजम् ॥ १ ॥ विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीचं तद्विक्रमैर्मागधिका प्रदेया । चूर्णं समा(म)ध्वाजकमर्धकर्षमक्ष्यामयानां विनिवारणार्थम् ॥२॥ कण्डूं सधूमं तिमिरं सुघोरमर्माणि काचं पटलं त्रिदोषजम् । ये चापरे रक्तभवा विकारास्तेषामयं चूर्णवरो निहन्ता ॥ ३ ॥ अथ द्वितीयं त्रिफलादिचूर्णं वङ्गसेनात्—लिह्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे । समीरणे तैलयुतां कफात्मके मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ १ ॥ अथ घृतानि—विभीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः । पक्वमेभिर्घृतं सर्वान्शिरोगान्व्यपोहति ॥ १ ॥ त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च । वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥ २ ॥ अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा । प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३ ॥ कल्कः कणासिताद्राक्षात्रिफला नीलमुत्पलम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ ४ ॥ तत्साधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् । ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानं च शस्यते ॥५॥ *यावतो नेत्रजान्रोगान्पानादेवापकर्षति । सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विस्रुते तथा ॥ ६ ॥ नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे । अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ ७ ॥ नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि । परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥८॥ अथ द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम्—शतमेकं हरीतक्या द्विगुणं च बि(वि)भीतकम् । चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥ १ ॥ चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥२॥ शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टी निदिग्धिका । काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥३॥ पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम् । घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥४॥

* "यावन्तो नेत्ररोगाः स्युस्तान्पाकादपकर्षति ।" इति भावप्र० पाठः ।

१ ख. ग. ङ. 'था वारणम्' । २ क. ख. समध्वाज्ञनम्' ।

हन्यात्सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च । तथा स्रावं च कण्डूं च श्वयथुं च कषायताम् ॥ ५ ॥ कलुषत्वं च नेत्रस्य विद्वर्त्मपटलान्वितम् । बहुनाऽत्र किमुक्तेन सर्वान्नेत्रामयान्हरेत् ॥ ६ ॥ यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्याभिर्भ्यां प्रपश्यतः । तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥ ७ ॥ मार्जितं दर्पणं यद्वत्परां निर्मलतां व्रजेत् । तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् ॥ वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्त(स्तु)ले ॥८॥ अथ लघुत्रिफलाघृतम्—त्रिफलाक्काथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् । तिमिराण्यचिराद्धन्यात्पीतमेतन्निशामुखे ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥ अथ भृङ्गराजतैलम्—भृङ्गप्रस्थं तैलात्कुडवं तथा पलं च मधुकस्य । क्षीरप्रस्थविपक्कं गतमपि चक्षुर्निवर्तयेत्(यते) ॥ १ ॥ अथ धावनम्—स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम् । मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ॥ १ ॥ वचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् । आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहम् ॥ २ ॥ त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् । कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः ॥ ३ ॥ भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ४ ॥ इति तिमिरचिकित्सा ॥ अथ काचोपक्रमः—काचे रक्तं जलौकाभिर्हृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् । शाणार्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्या(ल्य)र्णवफेनयोः ॥१॥ शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसौवीरकाञ्जनात् । पिष्टं सूक्ष्मशिलायां च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ॥ २ ॥ कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥ ३ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ॥ समेषशृङ्गाञ्जनभागसंमितः शङ्खाञ्जनात्काचमलं व्यपोहति ॥ १ ॥ शिलासैन्धवकासीसशङ्खव्योषरसाञ्जनैः । सक्षौद्रैः काचशुक्रार्मतिमिरघ्नी रसक्रिया ॥ २ ॥ इति काचोपक्रमः ॥ अथ पित्तविदग्धदृष्टेश्चिकित्सा—रसाञ्जनं घृतक्षौद्रतालीसस्वर्णगैरिकैः । गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ १ ॥ काश्मरीपुष्पमधुकदार्वीलोध्ररसाञ्जनैः । सक्षौद्रमञ्जनं कुर्यात्पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥ २ ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टेश्चिकित्सा—हरेणुमगधाबीजमज्जानं यकृदन्वितम् । शकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥ १ ॥ अथ दिवान्धरात्र्यन्धयोश्चिकित्सामाह—नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकं सयकृद्रसम् । गुटिकाञ्जनमेतस्य दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ॥ १ ॥ नदीजशङ्खत्रिकटून्यसाञ्जनं मनःशिला द्वे च निशे गवां शकृत् । सचन्दनेयं गुटिकाऽऽशु कृत्वा प्रशस्यते रात्रिदिने न पश्यताम् ॥ २ ॥ सूर्यादिदर्शनैर्दग्धे तत्र शीतं प्रयोजयेत् । हेमघृष्टं घृतोपेतमञ्जनं चोपशस्यते ॥ ३ ॥ अथ केवलरात्र्यन्धचिकित्सा—रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालती निम्बपल्लवाः । गोशकृद्रससंयुक्ता वटी नक्तान्ध्यनाशनी ॥ १ ॥ एतस्याश्चाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्ष-

हरेणुका । कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ॥ २ ॥ अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत्सक्षौद्रमूषणम् । करञ्जपद्मकिञ्जल्कचन्दनोत्पलगैरिकैः ॥ ३ ॥ गोशकृद्रससंपिष्टैर्नक्तान्ध्ये हितमञ्जनम् । रसाञ्जनं शिला दारु जातीपत्ररसो मधु ॥ ४ ॥ नक्तान्धतां जयेदेतदञ्जनं साधु योजितम् । मालतीपत्रक्षौद्रं च निशाद्वयरसाञ्जनैः ॥ ५ ॥ नक्तान्ध्यमञ्जनं हन्यात्कृष्णा वा गोमयान्विता । दध्ना घृष्टं मरीचं वा रात्र्यन्धाञ्जनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ इति दिवान्धरात्र्यन्धयोश्चिकित्सा ॥ अथ नकुलान्ध्यरोगस्य रागरहितस्य चिकित्सा—वचा त्रिवृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बौ रजनी सवासा । प्रस्थं जलस्य क्वथिताष्टभागं पिबेत्सुजीर्णे नकुलान्ध्यरोगे ॥ १ ॥ इति वङ्गसेनात् । इति दृष्टिगतरोगचिकित्सा ॥ अथ कृष्णगतरोगचिकित्सा । तत्राऽऽदौ सव्रणशुक्रमति(ती)कारमाह—व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पचेत् । शिरसश्चाऽऽहरेद्रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥ १ ॥ ससैन्धवं त्रिवृत्क्वाथे त्रीन्वारान्पाचयेद्घृतम् । पीत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥ २ ॥ अथ यष्ट्याह्वाद्याश्च्योतनम्—यष्ट्याह्वदार्व्युत्पलपद्मलाक्षाप्रपौण्डरीकं नलदाम्बुना च । आश्च्योतनं स्त्रीपयसा विपक्वं निहन्ति तत्सव्रणदाहशुक्रम् ॥ १ ॥ अथ लामज्जकाद्यञ्जनम्—लामज्जकोत्पलसितासारिवाचन्दनद्वयैः । कार्षिकैः सारिवाप्रस्थं क्वाथयेत्सलिलाढके ॥ १ ॥ पादशेषं परिस्राव्य पचेद्दा दर्विलेपनात् । भाजने लोहशैले वा प्रातस्तत्सायमञ्जनम् ॥ २ ॥ प्रधानमेतच्छुक्राग्रं व्रणशुक्रं शमं नयेत् । श्यामामूलकषायं वा मधुना व्रणशुक्रिणाम् ॥ ३ ॥ अथ चन्दनादिवर्तिः—चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालती कलिकान्विता । व्रणशुक्रहरी वर्तिः शोणितस्य प्रसादनी ॥ १ ॥ अथाव्रणशुक्रचिकित्सा । अथाऽऽश्च्योतनम्—जात्याः प्रवालं मधुकं च सर्पिर्भृष्टं सुखोष्णाम्बुसुशीतलं च । आश्च्योतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं स्त्रीपयसा महार्हम् ॥ १ ॥ अथ धात्रीफलादिसेचनम्—धात्रीफलं निम्बकपित्थपत्रं यष्ट्याह्वलोध्रं खदिरं तिलाश्च । क्वाथः सुशीतो नयनेऽभिषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥ १ ॥ अथ वर्तयः—पलाशपुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभाविता । करञ्जबीजवर्तिस्तु दृष्टेः पुष्पं व्यपोहति ॥ १ ॥ समुद्रफेनसिन्धूत्थशङ्खदक्षाङ्कवल्कलैः । शिग्रुबीजयुतैर्वर्तिः शुक्रादीञ्शस्त्रवल्लिखेत् ॥ २ ॥ अथ चन्द्रोदयवर्तिः—रसाञ्जनं सशैलेयं कुङ्कुमं समनःशिलम् । शङ्खं सश्वेतमरिचं शर्करा चेति सप्तमम् ॥ १ ॥ एषां चन्द्रोदया नाम वर्तिर्वैदेहनिर्मिता । हन्यात्पिल्लं च कण्डुं च शुक्रं सतिमिरार्बुदम् ॥ २ ॥ अथाञ्जनम्—वटक्षीरेण संयुक्तं मुख्यं

---

१ ख. परिश्राव्य । २ ख. °प्रसाऽमेहारि । अ° ।

कर्पूरजं रजः । क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति कुसुमं तु द्विमासिकम् ॥ १ ॥ संघृष्य पिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्यभाजने । सक्षौद्रं सैन्धवोपेतमञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥ २ ॥ ताप्यं मधुकसारो वा बीजं चाक्षस्य सैन्धवम् । मधुनाऽञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ ३ ॥ कुक्कुटाण्डकपालानि शङ्खः काचोऽथ चन्दनम् । सैन्धवार्धांशसंयुक्तमञ्जनं शुक्रलेखनम् ॥ ४ ॥ अथ लोहादिगुग्गुलुः—अयश्च यष्टीत्रिफलाकणानां चूर्णानि तुल्यानि पुरेण नित्यम् । सर्पिर्मधुभ्यां सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति(?) शीघ्रम् ॥ १ ॥ अथ पटोलाद्यं घृतम्—पटोलं कटुकादार्वीनिम्बवासाफलत्रिकम् । दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीं च पलोन्मिताम् ॥ १ ॥ प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि । तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः । सपिप्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोजितम् ॥ ३ ॥ घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणापहम् । कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालापहं परम् ॥ ४ ॥ अथ कृष्णाद्यं तैलम्—कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं छगल्याः । तैलं व्रणं तिमिरशुक्रशिरोक्षिवर्त्मपाकात्ययाञ्जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ १ ॥ अथाक्षिपाकात्ययचिकित्सामाह—एर्वारु[1] पुण्डरीकं च गवां क्षीरावशेषितम् । रागाश्रुवेदनां हन्यादक्षिपाकात्ययं तथा ॥ १ ॥ अथाजकाचिकित्सामाह—मूर्धाक्षिकर्णभ्रूगण्डशङ्खचर्माश्रिताऽजका । जायते व्यथते नेत्रं मथ्यमानमिवान्तरा ॥ १ ॥ उष्णमश्रु स्रवत्यक्षि दूषितं क्लिद्यते भृशम् । असाध्यरोगसंभूतां दृष्टिजां च विवर्जयेत् ॥ २ ॥ स्वयं प्रवृद्धां कठिनां चिरकालोत्थितामपि । साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजां त्वजकां जयेत् ॥ ३ ॥ अजकायां शिरां मुक्त्वा त्रिवृच्चूर्णैर्विरेचयेत् । घृतं वातहरैः सिद्धमजकायां प्रयोजयेत् । सेके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदां वरः ॥ ४ ॥ पक्वटपत्रपुटके विधाय मासं धवलकर्कटकान् । पुटवद्विदह्य बद्ध्वा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥ ५ ॥ गवामस्थित्वचं कांस्ये विनिघृष्य सुखाम्बुना । पूरयेदक्षि तेनाऽऽशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥६॥ अङ्गारपक्वशम्बूकरसेनाऽऽश्चोतनाञ्जनम् । कर्पूरचूर्णयुक्तेन शाम्यते त्वजकामयः ॥ ७ ॥ सैन्धवं वाजिपादं च गोरोचनसमायुतम् । शेलुत्वग्रससंयुक्तं पूरणं चाजकापहम् ॥ ८ ॥ अथ शशकादिघृतम्—शशकस्य कषाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कल्कं दद्यात्तु सक्षीरं यथोक्तान्कर्षसंमितान् ॥ १ ॥ सारिवा मधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् । बला चातिबला चैव मृणालं पत्रकं तथा ॥ २ ॥ कार्षिकं सविषं लोध्रं जीव-

---

[1] च. उर्वारु ।

नीयगणान्वितम् । घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ ३ ॥ अजकार्जुनं काचं पटलं शुक्रमेव च । तथाऽक्षिरोगान्सकलान्वातपित्तोत्तराञ्जयेत् ॥४॥ इति कृष्णगतरोगचिकित्सा ॥ अथ शुक्लजाः—प्रस्तार्यर्मा[1]थ स्नाय्वर्म तथैवार्माधिमांसकम् । लोहितार्म सशुक्रार्म कृष्णप्रायाणि वेदयेत् ॥ १ ॥ अर्मवाद्यं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा । धूसरं तनु यच्चाऽऽशु शुक्रवत्समुपाचरेत् ॥२॥ अथ कृष्णादिपुटपाकः—कृष्णालोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः । समुद्रफेनकासीसस्रोतोञ्जदधिमस्तुभिः ॥ लेखने वा कृते तस्य परं धारणमिष्यते ॥ १ ॥ अथ पिप्पल्यादिगुटिकाञ्जनम्—पिप्पलीत्रिफलालाक्षालोहचूर्णं ससैन्धवम् । भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥१॥ अर्म(र्म) सतिमिरं काचं कण्डुं शुक्रमथार्जुनम् । अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषि(ष)तः ॥२ ॥ अथ मरिचादिलेपः—संचूर्ण्य मरिचाक्षे च रजन्या रसमर्दिते । लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ १ ॥ अथ पुष्पाक्षादिरसक्रिया—पुष्पाक्षताक्ष्यजासितोदधिफेनशङ्खसिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः । पिष्टैस्तु माक्षिकरसेन रसक्रियेयं हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ १ ॥ क्रिया शुक्लामये कार्या पित्ताभिष्यन्दजिच्छुभा । बलासाह्वयपिष्टे तु कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ २ ॥ कफाभिष्यन्दजित्सर्वं क्रमं कुर्याद्विचक्षणः । अञ्जनं कट्फलव्योषबीजपूररसाञ्जनैः ॥ ३ ॥ अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्चोतनं हितम् । शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा । सितयाऽर्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ ४ ॥ इति शुक्लगतरोगचिकित्सा ॥ अथ वर्त्मपक्ष्मजाः—उत्सङ्गिनी बहलकर्दमवर्त्मनी च श्यावं च यानि पठितानि ह यच्च वर्त्म । क्लिष्टं च पोथकियुतं खलु वर्त्म यच्च कुम्भीकिनी च सह शर्करया च लेख्यः(ख्याः) । श्लेष्मोपनाह[2]लगणं च विशं[3] (बिसं(?))च भेद्या[4] ग्रन्थिश्च यः कृमिक(कृ?)तोऽञ्जननामिका च ॥ १ ॥ स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् । शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ २ ॥ रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्त्वा शस्त्रेण वर्त्मवित् । प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ ३ ॥ स्वेदयेद्घृष्टयाऽङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकया[5] । करे[6] संघृष्य दुर्वर्ण्यमञ्जयेल्लोचने मुहुः ॥ ४ ॥ द्वित्रि(त्र)वाराञ्शमयति कण्डूदोषान्विताञ्जनम् । रसाञ्जनं व्योषयुतं सपिष्टं वटकीकृतम् ॥ ५ ॥ कण्डूपाकान्वितं हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् । रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ॥ ६ ॥ प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ।

---

१ क. ख. 'र्यमानर्मा' । २ क. ख. श्लेष्मापनाह' । ३ ख. घ. विषं । ४ क. ग. मेद्या । ५ क. ख. जलौकसाम् । ६ क. कारं ।

निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ ७ ॥ स्वेदयित्वा बिसग्रन्थिच्छिद्राण्यस्य निराश्रयेत् । पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेन प्रपूरयेत् ॥ ८ ॥ इति निमेषबिसग्रन्थी ॥ अथ क्लिन्नवर्त्म—आलदारुवचाः पिष्ट्वा सुरसापत्रवारिणा । छायाशुष्का कृता वार्तैः क्लिन्नवर्त्मनिवारणी ॥ १ ॥ रसाञ्जनं सर्जरसो जातिपुष्पं मनःशिला । समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥२॥ एतत्समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि । अञ्जनं क्लेदकण्डुघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥३॥ अथ पिल्लम्—पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः संप्रकुप्यते । नाम्राऽतिलोमशं वाऽपि विक्लिष्टं पिल्लमेव च ॥ १ ॥ वर्त्मावलेख्यं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् । पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ २ ॥ पिल्ली स्निग्धो वमेत्पूर्वं क्रियाव्यवसृतेऽसृजि । शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैर्वर्तिरञ्जनम् ॥३॥ पिल्लघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च । हरितालवचादारुसुरसारसपेषितम् ॥ ४ ॥ अभयारससंपिष्टं तगरं पिल्लनाशनम् । ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थं मरिचान्वितम् ॥ ५ ॥ आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् । तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ॥ ६ ॥ त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् । पिल्लानपिल्लान्कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि । उत्सेकेनोपदेहेन कण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ ७ ॥ अथ पक्ष्मरोगयोश्चिकित्सा—रक्षन्नक्षि दहेत्पक्ष्म तप्तलोहशलाकया । पक्ष्मकोपे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसंभवः ॥ १ ॥ पुष्पकासीसचूर्णं वा सुरसारसभावितम् । ताम्रे दशाहं तद्योज्यं पक्ष्मशातनलेपनम् ॥ २ ॥ इति वर्त्मपक्ष्मजाः ॥ अथ संधिजानां चिकित्सामाह । तत्र पूयालसचिकित्सा—पूयालसे शिरां भित्त्वा लेपोपनाहकर्मभिः । नेत्रपाकविधिः कुर्यात्परमुक्ताञ्जनं हितम् ॥ १ ॥ आर्द्रकस्वरसैर्घृष्टं सिन्धुकासीससंमितम् । छायाशुष्कां वर्तीं कुर्यात्पूयाख्ये हितमञ्जनम् ॥ २ ॥ अथोपनाहालज्योश्चिकित्सा—हितोपनाहे त्वलजे पिप्पली मधुसैन्धवैः । विलिखेन्मण्डलाग्रेण छेदयेद्वा समन्ततः ॥ १ ॥ अथ स्रावाः—स्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत् । क्षौद्रेणाऽऽज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा ॥ १ ॥ पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्तिम् । तयाऽञ्जयेदस्रमतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ २ ॥ कार्पासीफलजम्ब्वाम्रजलैर्घृष्टं रसाञ्जनम् । मधुयुक्तं चिरोत्थं च चक्षुःस्रावमपोहति ॥ ३ ॥ अथ पर्वणी(णि)का—पर्वणीपिटकां संधिभागे छिन्द्यादसंशयम् । हितमाश्चोतनं तत्र योजयेन्मधुसैन्धवैः ॥ १ ॥ अथ जन्तुग्रन्थिः—त्रिफलामृतकासीससैन्धवैः सरसाञ्जनैः । रसक्रियां कृमिग्रन्थौ

---

१ क. °ण प्रयच्छेद्वा ।

भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ इति संधिजाः ॥ अथ समस्तनेत्ररोगचिकित्सामाह । तत्र सेकविधिः—सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः । मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलः ॥ १ ॥ सर्वोऽपि स्नेहनो वाते रक्ते पित्ते च रोपणः । लेखनश्च कफे कार्यस्तत्र मात्राऽधुनोच्यते ॥ २ ॥ *षड्वाक्शतैः स्नेहनेषु चतुर्भिश्चैव रोपणे । वाक्शतैश्च द्विभिः(?) कार्यः सेको लेखनकर्मणि ॥ कार्यस्तु दिवसे सेको रात्रौ वाऽऽत्ययिके गदे ॥ ३ ॥ अथाऽऽश्चोतनविधिः—अथ त्वाश्चोतनं कार्यं निशायां न कथंचन । उन्मीलितेऽक्ष्णि द्व्यङ्गुलं(?)ध्ये बिन्दुभिर्द्व्यङ्गुलांहितम् ॥ १ ॥ बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दश बिन्दवः । रोपणे द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ॥ २ ॥ उष्णे च शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः । वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ३ ॥ तिक्तोष्णरूक्षं च कफे क्रमादाश्चोतनं हितम् । आश्चोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्शतोन्मिता ॥ ४ ॥ निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्योश्छोटिकाऽथ वा । गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ॥ ५ ॥ अथ पिण्डिकाविधिः—पिण्डिकावलिका प्रोक्ता बध्यते वस्त्रपट्टकैः । नेत्राभिष्यन्दयोग्या सा व्रणेष्वपि निगद्यते ॥ १ ॥ अथ बिडालविधिः—बिडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते । तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् + ॥ १ ॥ अथ तर्पणविधिः—अथ तर्पणकं वच्मि नेत्रतृप्तिकरं परम् । यच्चक्षुः परिशुष्कं च नेत्रं कुटिलमाविलम् ॥ १ ॥ शीर्णपक्ष्म शिरोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् । तिमिरार्जुनशुक्राद्यैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः ॥ २ ॥ शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युतं वातविपर्ययैः । तन्नेत्रं तर्पणे योज्यं नेत्ररोगविशारदैः ॥ ३ ॥ दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायासभ्रमेषु च । अशान्तोपद्रवे चाक्ष्णि तर्पणं न प्रशस्यते ॥ ४ ॥ वातातपरजोहीने देशे चोत्तानशायिनः । आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ॥ ५ ॥ समौ दृढावसंबाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः । पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन मु(सु)खोदकैः ॥६॥ अथ वा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा निमज्जन्त्यक्षिपक्ष्माणि यावता तावदेव हि ॥ ७ ॥ पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः । धारयेद्वर्त्मरोगेषु वाङ्मात्राणां शतं बुधः ॥ ८ ॥ स्वच्छे

---

* च. पु. अवान्तरः पाठः—" षड्भिर्वाचां शतैः " इति । + मुखालेपो यथा—अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखालेपः कनिष्ठिकः । मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्धाङ्गुलो भवेत् ॥ १ ॥ स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत्कल्को न शुष्यति । तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति च्छविम् (त्वचम्) ॥ २ ॥

---

१ क. ख. °लाधिकम् । २ च. °ङ्गुल्या छोटिका° । ३ च. स्वल्पे ।

कफे संधिरोगे मात्रा पञ्चशतं हितम्[1] । कफे च षट्शतं कृष्णरोगे सप्तशतं मतम् ॥ ९ ॥ दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् । सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥ १० ॥ एकाहं वा त्र्यहं वाऽपि पञ्चाहं चेष्यते परम् । तर्पणात्तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्यैतानि लक्षयेत् ॥११॥ सुखं स्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णवर्जितम् । निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ १२ ॥ अथ सास्रगुरु स्निग्धं नेत्रं स्यादतितर्पितम् । रूक्षमस्राविलं रूक्षं नेत्रं स्याद्धीनतर्पणम् ॥ रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ॥ १३ ॥ अथाभिष्यन्दचिकित्सामाह । तेषु वातिकाभिष्यन्दचिकित्सा । अथ सेकः—एरण्डत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयो हितम् । सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥ १ ॥ परिषेके हितं नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् । रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् ॥ वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ २ ॥ अथाऽऽश्चोतनम्—बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्येरण्डशिग्रुभिः । क्वाथश्चाऽऽश्चोतनं कोष्णं वाताभिष्यन्दनाशनः ॥१॥ अम्बुपिष्टैर्निम्बि(म्ब)पत्रैस्त्वचं लोध्रस्य पेषयेत् । प्रताप्य वह्निना पिष्ट्वा तद्रसो नेत्रपूरणात् ॥ वातोत्थरक्तपित्तोत्थमभिष्यन्दं विनाशयेत् ॥ २ ॥ अथ पिण्डिका—वाताभिष्यन्दशान्त्यर्थं स्निग्धोष्णा पिण्डिका भवेत् । एरण्डपत्रमूलत्वङ्निर्मिता वातनाशिनी ॥ १ ॥ अथाञ्जनम्—हरिद्रामधुकं पथ्यादेवदारु च पेषयेत् । आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १ ॥ अथ पित्ताभिष्यन्दचिकित्सा । अथ सेकः—चन्दनारिष्टपत्राणि यष्टीदार्व्याससैन्धवैः । पिष्ट्वाऽम्भसा भवेत्सेकः पित्ते क्षौद्रसमन्वितः ॥ १ ॥ अथाऽऽश्चोतनम्—निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोध्रं स्वेदोऽग्निना चूर्णमथापि कल्कम् । आश्चोतनं मानुषदुग्धमिश्रं पित्तास्रवातापहमग्र्यमुक्तम् ॥ १ ॥ द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठजीवनीयैः शृतं पयः । प्रातराश्चोतनं पथ्यं दाहशूलाक्षिरागजित् ॥२॥ अथ पिण्डिका—पित्ताभिष्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखावहा । महानिम्बदलोद्भूता पिण्डिका पित्तनाशनी ॥ १ ॥ अथ बिडालकः—पैत्तिके चन्दनानन्तामञ्जिष्ठाभिर्बिडालकः । कार्यः सपद्मयष्ट्याह्वमांसीकालीयकैस्तथा ॥ १ ॥ चन्दनं मधुकं लोध्रं जातीपुष्पाणि गैरिकम् । प्रलेपो दाहरोगघ्नस्तोदाभिष्यन्दनाशनः॥ २ ॥ अथ श्लैष्मिकाभिष्यन्दचिकित्सामाह—कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् । तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात्तीक्ष्णैरेवोपनाहनम् । रूक्षतीक्ष्णविरेकैश्च मलं सम्यग्विनिर्हरेत् ॥ १ ॥ अथ सेकः—निम्बार्कपत्रसंपर्कं लोध्रं भागचतुष्ट-

---

१ च. वर्णतर्पितम् ।

यम् । धूपः सर्पिः पयोभागैः कफे सेकैः सुखाम्बुना ॥१॥ अथाऽऽश्चोतनम्—ससैन्धवं लोध्रमथाऽऽज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् । आश्चोतनं तन्नयनस्य कुर्यात्कण्डूं च दाहं च रुजं च हन्यात् ॥ १ ॥ अथ पिण्डिका—शिग्रुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्दहारिणी । शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥ धार्या चक्षुषि संयोगाच्छोथकण्डुव्यथाहरा ॥ १ ॥ अथ बिडालकः—रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि । वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः ॥ १ ॥ अथ स्वेदनम्—फणिज्जकास्फोतकपित्थबिल्वधत्तूरभङ्गार्जुनपत्रयोगैः । स्वेदं विदध्यादथ वा प्रलेपं सलोध्रशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ १ ॥ अथ सामान्योपचारः—वल्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्जिकम् । कफजाक्षिजशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १ ॥ सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वामूलं तथैव च । कांस्यपात्रे विघृष्टं स्यादक्ष्णोः शूलनिवारणम् ॥ २ ॥ सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे निहितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ । सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तं जयति नयनशूलं स्रावशोथं सरागम् ॥ ३ ॥ स्यन्दाधिमन्थे क्रममाचरेच्च सर्वेषु चैतेषु सदा प्रशस्तम् ॥ ४ ॥ अथ रक्ताभिष्यन्दचिकित्सामाह । अथ सेकः—त्रिफलालोध्रयष्टीभिः शर्कराभद्रमुस्तकैः । पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥१॥ अथाऽऽश्चोतनम्—स्त्रीस्तन्याश्चोतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्तिजित् । क्षीरसर्पिर्घृतं वाऽपि रक्तपित्तरुजं जयेत् ॥ १ ॥ लोध्रचूर्णं घृते घृष्टं रुजमाश्चोतनैर्हरेत् । शर्करात्रिफलाचूर्णमिदमाश्चोतनं परम् ॥ २ ॥ अथाञ्जनम्—श्रीपर्णीपाटलाधात्रीधातकीतिल्वकार्जुनात् । पुष्पाण्यथ बृहत्याश्च बिम्बीलोध्रं च तुल्यशः ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठं चापि मधुना पिष्ट्वाऽपीक्षुरसेन वा । रुधिरस्यन्दशान्त्यर्थमेतदञ्जनमिष्यते ॥२॥ अथ वासादिक्वाथः—आटरूषाभयानिम्बधात्रीमुस्तकमूलकैः । रक्तास्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ १ ॥ अथाधिमन्थान्यतोवातयोश्चिकित्सा—अधिमन्थेषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् । अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ १ ॥ अभिष्यन्देषु याः प्रोक्ताश्चतुर्ष्वपि प्रतिक्रियाः । ताः सर्वा अधिमन्थेषु प्रयोज्याश्च भिषग्वरैः ॥ २ ॥ सर्व एव विधिः सर्वमन्थादिष्वपि चेष्यते । तथा चाप्यन्यतोवाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ ३ ॥ यष्टीं गुडूचीं त्रिफलां सदार्वीमक्ष्यामये सर्वभवे पिबेद्वा । आश्चोतनं सान्द्ररसेन दार्व्याः शस्तं सदा क्षौद्रयुतं नराणाम् ॥ ४ ॥ गुडूचीत्रिफलाक्वाथो मधुना सह योजितः । पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ ५ ॥ प्रपौण्डरीक-

---

१ क. ख. '°त्रे घनित°' । २ ख. ग. घ. ङ. '°ककूल°' ।

यष्ट्याह्वदार्वीलोध्रैः सचन्दनैः । एरण्डाम्बुयुतैः सेकैः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ ६ ॥ श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं ताप्यतुत्थकम् । कृष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परः ॥ ७ ॥ यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः । जलपिष्टै-र्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ८ ॥ दग्ध्वा ससैन्धवं लोध्रं मधूच्छिष्टयुते घृते । पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ९ ॥ लोहस्य पात्रे संघृष्टो रसो निम्बुफलोद्भवः । किंचिद्घनो बहिर्लेपान्नेत्रव्याधिं व्यपोहति ॥ १० ॥ निम्बस्य चोदुम्बरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य । पिण्डो विधेयो नयनप्रकोपे कफेन पित्तेन समीरणेन ॥ ११ ॥ अथ शोथपाकयोश्चिकित्सा—जलौकापातनं श्रेष्ठं नेत्रपाके विरेचनम् । शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकलेपौ च शुक्रवत् ॥१॥ बि(वि)भीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः । क्वाथो गुग्गुलुसंयुक्तः शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ २ ॥ अथ वातपर्ययशुष्काक्षिपाकयोश्चिकित्सा—वाताभिष्यन्दवच्चात्र वातमारुतपर्यये । अनेनैव विधानेन भिषक्चैवाभिसाधयेत् ॥ १ ॥ पूर्वं तत्र हितं सर्पिः क्षीरं वाऽप्यथ भोजनम् । परिषेको हितं नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् ॥ २ ॥ रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् । वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ ३ ॥ शुष्काक्षिपाके च सदा इदं सेचनकं हितम् । सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलि(लु)ङ्गरसे घृतम् ॥४॥ स्तन्योदकार्धे कुर्वीत शुष्कपाके तदञ्जनम् । शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥ घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन योजयेत् ॥ ५ ॥ अथाम्लाध्युषितमाह—तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् । अम्लाध्युषितशान्त्यर्थे कुर्याल्लेपान्सुशीतलान् ॥ १ ॥ बिल्वकं त्रिफलां सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिबेत् । शिराव्यधं विना कार्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥ २ ॥ अथ शिरोत्पातशिराहर्षयोश्चिकित्सा—शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यांश्चास्रभवान्गदान् । स्निग्धस्य कोष्णेनाऽऽज्येन शिरावेधैः शमं नयेत् ॥१॥ सर्पिः क्षौद्रं चाञ्जनं स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् । तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यपिष्टं च पूजितम् ॥ २ ॥ शिराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसंयुतम् । मधुना तार्क्ष्यशैलं च कासीसं वा समाक्षिकम् ॥ ३ ॥ वेतसाम्लं स्तन्ययुतं फाणितं तु ससैन्धवम् । पित्ताभिष्यन्दशमनं विधिं चात्रापि योजयेत् ॥ ४ ॥ इति सर्वजाः ॥ अथ ग्रन्थान्तरे नयनाभिघातस्य निदानचिकित्से—स्रवत्यश्रु च यन्नेत्रं वृतं लोहितराजिभिः । निमेषोन्मेषणाशक्तं सशल्यं तं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्च्योतनं हितम् । पुनर्नवामूलकल्कात्पिण्डीलेपे कुचन्दनम् ॥ अन्तः स्त्रीस्तन्यसेकश्च रक्तमोक्षश्च शस्यते ॥ २ ॥ दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः । स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजादितापैरभ्याहतामपि

तथैव भिषक्चिकित्सेत् ॥ ३ ॥ सूर्याभिरागाम्बरविद्युतादिविलोकनेनोपहते- क्षणस्य । संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं सायं निषेव्यस्त्रिफलाप्रयोगः ॥ ४ ॥ निशाब्दत्रिफलादार्वी सितामधुसमन्विता । अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥ ५ ॥ सावरं मधुकं तुल्यं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् । छागक्षीरोत्थितं सेकः पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ६ ॥ इति नयनाभिघातः ॥ क्षौद्राश्वलालासं- घृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् । अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्योदयादिव ॥१॥ जाती- पुष्पं प्रवालं च मरिचं कटुका वचा । सैन्धवं बस्तमूत्रेण पिष्टं तन्द्राघ्नमञ्जनम् ॥२॥ अथ नेत्ररोगे भीमसेनीकर्पूरः—सुधांशोर्वसुभागाः स्युरेलाभागद्वयं तथा । चन्दनं चाब्धिफेनं च बीजं कतकसंभवम् ॥ १ ॥ रसाञ्जनं भद्रमुस्तं प्रत्येकं कर्षसंमितम् । सर्वं दुग्धे विमर्द्याथ पिण्डे गोधूमपिष्टवत् ॥ २ ॥ कृत्वा पात्रे निधायाथ क्षिपेत्पात्रं तथोपरि । अधः प्रज्वालयेद्दीपं वर्त्याऽङ्गुष्ठसमानया ॥ ३ ॥ एवं प्रहरपर्यन्तं वह्निं कुर्याच्च युक्तितः । पात्रस्योपरिभागं तु शीतलं रक्षयेद्बुधः ॥४॥ सदाऽऽर्द्रचैलखण्डेन शीतलेन च वारिणा । स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा पश्चात्कर्पूरमाहरेत् ॥ ५ ॥ स्फटिकाकारमत्यच्छं श्वेतहीरमणिप्रभम् । भीमसेन्याख्यकर्पूरमौषधेषु प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥ इति भीमसेनीकर्पूरः ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—आश्चोतनं लङ्घनमञ्जनं च स्वेदो विरेकः प्रतिसारणं च । प्रपूरणं नस्यमसृग्विमोक्षः शस्त्रक्रिया लेपनमाज्यपानम् ॥ १ ॥ सेको मुनीष्टा तिमिरघ्नपूजा मुद्गा यवा लोहितशालयश्च । कौम्भं हविर्वन्यकुलत्थयूषः पेया विलेपी सुरणं पटोलम् ॥ २ ॥ वार्ताककर्कोटककारवेल्लं नवीनमोचं नतमूलकं च । पुनर्नवामार्कवकाकमाचीपत्तूरशाकानि कुमारिका च ॥ ३ ॥ कुस्तु- म्बुरुः शीरकमाणिमन्थो रोध्रं वरा क्षौद्रमुपानहश्च । नारीपयश्चन्दनमिन्दुखण्डं तिक्तानि सर्वाणि लघूनि चापि ॥ ४ ॥ विजानता पथ्यमिदं प्रयुक्तं यथामलं नेत्रगदं निहन्ति । क्रोधं शुचं मैथुनमश्रुवायुविण्मूत्रनिद्रावमिवेगरोधम् ॥ ५ ॥ सूक्ष्मेक्षणं दन्तविघर्षणं च स्नानं निशाभोजनमातपं च । प्रजल्पनं छर्दनमम्बु- पानं मधूकपुष्पं दधिपत्रशाकम् ॥ ६ ॥ कालिङ्गपिण्याकविरूढकानि मत्स्यं सुरा मांसमजाङ्गलं च । ताम्बूलमम्लं लवणं विदाहि तीक्ष्णं कटु(टू)ष्णं गुरु चान्न- पानम् । नरो न सेवेत हिताभिलाषी सर्वेषु रोगेषु दृगाश्रयेषु ॥ ७ ॥ शालि- तण्डुलगोधूममुद्गसैन्धवगोघृतम् । गोपयश्च सिता क्षौद्रं पथ्यं नेत्रगदे स्मृतम् ॥ ८ ॥ सर्वं शाकमचक्षुष्यं चक्षुष्यं शाकपञ्चकम् । जीवन्ती वास्तु मत्स्याक्षी मेघनादः पुनर्नवा ॥ ९ ॥ माषारनालकटुतैलजलावगाहक्षुद्राक्षुरैश्च सुरतैर्निशि

---

१ ख. 'शाम्बु त्रि' ।

जागरैश्च । शाकाम्लमत्स्यदधिफाणितवेसवारैश्चक्षुः क्षयं व्रजति सूर्यविलोकनाच्च ॥ १० ॥ इति नेत्ररोगाधिकारः ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।

तत्राऽऽदौ प्रदरस्य निदानमाह–विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ १ ॥ तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥ २ ॥ प्रदरस्य सामान्यलक्षणमाह—असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकस्य लक्षणमाह—आमं सपिच्छप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥ १ ॥ पैत्तिकमाह—सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥ १ ॥ वातिकमाह—रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातात्सतोदं पिशितोदकाभम् ॥ १ ॥ अथ सांनिपातिकमाह—सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषम् । तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक्चिकित्साम् ॥ १ ॥ अथ रक्तस्यातिप्रवृत्ता(त्या)वुपद्रवानाह–तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्छा मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ १ ॥ अथासाध्यां प्रदरव्याधिमतीमाह—शश्वत्स्रवन्तीमास्रावं तृषादाहज्वरान्विताम् । दुर्बलां क्षीणरक्तां च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ १ ॥ अथ चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धार्तवलक्षणमाह—मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च । नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ १ ॥ शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्तवं प्रशंसन्ति यच्चाप्सु न विरज्यते ॥ २ ॥ इति प्रदरनिदानम् ॥ अथ प्रदरचिकित्सा—दध्ना सौवर्चलाजाजीमधुकं नीलमुत्पलम् । पिबेत्क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरशान्तये ॥ १ ॥ नागरं मधुकं तैलं सितादधि च तत्समम् । खजेनोन्मथितं पीतं वातप्रदरनाशनम् ॥ २ ॥ एलामंशुमतीं द्राक्षामुशीरं तिक्तरोहिणीम् । चन्दनं कृष्णलवणं सारिवालोध्रसंयुतम् ॥ ३ ॥ वातासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेद्दध्ना सहाङ्गना । पित्तासृग्दरशान्त्यर्थं सक्षौद्रं ललना पिबेत् ॥ ४ ॥ वासकस्य गुडूच्या वा रसं किं वा वरीभवम् । मधुकं कर्षमेकं तु चतुष्कर्षां सितां तथा ॥ तण्डुलोदकसंपिष्टं लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ५ ॥ प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन संयुतं पीतम् । कुशवाट्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥६॥ बलाकङ्कतिकाख्या या तस्या मूलं स(सु)चूर्णितम् । लोहितप्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥ ७ ॥ मद्यैर्निम्बगुडूच्योश्च रोहितस्याथ वा रसम् । कफप्रदरनाशाय पिबेद्वा मलयूरसम् ॥ ८ ॥ काकजङ्घामूलरसं मधुना सह भामिनी । सलोध्रचूर्णमापीय कफप्रदरकं जयेत् ॥९॥ पथ्यामलकबि(वि)भीत-

कविश्वौषधदारुरजनीनाम् । सक्षौद्रंलोध्रचूर्णः क्वाथो हन्त्येष सर्वजं प्रदरम् ॥ १० ॥ रसाञ्जनं तण्डुलकस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम् । असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासं सुभार्गी सह नागरेण ॥ ११ ॥ अशोकवल्कलक्वाथ-शृतं दुग्धं सुशीतलम् । यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥ १२ ॥ समुद्धृत्य कुशमूलं पेषयेत्तण्डुलाम्बुना । एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ १३ ॥ क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुम्बरजं पिबेत् । असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोन्नभुक् ॥ १४ ॥ मलयूफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य च । मधुना मोदकं कृत्वा खादेत्प्रदरनाशनम् ॥ १५ ॥ दार्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातबि-ल्वभल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः । पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं पीता-सितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ १६ ॥ भूम्यामलकमूलं तु पीतं तण्डुल-वारिणा । द्वित्रैरेव दिनैर्नार्याः प्रदरं दुस्तरं जयेत् ॥ १७ ॥ शुण्ठीतिरिटयो-श्चूर्णं भुक्तं सघृतशर्करम् । प्रबलं प्रदरं हन्ति नार्या वा कुटजाष्टकम् ॥ १८ ॥ धातक्याश्च तथा पूगीकुसुमानां पिबेच्छृतम् । नाशयेत्प्रदरं सद्यस्त्रिदिनाद्योषितां ध्रुवम् ॥ १९ ॥ आखोः पुरीषं पयसा निपीय वह्नेर्बलादेकमहो त्र्य(हर्म्य)हं वा । स्त्रियस्त्र्यहं वा प्रदरं स्रवन्त्यः प्रसह्य पारं परमाप्नुवन्ति ॥२०॥ अशोकव-ल्कलं पिष्ट्वा सतार्क्ष्यं तण्डुलाम्भसा । सक्षौद्रं तद्रसं पीत्वा प्रदरान्मुच्यतेऽङ्गना ॥ २१ ॥ सू(शु)चिस्थाने व्याघ्रनख्या मूलमुत्तरदिग्भवम् । नीतमुत्तरफल्गुन्यां कटिबद्धं हरेदसृक् ॥ २२ ॥ अथ पुष्यानुगं चूर्णम्—पाठा रसाञ्जनं मुस्तं मज्जा जम्ब्वाम्रयोस्तथा । अम्बष्ठकी शिलोद्भेदं समङ्गा पद्मकेसरम् ॥ १ ॥ बिल्वं मोचरसं लोध्रं केशरं गैरिकं तथा । विश्वौषधं कट्फलं च मरिचं रक्तचन्दनम् ॥ २ ॥ कट्वङ्गं धातकी द्राक्षाऽनन्ता मधुकमर्जुनम् । वत्सकातिविषा चेति पुष्येणोद्धृत्य बुद्धिमान् ॥ ३ ॥ तुल्यभागानि सर्वाणि सूक्ष्माणि च विचूर्णयेत् । तच्चूर्णं माक्षिकोपेतं पीतं तण्डुल-वारिणा ॥ ४ ॥ जयेदर्शांस्यतीसारं तथा रक्तप्रवाहिकाम् । बालानां कृमिरोगांश्च योनिदोषांश्च योषिताम् ॥ ५ ॥ रजोदोषी तथा सर्वान्प्रदरान्दु-स्तरानपि । पीतनीलारुणश्वेतान्सर्वानेव विनाशयेत् । चूर्णं पुष्यानुगं नाम पूर्व-मात्रेयभाषितम् ॥ ६ ॥ इति पुष्यानुगं चूर्णम् ॥ अथ जीरकावलेहः—जीरकं प्रस्थमेकं तु क्षीरं त्वाढकमेव च । प्रस्थार्धं लोध्रघृतयोः पचेन्मन्देन वह्निना ॥ १ ॥ लेहि(ही)भूतेऽथ शीतेऽत्र सिताप्रस्थं विनिक्षिपेत् । चातुर्जातकणा-विश्वप्रजाजी मुस्तबालकम् ॥ २ ॥ दाडिमं रसजं धान्यं रजनी पद्मवासकम् । वंशजं च तवक्षीरी प्रत्येकं शुक्तिसंमितम् ॥ ३ ॥ जीरकस्यावलेहोऽयं

---

१ च. 'दराञ्जनदः (दाः(?)) प्र' ।

प्रमेहप्रदरापहः । ज्वराव(ब)ल्यारुचिश्वासतृष्णादाहक्षयापहः ॥ ४ ॥ निष्कमैन्द्रयवं चूर्णं सिताद्विगुणितं भवेत् । उषितेन जलेनैव पीतं प्रदरनाशनम् ॥५॥ अथ मुद्गाद्यं घृतम्—मुद्गमाषस्य निर्यूहे रास्नाचित्रकमुस्तकैः । सिद्धं सपिप्पलीबिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ १ ॥ अथ शाल्मलीघृतम्—शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णी तथैव च । काश्मरी चन्दनं चैषां कल्केन स्वरसेन वा ॥ १ ॥ गव्यं पचेद्घृतप्रस्थं तत्सिद्धं तरुणी पिबेत् । सर्वप्रदरनाशाय बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ २ ॥ अथ शीतकल्याणकं घृतं वृन्दात्—कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः । मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥ १ ॥ बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् । विदारी शतपुष्पी च शालपर्णी सजीवका ॥ २ ॥ त्रिफला त्रापुसं बीजं प्रत्यग्रं कदलीफलम् । एषामर्धपलान्भागान्गव्यक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ३ ॥ पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ ४ ॥ अरोचके ज्वरेऽजीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे । तरुणी त्वल्पपुष्पा वा या च गर्भं न विन्दति ॥ ५ ॥ अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धनम् । शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥६॥ रक्तपित्ताधिकारोक्तं कूष्माण्डखण्डं च प्रदरे देयम् ॥ अथ रसाः—रसं गन्धं सीसं मृतमिति समं तैस्तु रसजं समानं सर्वैः स्यात्तुलितमपि लोध्रं वृषरसैः । दिनं पिष्टं नाम्ना प्रदररिपुरेषोऽपहरति द्विवल्लः क्षौद्रेण प्रदरमपि दुःसाध्यमपि च ॥ १ ॥ इति प्रदरारी रसरत्नप्रदीपात् ॥ अथ बोलपर्पटी—सूतगन्धकसुकज्जलिकायाः पर्पटी समयुता समभागम् । बोलचूर्णविहितं प्रतिवाप्यं स्यादसोऽयमसृगामयहारी ॥ १ ॥ वल्लयुग्मयुगुलं प्रतिदेयं शर्करामधुयुतः किल दत्तः । रक्तपित्तगुदजासृतियोनिस्रावमाशु विनिवारयतीशः ॥ २ ॥ इति बोलपर्पटी योगसारात् ॥ इति प्रदरचिकित्सा ॥

अथ सोमरोगाधिकारः ॥

तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाच्चापि श्रमादपि । अतिसारकयोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ १ ॥ आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च । तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ २ ॥ अथ तस्य लक्षणमाह—प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः । स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ १ ॥ वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् । शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥ २ ॥ मूर्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः । भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा ॥ ३ ॥ संधारणाच्छरीरस्य ता आपः

सोमसंज्ञिताः । ततः सोमक्षयात्स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ॥ ४ ॥ तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा । स एव सरुजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ॥ ५ ॥ सोमलक्षणसंसृष्टः कालातिक्रान्तयोगतः । सोमक्रान्तिक्रमेणैव स्रवन्मूत्रमभीक्ष्णशः ॥ मूत्रातिसार इत्येव तमाहुर्बलनाशनम् ॥ ६ ॥ इति सोमरोगनिदानम् ॥ अथ सोमरोगस्य चिकित्सा—कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु । शर्करासहितं खादेत्सोमधारणमुत्तमम् ॥ १ ॥ माषचूर्णं समधुकं विदारीमधुशर्कराम् । पयसा पाययेत्प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥ २ ॥ जलेनाऽऽमलकीबीजकल्कं समधुशर्करम् । पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥ तक्रौदनाहाररता संपिबेन्नागकेशरम् । त्र्यहं तक्रेण संपिष्टं श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ४ ॥ चूर्णं तु पटवासस्य तिलतैलेन लेहयेत् । सप्तरात्रेण योषाणां श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ५ ॥ अत्रैव मूत्रातिसारस्य चिकित्सामाह—स एव सरुजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण चेन्मुहुः । तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरुणीं सुराम् ॥ १ ॥ तालकन्दं च खर्जूरं मधुकं च विदारिकाम् । सितामधुयुतां खादेन्मूत्रातीसारनाशनम् ॥ २ ॥ चक्रमर्दकमूलं तु संपिष्टं तण्डुलाम्बुना । प्रभातसमये पीतं जलप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥ अथ कदलीघृतम्—कदलीकन्दनिर्यासद्रोणे शतपलान्वितम् । कदलीकुसुमं पक्वं क्वाथं पादावशेषितम् ॥ १ ॥ घृतप्रस्थं पयस्तुल्यं पिप्पल्येलालवङ्गकम् । कपित्थस्य फलं मांसी कदलीकन्दचन्दनम् ॥ २ ॥ न्यग्रोधादिगणैः सार्धं सर्वान्वारिसमुद्भवान् । सर्वं समं कर्षमात्रं कल्की कृत्वा पचेच्छनैः ॥ ३ ॥ घृतं क्वाथं च कल्कं च पक्त्वा चैवावतारयेत् । प्रातःकाले पिबेन्नित्यं सेवयेत्कर्षमात्रकम् ॥ ४ ॥ सोमरोगं हरेद्दाहं मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा । प्रमेहान्विंशतिं हन्यात्प्रमेहगजकेसरी ॥ ५ ॥ मूत्रातिसारमप्यन्यं व्याधिं विध्वंसयेद्ध्रुवम् । कदलीकन्दनामेदं घृतं सर्वरुजापहम् ॥ ६ ॥ अथ रसः—कूष्माण्डपत्रस्वरसैः पक्वं पारदनिष्ककम् । द्विनिष्कं गन्धकं कृत्वा ज्वलने कज्जलीकृतः ॥ असौ समरिचः सोमरोगातिस्रुतिनाशनः ॥ १ ॥ इति सोमरोगमूत्रातिसाराधिकारः ॥

अथ योनिरोगाधिकारः ।

तत्र योनिव्यापद्रोगाणां निदानान्याह—विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनाऽऽर्तवेन च ॥ जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाद्वा शृणु ताः पृथक् ॥ १ ॥ अथ रोगिणीनां योनीनां नामान्याह—उदावर्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता । वातला योनिदृष्टे(ज्ञे)या वातदोषेण पञ्चधा ॥ २ ॥ पञ्चधा पित्तदोषेण तत्राऽऽद्यौ लोहितक्षया । प्रस्रंसिनी

वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥३॥ अल्पानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका। अतिपूर्वाऽपि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥४॥ षण्ढ्यण्डिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रिदोषिणी । पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥ ५ ॥ अथ तासां लक्षणमाह—सा(या) फेनिलमुदावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति । सा तु योनिः कफेनैवमार्तवं च विमुञ्चति ॥ १ ॥ वन्ध्या नष्टार्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना । परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम् ॥ २ ॥ वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता । चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः॥ ३ ॥ सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया । प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ॥ ४ ॥ सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसा युतम् । स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ५ ॥ अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता । चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ६ ॥ अल्पानन्दा न संतोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति । कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ ७ ॥ मैथुनाचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते । बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥ ८ ॥ श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूग्रस्ताऽतिशीतला । चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥९॥ अनार्तवाऽस्तनी खण्डी(षण्ढी) खरस्पर्शा च मैथुने। अतिकायगृहीतायास्तरुण्या अण्डिनी भवेत् ॥१०॥ विवृता तु महायोनिः सूचीवक्त्राऽतिसंवृता । सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ ११ ॥ चतसृष्वपि चाऽऽद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् । पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥१२॥ इति योनिव्यापद्रोगनिदानम् ॥ अथ योनिकन्दस्य निदानमाह—दिवा स्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् । क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता मलाः ॥ १ ॥ पूयशोणितसंकाशं लकुचाकृतिसंनिभम् । जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दं तु योनितः ॥ २ ॥ रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् । दाहरागज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मकं तु तम् ॥ ३ ॥ नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् । सर्वलिङ्गसमायुक्तं संनिपातात्मकं वदेत् ॥ ४ ॥ इति योनिकन्दनिदानम् ॥ अथ योनिव्यापद्रोगाणां चिकित्सा । तत्र वन्ध्याचिकित्सा—आर्तवादर्शने नारी मत्स्यान्सेवेत नित्यशः । काञ्जिकं च तिलान्माषानुदश्वित्च तथा दधि ॥ १ ॥ पीतं ज्योतिष्मतीपत्रराजिकोग्रासनं त्र्यहम् । शीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्ध्रुवम् ॥ २ ॥ सगुडः श्यामतिलानां क्वाथः पीतः सुशीतलो नार्या । जनयति कुसुमं सहसा गतमपि सुचिरं निरातङ्कम् ॥ ३ ॥ तिलशेलुकारवीणां क्वाथं पीत्वा नष्टरजा महिला । सगुडं शिशिरं त्रिदिनाज्जनयति कुसुमं न संदेहः ॥ ४ ॥ इक्ष्वाकुबीजदन्तीचपलागुडमदनकिण्वयावशूकैः । सस्नुक्क्षीरैर्व-

तिर्योनिगता कुसुमसंजननी ॥५॥ इति वन्ध्याचिकित्सा ॥ अथ वन्ध्याया गर्भप्रदभेषजमाह—बलासिता सातिबला मधूकं वटस्य शृङ्गं गजकेशरं च । एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥ १ ॥ अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् । ऋतुस्नाताऽङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥ २ ॥ पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया । पिष्टं पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥ ३ ॥ कुरण्टमूलं धातक्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः । नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥ ४ ॥ याऽबला पिबति पार्श्वपिप्पलं जीरकेण सहितं हिताशना । श्वेतया त्रिशिखपुङ्खया युतं सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥ ५ ॥ पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी । पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥ ६ ॥ शूकरशिम्बीमूलं मध्यं वा दधिफलस्य सपयस्कम् । पीत्वाऽथोभयलिङ्गीबीजं कन्यां न सूते स्त्री ॥ ७ ॥ क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे पिबेत् । पुत्रार्थं दक्षिणा नासा वामया कन्यकार्थिनी ॥८॥ लक्ष्मणा क्षीरसंयुक्ता नस्ये पाने प्रदाप्यताम् । तेन साऽपि लभेद्गर्भं पुत्रो विद्याधरो भवेत् ॥ ९ ॥ वामनाड्या भवेत्कन्या पुत्रो दक्षिणया भवेत् । रक्तेऽधिके भवेत्कन्या पुत्रः शुक्रेऽधिके भवेत् ॥ १० ॥ शुक्रशोणितमिश्रेण भवेद्योऽसौ नपुंसकः । एरण्डस्य तु बीजानि मातुलुङ्गस्य चैव हि ॥ सर्पिषा परिपिष्टानि पिबेद्गर्भप्रदानि च ॥११॥ इति चक्रदत्तात् ॥ लङ्काकारं लक्ष्मणायाश्च मूलं कण्ठे बद्धं सर्पिषा नस्ययोगात् । पीत्वा सूते पुत्रमत्यन्तवीर्यं पश्चादन्यानप्यमन्दाङ्गयष्टिः ॥ १२ ॥ तिलतैलदुग्धफाणितदधिघृतमेकत्र पाणिना मथितम् । पीतं सपिप्पलीकं जनयति पुत्रं परं महिला ॥१३॥ एकस्य मातुलि(लु)ङ्गस्य बीजानि सकलान्यपि । ऋत्वन्ते दुग्धपिष्टानि पीत्वाऽऽप्नोत्यबला सुतम् ॥ १४ ॥ अथ फलघृतम्—माञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला । मेदे पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥ १ ॥ अजमोदा हरिद्रे द्वे प्रियंगुः कटुरोहिणी । उत्पलं कुमुदं लाक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥ २ ॥ एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥३॥ सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते । पुत्राञ्जनयते वीरान्मेधाढ्यान्प्रियदर्शनान् ॥ ४ ॥ या चैवास्थिरगर्भा स्यात्पुत्रं वा जनयेन्मृतम् । अल्पायुषं वा जनयेद्या च कन्यां प्रसूयते ॥ ५ ॥ योनिरोगे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते । प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥६॥ नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् । अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥ ७ ॥ जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतं त्वत्र प्रयुज्यते । आरण्यगोमयेनेह वह्निज्वाला च दीयते ॥ ८ ॥ इति वन्ध्याचिकित्सा ॥ अथ गर्भनिवारणम्—पिप्पलिविडङ्गटङ्कणसमचूर्णं

या पिबेत्पयसा । ऋतुसमये न हि तस्या गर्भः संजायते क्वापि ॥ १ ॥ आरनालपरिपेषितं त्र्यहं या जपाकुसुममत्ति पुष्पिणी । सत्पुराणगुडमुष्टिसेविनी सा दधाति न हि गर्भमङ्गना ॥ २ ॥ तैलाविलं सैन्धवखण्डमादौ निधाय रण्डा निजयोनिमध्ये । नरेण सार्धं रतिमातनोति या सा न गर्भं लभते कदाचित् ॥ ३ ॥ तण्डुलीयकमूलानि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा । ऋत्वन्ते तु त्र्यहं पीत्वा वन्ध्याः कुर्वन्ति योषितः ॥ ४ ॥ धूपिते योनिरन्ध्रे तु निम्बकाष्ठैश्च युक्तितः । ऋत्वन्ते रमते या स्त्री न सा गर्भमवाप्नुयात् ॥ ५ ॥ तालीसगैरिके पीते बिडालपदमात्रके । शीताम्बुना चतुर्थेऽह्नि वन्ध्या नारी प्रजायते ॥ ६ ॥ ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धत्तूरस्य च मूलकम् । कटिं(टौ) बद्ध्वा रमेत्कान्तं न गर्भः संभवेत्कचित् ॥ ७ ॥ मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् । तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भः संभवेत्कचित् ॥ ८ ॥ इति गर्भनिवारणम् ॥ अथ गर्भपातनविधिः—गृञ्जनबीजं टङ्कत्रितयं तावच्च दाडिमीमूलम् । तुवरीटङ्कद्वितयं सिन्दूरं टङ्कयुगुलं च ॥ १ ॥ संमर्द्य खल्वमध्ये तोयेनैतन्निपीय गर्भवती । रण्डा योषिद्गर्भं वेश्या वा पातयत्याशु ॥ २ ॥ निर्गुण्डीद्रवसंपिष्टं चित्रमूलं मधुप्लुतम् । कर्षं पीत्वा स्रवत्याशु गर्भं रण्डा कुलोद्भवम् ॥ ३ ॥ काण्डमेरण्डपत्रस्य योनावष्टाङ्गुलं क्षिपेत् । चतुर्मासोद्भवो गर्भः स्रवत्येव हि तत्क्षणात् ॥४॥ देवालये तु यच्चूर्णं कर्षैकं तोयपेषितम् । पिबेद्गर्भवती नारी गर्भः स्रवति तत्क्षणात् ॥ ५ ॥ आलोड्य काञ्जिकैर्घोटीपुरीषं वस्त्रगालितम् । सशीधूग्रासुरीतैलविषमाणतगर्भनुत्[1] ॥ ६ ॥ इति गर्भपातनम् ॥ अथावशिष्टयोनिव्यापद्रोगाणां चिकित्सा—तासु योनिषु चाऽऽद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते । वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपाः पिचुधारणम् ॥ १ ॥ नतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः । तिलतैलं पचेन्नारी पिचुं तस्य विधारयेत् ॥ २ ॥ विप्लुतायां सदा योनौ व्यथा तेन प्रशाम्यति । वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पस्पर्शां तथैव च ॥ ३ ॥ कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्तर्वेश्मनि संवृते । धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ॥ ४ ॥ रास्नाश्वगन्धावृषकैर्योनिशूलहरं पयः । गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचनम् ॥ ५ ॥ बिल्वमार्कवजं बीजकल्कं मद्येन पाययेत् । तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषिताम् ॥ ६ ॥ उपकुञ्चिकां पिप्पलीं च मदिरालाभतः पिबेत् । सौवर्चलेन संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ ७ ॥ पित्तलानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः । शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ८ ॥ प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् । विधाय वेसवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ॥ ९ ॥ अथ वेसवारः—

१ च. ससिन्धूमा°।

शुण्ठीमरीचकृष्णाभिर्धान्यकाजाजिदाडिमैः । पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वेसवारः स्मृतो बुधैः ॥ १ ॥ धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत्सदा । सूर्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ॥ २ ॥ योन्यां तु पूयस्राविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः । सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ॥ ३ ॥ पिचवश्च घृताभ्यक्ताश्चन्दनाम्भःसमुत्थिताः । योनौ स्थाप्याः स्त्रिया दाहकृच्छ्रपाकप्रशान्तये ॥ ४ ॥ योन्यां बलासजुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् । तैलं सीधु यवान्नं च पथ्यारिष्टं च योजयेत् ॥ ५ ॥ गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वथितोदकधारया । योनिं प्रक्षालयेत्तेन ततः कण्डूः प्रशाम्यति ॥ ६ ॥ मुद्गपुष्पं सखदिरं पथ्याजातीफलं तथा । वृकीपूगं च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्भगे ॥ ७ ॥ योनिर्भवति संकीर्णा न स्रवेच्च जलं ततः । कपिकच्छूभवं मूलं क्वाथयेद्विधिनाऽम्भसा ॥८॥ योनिः संकीर्णतां याति क्वाथेनानेन धावनात् । पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ ९ ॥ वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी । सुरामण्डोत्थितो धार्यः पिचुर्योनौ कफात्मनि ॥ १० ॥ कण्डूपैच्छिल्यसंस्रावशैथिल्यविनिवृत्तये । सुगन्धानां पदार्थानां कल्कचूर्णैः शृतैः कृतः ॥ ११ ॥ योनौ दौर्गन्ध्यशमनः पूयपैच्छिल्यभाजि च । संनिपातसमुत्थानां कार्या योन्या यदा क्रियाः ॥ १२ ॥ साधारणा दशाङ्ग्रीश्रीमदाक्वाथपिचुर्हितः । जीरकद्वितयं कृष्णा सुषवी सुरभिर्वचा ॥१३॥ वासकं सैन्धवश्चा(वं चा)पि यवक्षारो यवानिका । एषां चूर्णं घृते किंचिद्भृष्ट्वा खण्डेन मोदकम् ॥ १४ ॥ कृत्वा खादेद्यथावह्नि योनिरोगाद्विमुच्यते । मूषकक्वाथसंसिद्धतिलतैलकृतः पिचुः । नाशयेद्योनिरोगांस्तान्धृतो योनौ न संशयः ॥ १५ ॥ अथ त्रिफलादि घृतम्—त्रिफलां द्वौ सहचरौ गुडूचीं सपुनर्नवाम् । शुकनासं हरिद्रे द्वे रास्नामेदाशतावरीः ॥ १ ॥ कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे । तत्सिद्धं पाययेन्नारीं योनिरोगप्रशान्तये ॥ २ ॥ इति योनिव्यापद्रोगचिकित्सा ॥ अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा—गैरिकाम्रास्थिजठररजन्यञ्जनकट्फलाः[1]। पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥ १ ॥ त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेचयेत् । प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ २ ॥ आखोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं तत्तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् । तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना सत्यं व्रीडाजनकमबला योनिकन्दं निहन्ति ॥ ३ ॥ इति योनिकन्दचिकित्सा । इति योनिरोगाधिकारः ॥

---

१ क. ख. °ना भवेत् । यो° । २ क. शुकनासा ।

अथ स्त्रीगर्भरोगनिदानम् ।

तत्र गर्भस्य स्रावपातयोर्निदानमाह—भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥ अथ स्रावपातयोरवधिमाह—आ चतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः । ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १ ॥ अथ गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति—गर्भोऽभिघातविषमास(श)नपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥१॥ इति गर्भस्रावपातयोर्निदानं माधवात् ॥ अथ भावप्रकाशाद्गर्भपातस्योपद्रवानाह—प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलश्च पार्श्वयोः । पृष्ठे रुक्प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने(?) चोपद्रवानाह—स्थानात्स्थानान्तरं तस्मिन्प्रयात्यपि च जायते । आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ १ ॥ प्रसवोचिते काले यथा मूढो गर्भो भवति तदाह । तत्र मूढगर्भस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह—मूढं करोति पवनः खलु मूलगर्भं शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् । भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १ ॥ तत्राष्टौ प्रकारानाह—द्वारं निरुद्धशिरसा जठरेण कश्चित्कश्चिच्छरीरपरिवर्तनकुब्जदेहः । एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ १ ॥ पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टधा भवति गर्भगतिः प्रसूतौ ॥२॥ सुश्रुतस्त्वष्टौ प्रकारान्तराण्याह—कश्चिद्द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते ॥१॥ कश्चिदाभुग्नैकसक्थ इ(क्थिरि)तरेण सक्थ्ना ॥ २ ॥ कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यग्गतः ॥ ३ ॥ कश्चिदुदरपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते ॥ ४ ॥ अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना ॥ ५ ॥ कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन ॥६॥ कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः ॥ ७ ॥ कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिद्वारं प्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमिति ॥ ८ ॥ अथापराश्चतस्रो गतीराह—सकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीजस्तेषूर्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ । सङ्गी च यो भवति कीलकवत्सकीलो दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥ १ ॥ अथ परिघमाह । परिघस्य लक्षणं भोजेऽपि पठ्यते तद्यथा—योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत्परिघो गोपुरं यथा । तथाऽन्तर्गर्भमायान्तं विद्यात्परिघसंज्ञितम् ॥ १ ॥ अथासाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा । नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥१॥ अथ मृतस्य मूढगर्भस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्षणार्थं लक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमावी(धी)नां

प्रणाशः श्यावपाण्डुता । भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूलश्चान्तर्मृते शिशौ ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य मरणहेतुमाह—मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः पृथग्विधैः । गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥ १ ॥ अथापरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल्ल एव च । हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १ ॥ वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मं प्रजागरम् । अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः ॥ २ ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम् । कुरुते रुद्धमार्गत्वात्पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ ३ ॥ निरुणद्ध्याशयद्वारं पीडयन्गर्भसंस्थितिम् । निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाऽऽशु विपद्यते ॥ ४ ॥ उच्छ्वासरुद्धहृदयां नाशयत्यथ गर्भिणीम् । योनिसंवरणं नाम व्याधिमेनं प्रचक्षते ॥ अन्तकप्रतिमं घोरं नाऽऽरभेत्तु(त) चिकित्सितुम् ॥५॥ इति मूढगर्भनिदानम् ॥ अथ विकृताकृतिगर्भलक्षणमाह—ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् । आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ १ ॥ मासि मासि विवर्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥२॥ सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये । गर्भाश्चेति त्वयश्चैव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् ॥ ३ ॥ इति सुश्रुतात् ॥

अथ स्त्रीगर्भरोगचिकित्सा ।

तत्र गर्भस्य स्रावपातयोश्चिकित्सामाह—गुर्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः । तन्निरोधाय सा दुग्धमुत्पलादिशृतं पिबेत् ॥ १ ॥ उत्पलादिगणमाह—उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा । श्वेताम्भोजं च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥ १ ॥ संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णाहृदामयम् । रक्तं पित्तं च मूर्छां च तथा छर्दिमरोचकम् ॥ २ ॥ लज्जालुधातकीपुष्पमुत्पलं मधु लोध्रकम् । जलस्थया स्त्रिया पीतं गर्भपातं निवारयेत् ॥ ३ ॥ पतन्तं स्तम्भयेद्गर्भं कुलालकरमृत्तिका । मधुच्छागीपयःपीता किं वा श्वेताऽपराजिता ॥४॥ पारावतमलः पीतस्त्र्यहं ताम्बूलवारिणा । गर्भिणी गर्भतो रक्तं स्तम्भयेन्निरुपद्रवम् ॥ ५ ॥ शर्कराबिसतिलं समांशकं माक्षिकेण सह भक्ष्यते यदा । नास्ति गर्भपतनोद्भवं भयं पापभीतिरिव तीर्थसेवया ॥ ६ ॥ कङ्कतीमूलमाबद्धं कुमारीसूत्रकैः समैः । कटिदेशे नितम्बिन्या गर्भपातं निवारयेत् ॥ ७ ॥ वेणुग्रन्थिकुलत्थानां हरिद्राजनितं शृतम् । देयं न्यूनदिने पाते गर्भिणीनां भिषग्वरैः ॥ ८ ॥ ह्रीबेरातिविषामुस्तामोचशक्रैः शृतं जलम् । दद्याद्गर्भे प्रचलिते प्रदरे कुक्षिरुज्यपि ॥ ९ ॥ अतः परं मासानुमासिकं वक्ष्यामः—मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च । अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी॥१॥

वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा। अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥२॥ बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशृङ्गास्त्वचो घृतम् । पृश्निपर्णी बला शिग्रुश्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥३॥ शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कसेरुमधुकं सिता । सप्तैतान्पयसा योगानर्धश्लोकसमापितान् ॥ ४ ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् । कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धजैः ॥ ५ ॥ मूलैः शृतं प्रभुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे । नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ॥६॥ क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम् । सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ॥ ७ ॥ क्षीरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् । पिबेदेकादशे मासि गर्भिणी शूलशान्तये ॥ ८ ॥ सिताविदारिकाकोलीक्षीरी(रि)काश्च मृणालिकाः । गर्भिणी द्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम् । एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक्चोपशाम्यति ॥ ९ ॥ अथान्यच्च ग्रन्थान्तरे मासविशेषे गर्भवेदनाहरमौषधम्—चलनं प्रथमे मासि गर्भस्य यदि जायते । औषधं च तदा देयं विचक्षणभिषग्वरैः ॥ १ ॥ मृद्वीका ज्येष्ठिका चैव चन्दनं रक्तचन्दनम् । गवां च पयसा पेयं स्थिरता जायते ध्रुवम् ॥ २ ॥ नीलोत्पलं सवालं च शृङ्गाटं च कसेरुकम् । शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणाऽऽलोड्य तत्पिबेत् ॥३॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति । द्वितीये मासि गर्भस्य चलनं च भवेद्यदि ॥ ४ ॥ पयसा च तदा पेयं मृणालं नागकेशरम् । तगरं कमलं बिल्वं कर्पूरेण समन्वितम् ॥५॥ अजाक्षीरेण तत्पिष्ट्वा क्षीरेणाऽऽलोड्य पूर्ववत् । तृतीये मासि चलनं जायते गर्भजं यदि ॥६॥ पयसाऽऽलोडितं पेयं शर्करानागकेशरम् । पद्मकं चन्दनं चैव वालकं पद्मनालकम् ॥ ७ ॥ पिष्ट्वा शीतेन तोयेन क्षीरेणाऽऽलोड्य तत्पिबेत् । एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ ८ ॥ यदि गर्भस्य चलनं चतुर्थे मासि जायते । तृष्णाशूलविदाहैश्च ज्वरेण च निपीडनम् ॥ ९ ॥ क्षीरं च कदलीमूलमुत्पलं वालकं तथा । आलोड्य समभागेन पिबेद्रोगोपशान्तये ॥ १० ॥ पञ्चमे मासि गर्भस्य चलनं कुत्रचिद्भवेत् । दध्ना च मधुना पेयं दाडिमीपत्रचन्दनम् ॥ ११ ॥ नीलोत्पलं मृणालं च कौन्तीक्षीरीं[1] तथैव च । केशरं पद्मकं चैव तोयेनाऽऽलोड्य तत्पिबेत् ॥ १२ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति । षष्ठे मासि तु गर्भस्य चलता जायते यदा ॥ १३ ॥ गैरिका गोमयं भस्म कृष्णा मृत्स्ना तथैव च । एतेषां साधितं प्राज्ञभिषजा च शृतं तदा ॥ १४ ॥ पेयं शीतं परं साकं सितया चन्दनेन च । सप्तमे मासि गर्भस्य चलनं जायते यदा ॥ १५ ॥ उशीरं गोक्षुरघनः समङ्गा नागकेशरम् । सप-

---

१ क. ख. कौलीक्षीरं ।

त्रकं समधुना पाययेच्च विचक्षणः ॥ १६ ॥ अष्टमे मासि चलनं गर्भजं यदि जायते। लोध्रमागधिकाचूर्णं मधुना पयसा पिबेत्। नवमे सुप्रसूतिः स्यादेवं गर्भस्य पोषणम् ॥ १७ ॥ इति गर्भस्रावपातादिचिकित्सा ॥ अथ गर्भपातस्योपद्रवाणां चिकित्सा—स्निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत्। कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥ १ ॥ शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत्परम्। श्वदंष्ट्रामधुकद्राक्षाम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥ २ ॥ शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहम्। मृत्कोष्ठगारिका गेहसंभवा नवमृत्तिका ॥ ३ ॥ समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकं च रसाञ्जनम्। तथा सर्जरसश्चैतान्यथालाभं विचूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये। कसेरूत्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत् ॥ ५ ॥ पक्वं वचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलान्वितम्। आनाहेषु पिबेद्दुग्धं गुर्विणी सुखिनी भवेत् ॥ ६ ॥ तृणपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत्पयः। तत्पयो गुर्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते ॥ ७ ॥ शालीक्षुकुशकाशैः स्याच्छरेण तृणपञ्चकम्। एषां शृतं तृषादाहपित्तासृङ्मूत्रसङ्गहृत् ॥ ८ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गपर्णीमधुकं सशर्करम्। सशूलगर्भा(र्भे)स्रुतिपीडिताऽबला पयोविमिश्रं पयसाऽन्नभुक्पिबेत् ॥९॥ इति गर्भपातोपद्रवचिकित्सा ॥ अथ गुर्विण्या रोगाणां चिकित्सा—मधूकचन्दनोशीरसारिवायष्टिपद्मकैः। शर्करामधुसंयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥ १ ॥ चन्दनं सारिवालोध्रमृद्वीकाशर्करान्वितम्। क्वाथं कृत्वा प्रदद्याच्च गर्भिणीज्वरशान्तये ॥२॥ पयस्यासारिवापाठातोयतोयदनागरैः। शृतं शीतं पिबेद्वारि गर्भिणीज्वरवारणम् ॥३॥ मृद्वीकापद्मकोशीरश्रीपर्णीचन्दनं तथा। मधुकं च पयस्या च सारिवामलकं तथा ॥४॥ पित्तज्वरहरः क्वाथो गर्भिणीनां प्रशस्यते। पीतं विश्वमजाक्षीरैर्नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ ५ ॥ ह्रीबेरारलुरक्तचन्दनबलाधान्याकवत्सादनीमुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद्गुर्विणी। नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तस्रुतौ वा ज्वरे योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामयेषूत्तमः ॥ ६ ॥ ज्वरातिसारे गर्भिण्याः शस्तं सामे सशोणिते। समङ्गामधुकं लोध्रं फाणितं शर्करान्वितम् ॥ ७ ॥ प्रवाहिकायां गर्भिण्याः शस्तं सामे सशोणिते । आम्रजम्बूत्वचः क्वाथैर्लेहयेल्लाजसक्तुकम् ॥ ८ ॥ अनेन लीढमात्रेण गर्भिणी ग्रहणीं जयेत्। शुण्ठीबिल्वकषायं तु यवसक्तुसमन्वितम् ॥९॥ गर्भिणीं पाययेद्वैद्यश्छर्द्यतीसारनाशनम्। पृश्नी(श्नि)पर्णीबलावासानिर्यूहो रक्तपित्तजित् ॥ १० ॥ गर्भिण्याः कामलाशोफश्वासकासज्वरापहः। कुस्तुम्बरीणां कल्के तु तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ११ ॥ पिबेत्सशर्करं हृद्यं गर्भिणीछर्दिवारणम् । बिल्वमज्जा च लाजाम्बु पिबेच्छर्दिषु गर्भिणी

१ च. समधुरं। २ च. वातादिषु। ३ क. ख. मूलं। ४ च. 'भब्जोत्पलानां तु पि'।

॥ १२ ॥ भार्गीशुण्ठीकणाचूर्णं गुडेन श्वासकासनुत् । अजमोदा नागरं च पिप्पली जीरकं समम् ॥ १३ ॥ तच्चूर्णं सगुडक्षौद्रं गर्भिण्या वह्निदीपनम् । बिल्वाग्निमन्थपक्वं वा पाटल्या नागरेण वा ॥ १४ ॥ सिद्धमम्बु पिबेच्छीतं गर्भिणी वातरोगनुत् । चन्दनं मधुकोशीरं नागपुष्पं तिलास्तथा ॥ १५ ॥ अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा रविमूलं पुनर्नवा । श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः ॥ १६ ॥ इति गुर्विणीरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ वातशुष्कस्य गर्भस्य चिकित्सा—गर्भो वातेन संशुष्को नोदरं पूरयेद्यदि । सा बृंहणीयैः संसिद्धं दुग्धं मांसरसं पिबेत् ॥ १ ॥ शुक्रार्तवमजाताङ्गं मत्यङ्गं मारुतार्दितम् । त्यक्तं जीवेन तत्तस्मात्कथितं चावतिष्ठते ॥ २ ॥ शुक्रार्तवार्द्रिको वायुरुदराध्मानकृद्भवेत् । कदाचिच्चेत्तदाध्मानं *स्वयमेवाऽऽपतेत्तराम् ॥ ३ ॥ +नैगमेयेन गर्भोऽयं हतो लोकध्वनिस्तथा । स चापि गर्भो भवति लोके नागोदराह्वयः । धान्यकुट्टनमुख्या स्याच्चिकित्सा तूभयोरपि ॥ ४ ॥ अथ प्रसवमासमाह—नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥ १ ॥ अथ च प्रसवमासमतिक्रम्य स्थायिनि गर्भे चिकित्सामाह—वातेन गर्भसंकोचात्प्रसूतिसमयेऽपि या । गर्भं न जनयेन्नारी तस्याः शृणु चिकित्सितम् ॥ १ ॥ कुट्टयेन्मुशलेनैषा कृत्वा धान्यमुलूखले । विषमं चाऽऽसनं यानं सेवेत प्रसवार्थिनी ॥ २ ॥ अथ काले प्रसवविलम्बे चिकित्सामाह—प्रसवस्य विलम्बे तु धूपयेदभितो भगम् । कृष्णसर्पस्य निर्मोकैस्तथा पिण्डीतकेन वा ॥ १ ॥ तन्तुना लाङ्गलीमूलं बध्नीयाद्धस्तपादयोः । सुवर्चलां विशल्यां वा धारयेदाशु सूतये ॥ २ ॥ कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् । सुखप्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥ ३ ॥ मातुलुङ्गस्य मूलं तु मधुकं(कैः) संयुतं तथा । घृतेन सहितं पीत्वा सुखं नारी प्रसूयते ॥ ४ ॥ इक्षोरुत्तरमूलं निजतनुमानेन तन्तुना बद्ध्वा । कटिविषये गर्भवती सुखेन सूतेऽविलम्बितेनापि ॥ ५ ॥ तालस्य चोत्तरं मूलं स्वप्रमाणेन तन्तुना । बद्ध्वा कट्यां तु नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ६ ॥ मत्यक्पुष्प्याः पारिभद्रस्य यद्वा मूलं यद्वा काकजङ्घासमुत्थम् । कट्यां बद्धं योषितां संप्रसूतिं योगे युक्त्या संहृतं साधु कुर्यात् ॥ ७ ॥ इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ८ ॥

---

* च. पुस्तके—"स्वयमेव करोत्यसौ (प्रशाम्यति)" इत्यपि पाठान्तरम् । + इदमर्धं क्वचित्पुस्तके नास्ति । असंगतं चैतत् ।

---

१ च. °वादिको । २ च. चादनं ।

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि । तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ ९ ॥ मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः । मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एहि मा चिर मा चिरम् [स्वाहा] ॥ १० ॥ जलं च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् । पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ ११ ॥ कलारसाष्टभिः पक्षदिगष्टादशभिः क्रमात् । अर्कैश्च भुवनैर्वेदैरुभयत्रिंशकं भवेत् ॥ १२ ॥ हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे सुरसा नाम यक्षिणी । तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भव गर्भिणि ॥ १३ ॥ इमं श्लोकं पठित्वा तु क्षिपेदक्षतपञ्चकम् । गर्भिण्युपरि सद्यः सा गर्भं मुञ्चति गर्भिणी ॥ १४ ॥ इति काले प्रसवविलम्बे चिकित्सा ॥ अथ मूढगर्भस्य चिकित्सामाह—याभिः संकटकाले वैद्यैर्नार्यः प्रसाविताः सम्यक् । लब्धं यशः समग्रास्ता एवातः क्रियाः कुर्युः ॥ १ ॥ गर्भे जीवति मूढं तु गर्भं यत्नेन निर्हरेत् । हस्तेन सर्पिषाऽक्तेन योनेरन्तर्गतेन सा ॥ मृते तु गर्भे गर्भिण्या योनौ शस्त्रं प्रवेशयेत् ॥२॥ शस्त्रशास्त्रार्थविदुषी लघुहस्ता भयोज्झिता । सचेतनं तु शस्त्रेण न कथंचन दारयेत् ॥ ३ ॥ स दार्यमाणो जननीमात्मानं चापि मारयेत् । नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः ॥ स चाऽऽशु जननीं हन्ति प्रभूतान्नं यथा पशुम् ॥४॥ अथ च्छेदनप्रकारः—यद्यदङ्गं हि गर्भस्य योनौ सज्जति तद्भिषक् । सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारीं प्रयत्नतः ॥ १ ॥ एवं विहृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा । ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥ एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥२॥ अथ प्रसूताया योनौ क्षतादेस्तु चिकित्सितम् । तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं तु पेषयेत् । तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥ १ ॥ पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् । योनौ प्रलिप्तं मधुना गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २ ॥ प्रसूता वनिता वृद्धकुक्षिह्रासाय संपिबेत् । प्रातर्मथितसंमिश्रां त्रिःसप्ताहात्कणाजटाम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ वङ्गसेनात्—आसुरीहिङ्गुसिन्धूत्थं काञ्जिकेनावलोडितम् । गर्भाशये मृतं गर्भं पातयेत्पानयोगतः ॥ १ ॥ आलोड्य काञ्जिकैर्घोटीपुरीषं वस्त्रगालितम् । ससिन्धूग्रासुरीतैलं विषमागतगर्भनुत् ॥ २ ॥ परूषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽथ वा । नाभिबस्तिभगाद्येषु मूढगर्भापकर्षणः ॥३॥ इति मूढगर्भचिकित्सा ॥

अथ प्रसूताया उदरस्थापरोपद्रवानाह ।

प्रसूताया न पतिता जठरादपरा यदि । तदा सा कुरुते शूलमाध्मानं वह्निमन्दताम् ॥ १ ॥ अथ तच्चिकित्सा—केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या तस्याः कण्ठं प्रधर्षयेत् । निर्मोककटुकालाबुकृतवेधनसर्षपैः ॥ १ ॥ चूर्णितैः कटुतैलाक्तैर्धूपयेद-

भितो भगम् । लाङ्गलीमूलकल्केन पाणिपादतलानि हि । प्रलिम्पेत्सूतिका योषिदपरापातनाय वै ॥ २ ॥ हस्तं छिन्ननखं स्निग्धं सूतीयोनौ शनैः क्षिपेत्। अपरां तेन हस्तेन जनयित्री विनिर्हरेत् ॥ ३ ॥ इत्यपरापातनविधिः ॥

अथ सूतिकारोगाधिकारः।

पृथिव्यां पतिते वत्से योनौ पिण्डनमिष्यते । अप्रवेशो यथा वायोस्तथा संरक्षणक्रिया ॥ १ ॥ वायुः प्रकुपितः कुर्यात्संरुध्य रुधिरं च्युतम् । सूताया हृच्छिरोबस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथ मक्कल्लस्य चिकित्सा—संचूर्णितं यवक्षारं पिबेत्कोष्णेन वारिणा । सर्पिषा वा पिबेन्नारी मक्कल्लस्य निवृत्तये ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली । नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिकाः ॥ २ ॥ सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः । महानिम्बश्च मूर्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम्॥ ३ ॥ पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः । गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चाऽऽमपाचनः ॥ ४ ॥ क्वाथमेषां पिबेन्नारी लवणेन समन्वितम् । मक्कल्लशूलगुल्मघ्नं कफानिलहरं परम् ॥ ५ ॥ त्रिकटुकचातुर्जातककुस्तुम्बरुचूर्णसंयुक्तम् । खादेद्गुडं पुराणं नित्यं नारी मक्कल्लदलनाय ॥ ६ ॥ शोणं बोलं सघृतं सगुडं गुटकीकृतं गिलितम् । मक्कल्लाभिधशूलं हन्ति समूलं सशोणितातङ्कम् ॥ ७ ॥ हिङ्गु शुद्धं ससर्पिष्कं भुक्तं मक्कल्लशूलनुत् ॥ ८ ॥ इति मक्कल्लचिकित्सा ॥ अथ प्रसूताया हितान्याह—प्रसूता युक्तमाहारं विहारं च समाचरेत् । व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवां च वर्जयेत् ॥ १ ॥ मिथ्याचारात्सूती(ति)काया यो व्याधिरुपजायते । स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेत्पथ्यं समाचरेत् ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् । अथ सूतिकारोगनिदानम्—मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् । सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥ १ ॥ अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता । शोफः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २ ॥ ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह—ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः । तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः ॥ १ ॥ कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ २ ॥ अथ सूतिकारोगचिकित्सामाह—सूतिकारोगशान्त्यर्थे कुर्याद्वातहरीं क्रियाम् । दशमूलकृतं क्वाथं कोष्णं दद्याद्घृतान्वितम् ॥ १ ॥ अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलकं जलदः। शृतशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्कम् ॥ २ ॥ अथ देवदार्वादिः—देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् । भूनिम्बः कट्फलं मुस्तं तिक्ता

धान्यं हरीतकी ॥ १ ॥ गजकृष्णा सबुंःस्पर्शा गोक्षुरो धन्वयासकः । बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कटी कृष्णजीरकम् ॥ २ ॥ समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् । क्काथमष्टावशेषं तु प्रसूतां पाययेत्त्रिपम् ॥ ३ ॥ शूलकासज्वरश्वासमूर्छाकम्पशिरोर्तिभिः । युक्तं प्रलापतृड्दाहतन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥ ४ ॥ निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् । कषायो देवदार्व्या(र्वा)दिः सूतायाः परमौषधम् ॥ ५ ॥ अथ निर्गुण्ड्यादिकाथः—संयोजितो दलितया कणया कवोष्णो निर्गुण्डिकालशुननागरजः कषायः । पीतो निहन्ति कफमारुतकोपजातं सूत्यामयं सकलमेव सुदुस्तरं च ॥ १ ॥ अथ सहचरादिः—सहचरकुलत्थपुष्करदारुनिशादारुवेतसक्काथः । पीतः सहिङ्गुलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ १ ॥ अथ पञ्चमूलादिः—पञ्चमूलस्य वा क्काथं तप्तलोहेन संगतम् । सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वा तद्युतां सुराम् ॥ १ ॥ अथ पञ्चजीरकपाकः—जीरकं स्थूलजीरश्च शतपुष्पाद्वयं तथा । यवानी चाजमोदा च धान्यकं मेथिकाऽपि च ॥ १ ॥ शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं हपुषाऽपि च । विदारीफलचूर्णं तु कुष्ठं कम्पिल्लकं तथा ॥ २ ॥ एतानि पलमात्राणि गुडं पलशतं मतम् । क्षीरं प्रस्थद्वयं दद्यात्सर्पिषः कुडवं तथा ॥ ३ ॥ पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशस्यते । युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे क्षये । कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्श्ये वातामयेषु च ॥ ४ ॥ इति पञ्चजीरकपाकः । अथ सौभाग्यशुण्ठी—आज्यस्याञ्जलियुग्मपत्रपयसः प्रस्थद्वयं खण्डतः पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् । प्रस्थार्धं गुडवद्विपाच्य विधिना मुष्टित्रयं धान्यकान्मिस्याः पञ्चपलं[1] पलं क्रमिरिपोः साजाजिजीरादपि ॥ १ ॥ व्योषाम्भोददलोरगेन्द्रसुमनःसद्राविडीनां पलं पक्वं नागरखण्डसंज्ञकमिदं सौभाग्यदं योषिताम् । तृट्छर्दिज्वरदाहशोषशमनं सश्वासकासापहं प्लीहव्याधिविनाशनं क्रमिहरं मन्दाग्निसंदीपनम् ॥ २ ॥ इति सौभाग्यशुण्ठी । अन्यच्च—नागरं कणशः कृत्वा प्रस्थमात्रं भिषग्वरः । अजादुग्धाढकद्वंद्वे विपचेन्मन्दवह्निना ॥ १ ॥ घनीभूते तु पयसि तस्माच्छुण्ठीं समुद्धरेत् । अतिसूक्ष्मं विनिष्पिष्य शोषयेदातपे खरे ॥ २ ॥ घृतमानीं समावाप्य तद्दुग्धं तु पुनः पचेत् । यावत्पिण्डत्वमायाति ततस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ चातुर्जातं तुगाक्षीरीं धान्यकं जीरकद्वयम् । मिशिमाकल्कं शुण्ठीं लवङ्गं च शतावरीम् ॥ ४ ॥ तालमूलीत्रिकटुकं कपिकच्छू(च्छूं) च षट्कटु । जातीफलं जातिपत्रीं शृङ्गाटं वृद्धदारुकम् ॥५॥ त्रिवृतापद्मबीजं च त्रिफला(लां) च बला-

[1] क. ख. 'विडाना' ।

त्रयम् । जलं सैव्यं वाजिगन्धाचन्दनागरुकारवी[ः] ॥ ६ ॥ कक्कोलमजगन्धा च द्राक्षामाक्षोटवारिजे । अजमोदं च बादामं नारीकेलगतं तथा ॥ ७ ॥ कर्पूरमभ्रकं लोहं वङ्गताम्रं शिलाजतु । स्वर्णमाक्षिकमप्येतत्प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ॥ ८ ॥ चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र पाणिभ्यां मर्दयेद्दृढम् । ततः खण्डतुलां पक्त्वा तथा तत्र क्रियां चरेत् ॥ ९ ॥ खण्डनागरकं नाम्ना भैषज्यमिदमुत्तमम् । यथाबलमिदं खादेत्प्रातः सायं च भेषजम् ॥ १० ॥ स्त्रीणामतिहितं नात्र पथ्यापथ्यविचारणा । क्षये पाण्डौ ज्वरे कासे श्वासे मन्दानले तथा ॥ ११ ॥ संग्रहण्यां[1] रक्तगुल्मे प्रदरे सोमरोगके । दुग्धक्षये मूत्रकृच्छ्रे कामलायां गलग्रहे ॥ १२ ॥ पित्तरोगेषु सर्वेषु वातापित्तगदेषु च । सूतिकापवनव्याधौ शस्तमेतन्न संशयः ॥ १३ ॥ अश्विभ्यां पूर्वमुदितः सेव्यो योगोऽयमुत्तमः । एषा सौभाग्यदा शुण्ठी स्त्रीणां पुत्रप्रदा शुभा ॥ १४ ॥ इति द्वितीयसौभाग्यशुण्ठीपाकः । अथान्यच्च—नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः(तिम्) । क्षीराढकेन संयुक्तं(क्तां) खण्डस्यार्धतुलां पचेत् ॥१॥ शताह्वाजीरकव्योषत्रिसुगन्धियवानिकाः । कारवीमिसिचव्याग्निमुस्तानां च पलं पलम् ॥२॥ लेहीभूतमिदं सिद्धं घृतभाण्डे निधापयेत् । तद्यथाग्निबलं खादेत्सूतिका तु विशेषतः ॥३॥ बल्यं वर्ण्यं तथा पु(था:ऽऽयु)ष्यं वलीपलितनाशनम् । वयसः स्थापनं हृद्यं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥ आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् । मक्कल्लशूलशमनं सूतिकारोगनाशनम् ॥ ५ ॥ इति तृतीयसौभाग्यशुण्ठी ॥ अथ प्रतापलङ्केश्वरो रसः—एकेन्दुचन्द्रानलवार्धिदन्तीकलैकभागं क्रमशो विमिश्रम् । सूताभ्रगन्धोषणलोहशङ्खवन्योत्पलाभस्मविषं च पिष्टम् ॥ १ ॥ प्रसूतिवातेऽनिलदन्तबन्धे सार्द्राम्भसा वल्लममुष्य लिह्यात् । वातामये श्लेष्मगदेऽर्शसि स्यात्पुरामृतार्द्रात्रिफलायुतोऽयम् ॥ २ ॥ सशृङ्गबेरद्रव एष हन्ति ससंनिपातं ज्वरमुग्ररूपम् । निजानुपानैर्निजपथ्ययुक्तः प्रतापलङ्केश्वरनामधेयः ॥ ३ ॥ *सूतः प्रयुक्तो गिरिराजपुत्र्या ॥ ४ ॥ इति प्रतापलङ्केश्वरः ॥ अथ प्रसूताया नियमसमयावधिमाह—सर्वतः परिशुद्धा स्यात्स्निग्धपथ्याऽल्पभोजना । स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेन्मासमतन्द्रिता ॥ १ ॥ प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्तवे । सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ २ ॥ उपद्रवैर्विशुद्धां च विज्ञाय वरवर्णिनीम् । ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः परिहारं विसर्जयेत् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ इति सूतिकारोगचिकित्सा ॥

---

* अयं श्लोकस्तु एकचरणः ।

---

[1] च. संग्रहण्याम् ।

अथ स्तनरोगस्य निदानपूर्विकां चिकित्सामाह।

सक्षीरौ चाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः। रक्तं मांसं च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥ स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह—पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना। लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥ इति स्तनरोगनिदानम् ॥ अथ स्तनरोगचिकित्सा—शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम्। आमे विदह्यति तथैव गते च पाकं यस्याः स्तनौ सततमेव च निगृ(गृ)हीतौ ॥ १ ॥ पित्तघ्नानि तु शीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत्। जलौकाभिर्हरेद्रक्तं ततस्तनावुपनाहयेत् ॥ २ ॥ लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम्। निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्तनार्तिहा ॥ ३ ॥ लेपान्निहन्ति मूलं स्तनरोगं वन्ध्यकर्कोट्याः। निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ४ ॥ इति स्तनरोगचिकित्सा ॥

अथ क्षीरदोषनिदानम्।

उक्तं सुश्रुते—रक्तप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः। कृत्स्नदेहात्स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ माधवेनाप्युक्तम्—गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम्। क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ २ ॥ कषाय्यं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम्। कट्वम्ललवणं पीतराजिमत्पित्तसंज्ञितम् ॥ ३ ॥ कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सुपिच्छिलम्। द्विलिङ्गं द्वंद्वजं विद्यात्सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ४ ॥ अथाविकृतस्तन्यमाह—अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकी भवति पाण्डुरम्। मधुरं चाविवर्णं च तत्प्रसन्नं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ इति क्षीरदोषनिदानम् ॥ अथ तच्चिकित्सा—तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीत्र्यहं पिबेत्। वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ १ ॥ पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम्। धात्री कुमारश्च पिबेत्क्वाथयित्वा सशर्करम् ॥ २ ॥ कफदुष्टे घृतं पेयं यष्टीसैन्धवसंयुतम्। राढपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ ३ ॥ सुखमेवं वमेद्बालः कफकोपश्च शाम्यति। द्वंद्वदुष्टं द्वियोगाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां विशोधयेत् ॥ ४ ॥ स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शकृदामं जलोपमम्। नानावर्णरुजं चार्धविबद्धमुपवेश्यते ॥ ५ ॥ पाठा मूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठीकलिङ्गकाः। सारिवानततिक्ताख्यं तच्च स्तन्यविशोधनम् ॥ ६ ॥ इति क्षीरदोषविशुद्धिचिकित्सा ॥ अथ स्तन्यजननविधिः—भूमिकूष्माण्डमू-

---

१ ख. °तमृष्टेऽ°। २ ख. °जं वर्चोवि°। ३ क. ख. °बन्धमु°।

लस्य क्षीरपिष्टस्य वा रसम् । पिबेत्सशर्करं तस्याः क्षीरं बहु विवर्धते ॥ १ ॥ शतावरी क्षीरपिष्टा पीता स्तन्यविवर्धनी । कवोष्णं कणया पीतं क्षीरं क्षीरविवर्धनम् ॥ २ ॥ वनकार्पासकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा । विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥ ३ ॥ अथ वज्रकाञ्जिकम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यवानिका । जीरके द्वे हरिद्रे द्वे बिडं सौवर्चलं तथा ॥ १ ॥ एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् । तद्यथाग्निबलं पीत्वा प्रसूता सुखमश्नुते ॥ २ ॥ आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वातनाशनम् । तद्वज्रकाञ्जिकं नाम्ना स्त्रीणामग्निविवर्धनम् ॥ मक्कल्लशूलशमनं परं क्षीरविवर्धनम् ॥ ३ ॥ इति वज्रकाञ्जिकम् । इति स्तन्यजननविधिः ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—यत्पथ्यं यदपथ्यं च रक्तपित्तेषु कीर्तितम् । प्रदरेऽपि यथादोषं तत्तु नारी रुजि त्यजेत् ॥ १ ॥ वातव्याधिमतां पथ्यापथ्यं च यदुदीरितम् । योनिव्यापत्सु सर्वासु तद्विद्यात्तु यथामलम् ॥ २ ॥ शालयः षष्टिका मुद्गा गोधूमा लाजसक्तवः । नवनीतं घृतं क्षीरं रसाला मधु शर्करा । पनसं कदलं धात्री द्राक्षाम्लं स्वादु शीतलम् ॥३॥ कस्तूरी चन्दनं माला कर्पूरमनुलेपनम्[1] । चन्द्रिका स्नानमभ्यङ्गो मृदुशय्या हिमानिलः ॥ ४ ॥ संतर्पणं प्रियाश्लेषो विहाराश्च मनोरमाः । प्रियंकरं चान्नपानं गर्भिणीनां हितं सदा ॥ ५ ॥ इति पथ्यम् ॥ स्वेदनं वमनं क्षारं कदन्नं विषमाशनम् । अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गुर्विणीनां महर्षिभिः ॥ १ ॥ सूतिकाख्येषु रोगेषु वातश्लेष्मोद्भवेषु च । तत्र रोगानुकल्पेन पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ २ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥ इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥

अथ बालरोगाधिकारः ।

तत्र बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाऽऽह—धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥१॥ मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः[2] । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥ २ ॥ वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ ३ ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ ४ ॥ कफदुष्टं पिबन्क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जडः[3] शूनवक्त्राक्षश्छर्दनः शिशुः ॥ १ ॥ अथ शिशोर्वक्तुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायमाह—शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ १ ॥ अथ कुकूणकमाह—कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव

१ च. °मधुले° । २ च. °दयः स्त्रियः । ३ च. °डः शूनः शुक्राक्ष° ।

वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः॥ १॥ शिशुः कुर्याल्ललाटा-क्षिकण्ठकूटावघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः॥ २॥ अथ पारिगर्भिकमाह—मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि। श्वासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः॥ १॥ युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम्। रोगं परिभवाख्यं च तत्र युञ्जीत दीपनम्॥ २॥ अथ तालुकण्टकमाह—तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्। तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते॥ १॥ तालुपाते स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम्। तृडक्षिकण्ठास्यरुजो ग्रीवादुर्धरता वमिः॥ २॥ अथ महापद्ममाह—विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो शीर्षवस्तिजः। पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः॥१॥ शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत्। क्षुद्ररोगे च कथिते अजगल्यहिपूतने॥ २॥ अथान्येऽपि विकारा बालानां भवन्ति तानतिदेशेनाऽऽह—ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः। बालदेहेऽपि ते तद्वज्ज्ञेयाः स्युः कुशलैरिह॥ १॥ अथ दन्तोद्भेदकान्रोगानाह—दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतः। विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम्। अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते॥ १॥ इति बालरोगनिदानलक्षणानि॥ अथ ग्रहग्रस्तबालरोगोपक्रमः—बालग्रहा अनाचारात्पीडयन्ति शिशुं यतः। तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः॥ १॥ अथ बालग्रहाणां नामान्याह—स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च। शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना॥ १॥ पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखमण्डिका। नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी॥ २॥ अथ सामान्यग्रहदुष्टानां बालानां लक्षणान्याह—क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्त्रस्यति रोदिति। नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च॥ १॥ ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान्खादेत्कूजति जृम्भते। भ्रुवौ क्षिपति दन्तोष्ठं फेनं वमति चासकृत्॥२॥ क्षामोऽति निशि जागर्ति *शूनाङ्गो भिन्नविट्स्वरः। मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुरा॥ ३॥ दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते। सामान्यग्रहदुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम्॥ ४॥ अथ विशिष्टग्रहदुष्टानां लक्षणान्याह। तत्राऽऽदौ स्कन्दग्रहस्य लक्षणमाह—एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्यन्दनकम्पनम्। ऊर्ध्वदृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः॥ १॥ दन्तान्खादति वित्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति। स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाल्पमेव च॥ २॥ अथ स्कन्दापस्मारग्रहस्य लक्ष-

---

* च. मु० पु० पा० "शूनाक्षः" इति।

---

१ क. ख. °ष्ठनासाव°। २ च. °पि। कासा°। ३ च. °कार्श्यारु°।

णम्—नष्टसंज्ञो वमेत्फेनं संज्ञावानति रोदिति । पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ शकुन्या लक्षणमाह—स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः सास्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ १ ॥ अथ रेवतीग्रहलक्षणम्—व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं सवेदरुक् । भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ पूतनालक्षणमाह—अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् । नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥ १ ॥ अथ गन्धपूतनालक्षणमाह—छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् । स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च गन्धपूतनया भवेत् ॥ १ ॥ अथ शीतपूतनालक्षणमाह—वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धिता । छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ १ ॥ अथ मुखमण्डनिकालक्षणमाह—प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंवृतः । मूत्रगन्धिश्च बह्वाशी मुखमण्डनिकाग्रहे ॥ १ ॥ अथ नैगमेयग्रहलक्षणमाह—छर्दिः स्यन्दनकण्ठास्यशोषो मूर्छा विगन्धिता । ऊर्ध्वं पश्येद्दशेद्दन्तान्नैगमेयग्रहं वदेत् ॥ १ ॥ स्रस्ताक्षश्च स्तनद्वेषी मुह्यते चानिशं मुहुः । तं बालमचिराद्धन्ति ग्रहः संपूर्णलक्षणः ॥ २ ॥ इति ग्रहग्रस्तबालरोगोपक्रमः ॥ अथ चिकित्सा । तत्राऽऽदौ बालरोगाणां चिकित्सा—भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु । तदेव कार्यं बालानां किं तु दाहादिकं विना ॥१॥ महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकाद्यपि दद्यात् । यत आह सुश्रुतः—विरेकबस्तिवमनानृ(न्यृ?)ते कुर्याच्च नाल्ययात् । त एव दोषदूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते । अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ १ ॥ अथ कनीयसीं मात्रामाह विश्वामित्रः—विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् । अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धयेत् ॥ १ ॥ अथ तन्त्रान्तरे त्वन्यथाऽभिहितम्—प्रथमे मासि बालाय देया भेषजरक्तिका । अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥ १ ॥ एकैकां वर्धयेत्तावद्यावत्संवत्सरो भवेत् । तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावत्षोडश वत्सराः॥२॥ ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः । ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः ॥ ३ ॥ चूर्णकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्तिता । कषायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या चतुर्गुणा ॥ ४ ॥ क्षीरपस्य शिशोर्देयमौषधं क्षीरसर्पिषा । धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥ ५ ॥ अथ ज्वरस्य चिकित्सा—सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्यते । मात्रया लङ्घयेद्धात्रीं शिशोरेतद्धि लङ्घनम् ॥ १ ॥ अथ भद्रमुस्तादिक्वाथः सर्वज्वरेषु—भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः । क्षीरादस्यौषधं धात्र्या क्षीरान्नादस्य चोभयोः ॥ १ ॥ अन्नादस्य तु बालस्य योजयेत्कुशलो भिषक् । क्वाथः कोष्णः शिशोरेष निःशे-

ष्ज्वरनाशनः ॥ २ ॥ एलाम्रास्थिकटुत्रिकत्रिफलिकावेल्लाब्दशृङ्गीविषालोध्रं धातकिचित्रका(को(?))ल्हपुषाबिल्वाजमोदाः समाः। वस्वंशा तुरगी जया नृपलवा सर्वैः समांशा सिता बालानां ज्वरकार्श्यकासशमनश्चूर्णोऽतिसारं जयेत् ॥३॥ अथ जिह्वायां लेपः—बालो योऽचिरजातः स्तन्यं गृह्णाति नो तदा तस्य। सैन्धवधात्रीमधुघृतपथ्याकल्केन घर्षयेज्जिह्वाम् ॥ १ ॥ अथ पलंकषादिधूपः—पलंकषा वचा कुष्ठगजचर्माविचर्म च। निम्बस्य पत्रं क्षौद्रेण सार्धयु(मु(?))क्तं तु धूपनम्। ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालकानां विशेषतः ॥१॥ अथ मूर्वाद्युद्वर्तनम्—मूर्वानिशासर्षपरामसेनश्वेतासमङ्गाम्बुदकारवीणाम्। छागीपयोभिः सह पेषितानामुद्वर्तनं स्याज्ज्वरजिच्छिशूनाम् ॥ १ ॥ इति ज्वरचिकित्सा ॥ अथातिसारग्रहण्योश्चिकित्सा—घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्। शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत् ॥ १ ॥ लोध्रेण पिप्पली बाला बालकातिसृतौ हितः। श्रीरसो माक्षिकयुतो धातकीकुसुमैः समम् ॥ २ ॥ बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च। क्काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३ ॥ समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम्। दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥ ४ ॥ विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च। एषामालिह्य चूर्णानि सुखतप्तेन वारिणा॥५॥ आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेद्भिषक्। मोचारसं समङ्गा च धातकी पद्मकेसरम्। पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥ ६ ॥ इति मोचरसादिर्यवागू रक्तातिसारे ॥ नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम्। कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥१॥ लाजाः सयष्टिमधुकाः शर्करा क्षौद्रमेव च। तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २ ॥ इति लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ लोध्रेन्द्रयवधान्याकधात्रीह्रीबेरमुस्तकम्। मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ १ ॥ रजनी सरलो दारु बृहती गजपिप्पली ॥ २ ॥ पृश्नी-(श्नि)पर्णी शताह्वा च लीढा माक्षिकसर्पिषा। दीपनी ग्रहणीं हन्ति मारुतार्तिं सकामलाम्। ज्वरातीसारपाण्डुत्वं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ ३ ॥ इति रजन्यादिचूर्णं संग्रहण्यादौ। इत्यतिसारग्रहण्योश्चिकित्सा ॥ अथ कासरोगचिकित्सा—पौष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकैः। कृतं चूर्णं तु सक्षौद्रं शिशूनां पञ्चकासजित् ॥ १ ॥ इति पौष्करादिचूर्णम्। अथ मुस्तकादिस्वरसः—मुस्तकातिविषावासाकणाशृङ्गीरसं लिहन्। मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुच्छ्रितैः ॥ १ ॥ अथ व्याघ्रीकुसुमाद्यवलेहिका—व्याघ्रीकुसुमसंजातकेसरैरवलेहिका। मधुना चिरसंजाताच्छिशोः कासान्व्यपोहति ॥ १ ॥ अथ कासश्वासचिकित्सामाह—धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम्। पानमेतत्प्रदातव्यं

कासश्वासापहं शिशोः ॥१॥ इति धान्यादिपानकम् । अथ द्राक्षादिचूर्णम्—द्राक्षावासाभयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा । लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च तमकं तथा ॥ १ ॥ अथ दुरालभादिलेहः—दुरालभाकणाद्राक्षापथ्याः क्षौद्रेण लेहयेत् । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा कासश्वासहरः शिशोः । तुगा च क्षौद्रसंलीढा कासश्वासौ शिशोर्जयेत् ॥ १ ॥ इति कासश्वासयोश्चिकित्सा ॥ अथ हिक्कायां छर्द्यां च—चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् । हिक्कां प्रशमयेत्क्षिप्रं छर्दिं चापि चिरोत्थिताम् ॥ १ ॥ आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्दिनुद्भवेत् । घनशृङ्गीविषाणां च चूर्णं हन्ति समाक्षिकम् । वान्तिं ज्वरं तथा योगो मधुनाऽतिविषारजः ॥ २ ॥ अथ क्षीरच्छर्द्याम्—पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा । द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १ ॥ अथ तृष्णायाम्—ह्रीबेरशर्कराक्षौद्रं लीढं तृष्णाहरं परम् । अथाऽऽनाहे शूले च—घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्गीरजो लिहन् । आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥१ ॥ अथ रेचनम्—पिष्ट्वा गन्धर्वबीजानि त्वाखुविण्निम्बुवारिणा । नाभौ गुदे वा लेपेन शिशूनां रेचनं परम् ॥१॥ इन्दुलोचननेत्राणि शिखिभागं हि योजयेत् । तृटिगन्धकमुद्रोडशतपुष्पा विचूर्णिताः ॥२॥ माषद्वयं गवां दुग्धैः सेवयेद्दिनपञ्चकम् । रेचयेन्मृत्तिकां शुद्धां शिशूनां हितमौषधम् ॥ ३ ॥ इति वैद्यविलासात् । अथ मूत्राघाते—कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः । मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥१॥ अथ कार्श्ये—यथा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च वह्निमान् । विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥१॥ खादयेत्तदनु क्षीरं शृतं समधुशर्करम् । सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ॥२॥ मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनम् । अर्कपुष्पीघृतं क्षौद्रं चूर्णितं कनकं वचा ॥ ३ ॥ सहेमचूर्णं कैडू(ड(?))र्यं श्वेतदूर्वा घृतं मधु । चत्वारोऽभिहिताः प्राश्याः अर्धश्लोकसमापनाः ॥ कुमाराणां वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः स्मृताः ॥४॥ अथ लाक्षादितैलम्—लाक्षारससमं तैलं मस्तुन्यथ चतुर्गुणे । रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुतैः ॥ १ ॥ शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः । संसिद्धं ज्वररक्षोघ्नं बलवर्णकरं शिशोः ॥ २ ॥ इति लाक्षादितैलम् ॥ अथाश्वगन्धाघृतम्—पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरेऽष्टगुणिते पचेत् । घृतं देयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ॥ १ ॥ इत्यश्वगन्धाघृतम्—सप्तच्छदार्कच्छदनक्तमालमूलैस्तुरंगारिजटासमेतैः । उत्सादिताङ्गः पशुमूत्रपिष्टैर्ह्रीबेरमुण्डीसलिलाभिषिक्तः ॥ १ ॥

---

१ क. ख. 'कीपल'। २ च. कतकं।

दिने दिने याति शिशुः प्रवृद्धिं पतिः क्षपाणामिव शुक्लपक्षे ॥ २ ॥ इति राजमार्तण्डात् । इति कार्श्यचिकित्सा ॥ अथ शोथे—मुस्ताकूष्माण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् । पिष्ट्वा तोयेन संलिम्पेल्लेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥ १ ॥ अथ नाभिशोथे—मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा । स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ १ ॥ अथ नाभिपाके—नाभिपाके निशालोध्रप्रियंगुमधुकैः शृतम् । तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिश्चात्रावधूनल(लन)म् ॥ १ ॥ दुग्धेन च्छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् । त्वक्चूर्णैः क्षीरिणा वाऽपि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २ ॥ अथ गुदपाके—गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् । रसाञ्जनं विशेषेण पानलेपनयोर्हितम् ॥ शङ्खयष्ट्याञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥ १ ॥ अथाहिपूतने—शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥१॥ अथ पारिगर्भिके—पारिगर्भ(र्भि)करोगे तु युज्यते वह्निदीपनम् ॥१॥ अथ क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु—पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् । क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशोः ॥ १ ॥ अथ सिध्मपामाविचर्चिकासु—गृहधूमं निशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः । लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ १ ॥ अथ मुखस्रावे मुखपाके च—सारिवातिललोध्राणां कषायो मधुकस्य च । संस्राविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १ ॥ मुखपाके तु बालानामाम्रसारमयो[१]रजः । गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ दार्वीयष्ट्याऽभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तु धावनम् । अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥ ३ ॥ अथ रोदने—पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् । बालो रोदिति यस्तस्मै लेढुं दद्यात्सुखावहम् ॥ १ ॥ अथ तालुकण्टके—हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् । पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ १ ॥ [अथ तालुपाके—] तालुपाके यवक्षारमधुभ्यां प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ अथ कुकूणके—फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च सशृङ्गबेरं बृहतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथ नयने—व्योषं सभृङ्गं च मनःशिलालं करञ्जबीजं च सुपिष्टमेतत् । कण्ड्वर्दितानामथ वर्त्मनां तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ १ ॥ अथ दन्तोद्भेदजरोगेषु—दन्तपालीं तु मधुना चूर्णेन प्रतिसा[र]येत् । धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥१॥ दतो(न्तो)त्थानभवा रोगाः पीडयन्ति च बालकम् । जाते दन्ते हि शाम्यन्ति यतस्तद्धेतुका गदाः ॥ २ ॥ प्राचीगतं पाण्डुरसिन्धुवारमूलं शिशूनां गलके निबद्धम् । हिनोति[२] दन्तोद्भवबे-

१ ख. 'रसः । गै'। २ ख. करोति ।

दन्तां च निःशेषमेकाण्डकुरण्ड एव ॥ ३ ॥ इति दन्तोद्भेदजरोगेषु । यस्ताम्र-
चूडविहगोभयपार्श्वपक्षपुच्छैर्गवाज्यसहितैः कृतधूपनाङ्गः । आरभ्य जन्मदिव-
सादिनसप्तकं हि बालस्य तस्य न कुतश्चन भीतिरस्ति ॥ ४ ॥ इति राजमा-
र्तण्डात् । इति बालरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ ग्रहग्रस्तबालरोगाणां चिकि-
त्सामाह । तत्राऽऽदौ सामान्यग्रहदुष्टानां चिकित्सा—सहामुण्डीनिकोदीच्यक्का-
थस्नानं ग्रहापहम् । सप्तच्छदाभयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥१॥ अथ धूपः—
सर्पत्वग्लशुनं मूर्वा सर्षपारिष्टपल्लवाः । बिडालविडजालोममेषशृङ्गीवचा मधु ॥
धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ १ ॥ अथ बालरोगे पर्पटीरसः—रसं
गन्धं समं शुद्धं तयोः कृत्वा तु कज्जलीम् । लोहदर्व्यां घृताक्तायामाधाय
कदलीदलैः ॥ १ ॥ छादयेदुपरिन्यस्तगोमयैर्बदरीन्धनात् । शिखिनः कोम-
लादेव विधेया रसपर्पटी ॥ २ ॥ पर्पट्या द्विगुणो जीरः सूर्यांशो रामठः
स्मृतः । दीयते मधुना तेषां शिशोर्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ३ ॥ श्लेष्मपित्तानिल-
श्वासकासपीनसपाण्डुताः । प्लीहाग्निसादशूलानि हन्यादस्य ज्वरं जवात् ॥४॥
अथाष्टमङ्गलघृतम्—वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च । सारिवा
सैन्धवं चैव पिप्पली घृतमष्टकम् ॥ १ ॥ सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत्प्रातर्दिने
दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधः(धाः) कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ॥ २ ॥ न पिशाचा न
रक्षांसि न भूता न च मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥
बलिशान्तीष्टिकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३ ॥ अथ विशिष्टग्रहदुष्टानां
चिकित्सा—तत्र स्कन्दग्रहदुष्टस्य चिकित्सा—स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य
प्रशस्यते । वातघ्नद्रुमपत्त्राणां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ देवदारुणि रास्नायां
मधुरेषु गणेषु च । सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पातुमस्मै प्रदापयेत् ॥ २ ॥ सर्षपाः
सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम् । उष्ट्राजाविगवां चापि रोम्णामुद्धूपनं
भवेत् ॥ ३ ॥ सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षं बृहतीबिल्वजे शमीम् । मृगादन्याश्च मूलानि
ग्रथितानि विधारयेत् ॥ ४ ॥ रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्तांश्च गन्धा-
न्विविधांश्च भक्ष्यान् । घण्टां च देवाय बलिं निवेद्य सकुक्कुटं स्कन्दग्रहाभि-
धाय ॥ ५ ॥ स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात्परं शान्तिपदैर्निवेद्य । गाय-
त्रिपूताभिरथाद्भिरग्निं प्रज्वालयेद्वाऽऽहुतिभिश्च धीमान् ॥ ६ ॥ रक्षामतः प्रव-
क्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् । अहन्यहानि कर्तव्या याभिरद्भिरतन्द्रितैः
॥ ७ ॥ तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा । निधानं योऽव्ययो देवः
स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ ८ ॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान्गुहः ॥ ९ ॥ देवदेवस्य महतः
पावकस्य च यः सुतः । गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ १० ॥

रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्च-सूदनः ॥ ११ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ स्कन्दापस्मारग्रहदुष्टस्य चिकित्सा—बिल्वाः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः । परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ १ ॥ अथ सुरसादिर्गणो यथा—सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फञ्जी फणिज्जकः । सौगन्धिकं भूस्तृणकं राजिका श्वेतबर्बरी ॥ २ ॥ कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शल्लकी । विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः ॥ १ ॥ बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका । ॥ ३ ॥ कफक्रिमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः । अष्टमूत्रे विपक्वं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ४ ॥ अथ मूत्राष्टकमाह—गोजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणां तथा । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु संमतम् ॥ १ ॥ क्षीरिवृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च । विपक्वं घृतं पश्चाद्दातव्यं पयसा सह ॥ २ ॥ काकोल्यादिर्गणो यथा—काकोली क्षीरकाकोली जीवको ऋ(ऋ)षभस्तथा । ऋद्धिवृ(र्वृ)द्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥१॥ मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशरोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकं च जीवन्ती मधुयष्टिका ॥ २ ॥ द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः । स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ॥ ३ ॥ उत्सादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् । गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ॥ १ ॥ वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपने सदा । अनन्ताकुक्कुटीबिम्बीमर्कटाश्चापि धारयेत् ॥ २ ॥ पक्वान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः । भूतौदनं निवेद्याथ स्कन्दापस्मारिणं वटे ॥ ३ ॥ चतुष्पथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा । विशाखः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥ ४ ॥ अथ शकुनीग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह—शकुनीग्रहदुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता । बेतसाम्रकपित्थानां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ ह्रीबेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकैः । लोध्रा(ध्र?)प्रियंगुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥२॥ स्कन्दग्रहोक्तधूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि । स्कन्दापस्मारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥ ३ ॥ शतावरीमृगेर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः । लक्ष्मणां सहदेवीं च बृहतीं चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ तिलतण्डुलकं मालाहरितालं मनःशिला । बलिरेषां करञ्जे तु निवेद्यो नियतात्मना ॥ ५ ॥ निकुम्भोक्तेन विधिना स्नापयेत्तं ततः पठेत् । अन्तरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता । अयोमुखी सूक्ष्मतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ६ ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा । लम्बो-

---

१ क. 'श्चात्पात' ।

दरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु[1] ॥ ७ ॥ अथ रेवतीग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह—अश्वगन्धाऽजशृङ्गी च सारिवाऽथ पुनर्नवा । सहा विदारी श्वेतासां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा । पलंकषाया नलदे तथा गौरकदम्बके ॥ २ ॥ धवाश्वकर्णककुभशल्लकीतिन्दुकेषु च । काकोल्यादिगणे वाऽपि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिशुः ॥ ३ ॥ कुलित्थाः शङ्खचूर्णं च प्रदेहः पूर्वगन्धिकः । गृध्रोलूकपुरीषाणि यवान्यवफलो(?) घृतम् ॥४॥ संध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः । शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं दधि ॥ ५ ॥ बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना । स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां संगमे कारयेद्भिषक् ॥ ६ ॥ नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना । चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ ७ ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ ८ ॥ अथ पूतनाग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह—कपोतवङ्का स्योनाको वरुणः पारिभद्रकः । आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ १ ॥ नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला । कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थे कल्क इष्यते ॥ २ ॥ हितं घृतं तुगाक्षीर्या संसिद्धं मधुनाऽपि[3] च । कुष्ठतालीसखदिराः स्यन्दनोऽर्जुन एव च ॥ ३ ॥ पनसः ककुभश्चापि मज्जानो बदरस्य च । कुक्कुटास्थि घृतं चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ ४ ॥ काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जां च धारयेत् । मत्स्यौदनं बलिं दद्यात्कृशरां पललं[4] तथा ॥ ५ ॥ शरावसंपुटे कृत्वा तस्यै शून्ये गृहे भिषक् । उत्सृष्टान्नाभिषिक्तस्य शिशोः स्नपनमिष्यते ॥६॥ कुष्ठतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा । देवदारु वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ॥ ७ ॥ एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा । मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा॥ शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ ८ ॥ अथ गन्धपूतनाग्रहदुष्टस्य चिकित्सा—तिक्तद्रुमाणां पत्रेषु क्वाथः कार्योऽभिषेचने ॥ १ ॥ अथ तिक्तद्रुमानाह—बिल्वः पटोलः क्षुद्रा च गुडूची वासकस्तथा । विसर्पकुष्ठनुत्ख्यातो गणोऽयं पञ्चतिक्तकः ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरकोऽपि च । शालिपर्णीबृहत्यौ च घृतार्थे सममाहरेत् ॥ २ ॥ सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रे चाक्ष्णोश्च शीतलैः । पुरीषं कौक्कुटं केशाश्चर्म सर्पभवं तथा ॥ ३ ॥ जीर्णं च वीक्ष्याधोवासो धूपनायोपकल्पयेत् । कुक्कुटीं मर्कटीं बिम्बीमनन्तां चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ मांसमन्नं तथा पक्वं शोणितं च चतु-

---

१ च. विधिः । २ च. °नाशक° । ३ क. ख. °धुकोऽपि । ४ क. ख. पलजं ।

ष्यथे। निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः स्नपनमिष्यते ॥ ५ ॥ कराला पिङ्गला मुण्डा काषायाम्बरसंवृता। देवी बालमिमं प्रीता रक्षताद्गन्धपूतना ॥ ६ ॥ अथ शीतपूतनाग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह—गोमूत्रं वे(ब)स्तमूत्रं च मुस्तामरदारु च। कुष्ठं च सर्वगन्धांश्च तैलार्थमवचारयेत् ॥१॥ रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभत्वचः। निष्काथ्य तस्मिन्निष्काथे सक्षीरे विपचेद्घृतम् ॥ २ ॥ गृध्रोलूकपुरीषाणि बस्तगन्धामहित्वचम्। निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥ ३ ॥ धारयेदपि गुञ्जां च बलां काकादनीं तथा। नद्यां मुद्गौदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ ४ ॥ जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते। देव्यै देयश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥ ५ ॥ मुद्गौदनाशिनी देवी सुराशोणितपायिनी। जलाशयरता नित्यं पातु त्वां शीतपूतना ॥६॥ अथ मुखमण्डनिकाग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह—कपित्थबिल्वतर्कारीवासागन्धर्वहस्तकाः। कुबेराक्षी च योज्यास्तु बालानां परिषेचने ॥ १ ॥ स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथैव हयगन्धया। तैलं वचां च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ २ ॥ वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम्। वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ॥३॥ मनःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं ततः। पायसं सपुरोडाशं तद्बल्यर्थमुपाहरेत् ॥ मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥ ४ ॥ जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह—अलंकृता कामवती सुभगा कामरूपिणी। गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ ५ ॥ अथ नैगमेयग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह—बिल्वाग्निमन्थपूतीकैः कार्यं स्यात्परिषेचनम्। प्रियंगुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटंनटैः ॥ १ ॥ पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः। वचां वयस्थां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ॥ २ ॥ उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम्¹। कमठोलूकगृध्राणां पुरीषाणि पितृग्रहे ॥३॥ धूपः सुप्त(प्त)जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता। तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ॥ ४ ॥ कौमारभृत्यमेपाय प्लक्षमूले निवेदयेत्। अधस्तात्क्षीरवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥५॥ अजाननश्चलन्निभ्रूः कामरूपी महायशाः। बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥ ६ ॥ इति ग्रहग्रस्तबालरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ ग्रन्थान्तर उत्फुल्लिकालक्षणमाह—आध्मानवातसंफुल्लो दक्षकुक्षिः शिशोर्भवेत्। उत्फुल्लिका सा विख्याता श्वासश्वयथुसंकुला ॥ १ ॥ अथैतस्य चिकित्सामाह—निःसारयेज्जलौकाभी रक्तं च जठरात्तदा। कर्कोटनागरा(र)मेघकङ्कोलातिविषाभवम् ॥ १ ॥ चूर्णं दुग्धेन संमिश्रं पाययेन्मातरं भिषक्। धात्रीं वा पाययेत्सद्यः क्षीरदोषनिवा-

---

१ क. ख. ग. वत्सम्°। २ च. °म्। मर्कटोलू°।

रणम् ॥ २ ॥ अग्निना स्वेदयेद्वाऽपि दाहयेद्व शलाकया । जठरे बिन्दुकाकारं पृष्ठभागे यथा ध्रुवम् ॥ ३ ॥ बिल्वमूलकं नीरदो हकी त्रैफलं तथा सिंहिकाद्वयम् । गौडमिश्रितं क्वथितं सम्यं पाययेच्छिशुं फुल्लिकापहम् ॥ ४ ॥ पिप्पली ग्रन्थिकं विश्वा त्रायमाणा च दार्विका । पथ्येभपिप्पली भार्गी लवङ्गं टङ्कणस्तथा ॥ ५ ॥ कुमारी बालपथ्यो च सैन्धवस्त्वाजवारिणा । घर्षितं पाययेत्मातर्द्दिटङ्कं फुल्लिकापहम् ॥ ६ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—यत्पथ्यं यदपथ्यं च नृणामुक्तं ज्वरादिषु । तत्तद्विधेयमौचित्याद्बालानां तेषु जानता ॥ १ ॥ पूर्वं पथ्यमपथ्यं च मन्दाग्नौ यत्प्रकीर्तितम् । औचित्याद्योजयेज्जाते बालानां पारिगर्भिके ॥ २ ॥ आगन्तून्मादवातानां पथ्यापथ्यं यदीरितम् । औचित्याद्योजयेत्तत्र बालेषु ग्रहरोगिषु ॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ।

इति बालरोगाधिकारः ॥

अथ विषाधिकारः ।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह—स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥ १ ॥ अथ स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह—मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याऽऽश्रया दश ॥१॥ तद्यथा—मूलविषं करवीरादि । पत्रविषं *विषपत्रिकादि । फलविषं कर्कोटकादि । पुष्पविषं वेत्रादि । त्वक्सारनिर्यासविषाणि करम्भादीनि । क्षीरविषं स्नुह्यादि । धातुविषं हरतालादि । कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि ॥ अथ जङ्गमविषस्य षोडशाऽऽश्रयानाह—दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च । शुक्रं लाला स्पर्शो मुखसंदंशश्च +विशर्धितम् ॥ गुदास्थिपित्तशूकादि दश षड्जङ्गमाश्रयाः ॥ १ ॥ तथा हि—दृष्टिनिःश्वासविषा दिव्याः सर्पास्तक्षकादयः । दंष्ट्राविषा भौमाः सर्पाः । नखविषा मार्जारमकरव्याघ्रादयः, ते दंष्ट्राविषा अपि । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिकादयः । शुक्रविषाः *सर्पलालनादयो मूषिकाः । लालाविषा वरट्युच्चटीलिङ्गादयः । स्पर्शविषा लूतादयः । मुखसंदंशविषा मक्षिकादयः । विशर्धितगुदपुरीषविषाश्चित्रशीर्षादयः । विशर्धितं नाम पायुकृतकुत्सितशब्दः । अस्थिविषाः सर्पादयः । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः । शूकविषा वृश्चिकभ्रमरादयः । एतेषां च सुश्रुते कल्पस्थाने विस्तारो द्रष्टव्यः । अथ

---

* मु० पु० पा० "वृषपत्रिकादि" इति । + मु० पु० पा० "विगर्धितम्" इति । * मु० पु० पा० "सर्षपलानादयः" इति ।

स्थावरजङ्गमविषाणां सामान्यलक्षणान्याह—स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् । फेनच्छर्द्यरुचिश्वासं मूर्छां च कुरुते विषम् ॥ १ ॥ निद्रां तन्द्रां क्लमं *दाहं सकम्पं रोमहर्षणम् । शोफं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ २ ॥ अथावनिपतेरन्यस्य वाऽऽस्वादौ निभृतेन परिकर्मिणो विषमवचारयन्ति तेषां विषदातॄणां लक्षणमाह—इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः । जानीयाद्विषदातारमेतैर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ १ ॥ न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च । अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते मूढवत्तदा ॥ २ ॥ अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वी विलिखेत्प्रहसेदपि । वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ३ ॥ विवर्णवक्त्रोध्या (श्या)मस्तु नखैः किंचिच्छिनत्त्यपि । वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः ॥ ४ ॥ आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् । निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ अथ स्थावरविषस्य दशाश्रयाणां प्रत्येकं लक्षणान्याह—उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च । जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषेण च ॥ १ ॥ मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च । भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं श्वास एव च ॥ २ ॥ त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥ ३ ॥ फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता । हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्छा दाहश्च तालुनि । प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ ४ ॥ अथ कन्दविषस्य कार्यमाह—कन्दजान्युग्रवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश । सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥ १ ॥ स्थावरं जङ्गमं वाऽपि कृत्रिमं चापि यद्विषम् । सद्यो निहन्ति तत्सर्वगुणैश्च दशभिर्युतम् ॥ १ ॥ अथ तान्दश गुणानाह—रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च । विकाशि विशदं चापि लघ्वपाकि च ते दश ॥ १ ॥ अथ तैर्गुणैर्विषस्य कार्यमाह—तद्रौक्ष्यात्कोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तं सशोणितम्[1] । तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्मबन्धांश्छिनत्ति हि ॥ २ ॥ शरीरावयवान्सौक्ष्म्यात्प्रविशेद्विकरोति च । आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवाय्यात्प्रकृतिं हरेत् ॥ ३ ॥ विकाशित्वात्क्षपयति दोषान्धातून्मलानपि । अतिरिच्येत वैशद्याद्दुश्चिकित्स्यं च लाघवात् । दुर्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात्क्लेशयते चिरम् ॥ ४ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह—सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् । कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं [2]शीर्यते यस्य चापि ॥ १ ॥ तृष्णा मूर्छा ज्वरदाहौ च

* मु. पु. पा. "दाहमपाकम्" इति ।

१ च. °मैसंधीँश्छि° । २ क. घ. जायते ।

यस्य दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् । लिङ्गान्येतान्येव कुर्याद्मित्रैर्दत्तः क्ष्वेडो वा व्रणे यस्य चापि ॥ २ ॥ इति स्थावरादिविषम् ॥ अथ जङ्गमविषाणां कार्याण्याह—तत्र जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह—वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः । यथाक्रमं समाख्याता व्यन्तरा द्वंद्वरूपिणः ॥ १ ॥ अथ भोगिप्रभृतिभिः कृतदंशेषु वातादीनां लिङ्गमाह—दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् । पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ १ ॥ राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः । पाण्डुस्निग्धोऽतिसान्द्रासृक्सर्वश्लेष्मविकारकृत् ॥ २ ॥ अथ देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह—अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासु चतुष्पथेषु । याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥ १ ॥ दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणी भवन्ति ॥ २ ॥ दर्वीकरलक्षणमाह—रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः(णः) ॥१॥ तथाऽपरेषु विषमाशु मारकं भवति तानाह—अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु । क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षेऽबले गर्भवतीषु चापि ॥ १ ॥ शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति । शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ २ ॥ जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः । कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वे(त्वं) च स वर्जनीयः ॥३॥ अपरं च—वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य । दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्यस्यापि वैद्यः परिवर्जयेत्तम् ॥ ४ ॥ उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाऽप्यथ वा विवर्णम्[1] । सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च त्यजेन्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥ इति सर्पादिविषम् ॥ अथ स्थावरजङ्गमविषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह—जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं(णं) विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ १ ॥ अथ दूषीविषस्य कार्यमाह—वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि । तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्ययुतः[2] पिपासी ॥ १ ॥ मूर्छाभ्रमं गद्गदवाग्वमिश्च विचेष्टमानो रतिमाप्नुयाद्वा ॥ २ ॥ अथ स्थानविशेषस्थिते दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह—आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी । भवेत्समुद्ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो[3] विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ १ ॥ अथ तस्य रसादिधातुगतस्य लिङ्गमाह—स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान्क-

---

१ च. विवर्णवै° । २ क. घ. मूर्छागदं । ३ क. घ. °रोमरुट्को वि° ।

शेति धातुप्रभवान्विकारान् । कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—निद्रा गुरुत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषहर्षावथ वाऽङ्गमर्दः । ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म । मांसक्षयं पाणिपदाक्षिशोथं मूर्छा तथा छर्दिमथातिसारम् ॥ १ ॥ दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥ १ ॥ अथ दूषीभेदेन विकारभेदमाह—उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् । गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ १ ॥ अथ दूषीविषस्य निरुक्तिमाह—दूषितं देशकालान्नदिवास्वापैरभीक्ष्णशः । यस्मात्संदूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ १ ॥ अथ दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह—साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम् । दूषीविषमसाध्यं स्यात्क्षीणस्याहितसेविनः ॥ १ ॥ अथ कृत्रिमं विषं द्विविधम्—एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च काश्यपसंहितायाम्—संयोगजं च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते । दूषीविषं तु सविषमविषं गर उच्यते ॥ १ ॥ तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह—सौभाग्यार्थाः स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान्मलान् । शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ १ ॥ अथ गरकार्यमाह—तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते । मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसंभवः ॥ १ ॥ जठरं ग्रहणीरोगो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः । एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गं च जायते ॥ १ ॥ इति दूषीविषादिनिदानम् ॥ अथ लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिनिरुक्तिसंख्यादि चाऽऽह—यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः । तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश ॥ १ ॥ अत्र सुश्रुतः—विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमः । वसिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल ॥२॥ कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदबिन्दवः । अपतन्दर्शनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्चसः ॥ ३ ॥ लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे संभृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः ॥४॥ तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्जा(र्ज्या)स्तावत्य एव हि ॥५॥ तत्र त्रिमण्डलाप्रभृतयः कष्टसाध्याः । सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । अथ तासां सामान्यानां दंशलक्षणमाह—ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ १ ॥ पिटिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा । सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ २ ॥ अथ त्रिमण्डलादयोऽष्टौ दूषीविषास्तासां लक्षणमाह—दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् । दग्धाकृति भृशं पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम् । दूषीविषाभिर्लूताभिस्त-

दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह—शोथः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिटिका ज्वरः । प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासो हिक्का शिरोग्रहः ॥ १ ॥ अथाऽऽखुदूषीविषलक्षणमाह—आ दंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः । रोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥१॥ अथ प्राणहरमूषकविषकार्यमाह—मूर्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः । शिरोगुरुत्वं लालाऽसृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकात् ॥१॥ अथ कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह—कार्ष्ण्यं शा(श्या)वत्वमथ वा नानावर्णत्वमेव च । मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः ॥ १ ॥ अथ वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह—दहत्यग्निरिवाऽऽदौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च । वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद्दंशेऽवतिष्ठति ॥ १ ॥ असाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह—दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः । मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥ १ ॥ अथ कणभदष्टस्य लक्षणमाह—विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा । लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्यते ॥ १ ॥ अथोच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह—हृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् । दष्टः शीतोदकेनै(ने)व सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ १ ॥ अथ सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह—एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् । सनिद्रश्छर्दिमान्दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत् ॥१॥ अथ मत्स्यविषस्य कार्यमाह—मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं ज्वरं तथा ॥१॥ अथ जलौकाविषकार्यमाह—कण्डूं शोथं ज्वरं कुर्युः सविषास्तु जलौकसः॥१॥ अथ गृहगोधिकाविषकार्यमाह—विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ॥ १ ॥ अथ शतपदीविषलक्षणमाह—दंशे स्वेदं रुजां दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥१॥ अथ मशकविषलक्षणमाह—कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ॥ १ ॥ असाध्यमशकक्षतलक्षणमाह—असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥१॥ अथ मक्षिकादंशलक्षणमाह—सद्यः प्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्छाज्वरान्विता । पिटिका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिका सुहृत् ॥ १ ॥ अथ व्याघ्रादिमुखाणां विषकार्यमाह—चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तक्षतं च यत् । शूयते पच्यते वाऽपि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥१॥ अथ श्वानदष्टविषलक्षणमाह—भ्रान्तस्तापयुक्तः श्वसनकसनवान्पीतदृक्पीतमूत्रः सोन्मादो बुक्कमानो दशति च मनुजं योऽतिकालक्रमेण । वर्षाकाले विषार्तः प्रभवति विकलोऽसाध्यतामाप्नुयाच्च प्रायो वातप्रधानोऽखिलमलकलितः सारमेयेण दष्टः ॥ १ ॥ अथ विषोज्झितः कीदृशो भवतीति दर्शयितुमाह—प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातु-

---

१ च. 'चिकटद' । २ क. ख. ग. 'ह-कृष्णलो' । ३ च. मूर्छा ।

मन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् । प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽधिगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ १ ॥ इति जङ्गमविषाणि ॥

अथ विषाणां चिकित्सा ।

तत्राऽऽदौ स्थावरविषस्य चिकित्सा—स्थावरेण विषेणाऽऽर्तं नरं यत्नेन वामयेत् । वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ १ ॥ अथ वमनम्— तिक्तकोशातकीकाथं पिबेन्मध्वाज्यसंयुतम् । कटुकालाबुमूलं वा तत्पत्रं वा पिबेज्जलैः ॥ १ ॥ तत्क्षणाद्वमनाद्धन्ति विषयोगाद्विमुच्यते । विषमत्यर्थमुष्णं च कथितं मुनिभिर्यतः ॥ २ ॥ अतः सर्वविषे प्रोक्तः परिषेकस्तु शीतलः । औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याद्विशेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् ॥ ३ ॥ वमितं सेचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च । पाययेन्मधुसर्पिर्भ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ॥ ४ ॥ भोक्तुमम्लरसं दद्याच्चर्वयेन्मरिचानि च । यस्य यस्य च दोषस्य पश्येल्लिङ्गानि भूरिशः ॥ तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ५ ॥ अथ लेपः— मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजं चेति शिरीषतः । गवां मूत्रेण संपिष्टं लेपाद्विषहरं परम् ॥१॥ इति स्थावरविषचिकित्सा ॥ अथ जङ्गमविषचिकित्सा–तत्राऽऽदौ सर्प[विष]चिकित्सामाह—कार्याः सद्यः सर्पदष्टे मणिमन्त्रौषधक्रियाः । अचिन्त्यो हि प्रभावोऽस्ति मणिमन्त्रौषधस्य यत् ॥ १ ॥ तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा । तक्षकेणापि दष्टं हि निर्विषं कुरुते नरम् ॥ २ ॥ घृतमधुनवनीतं पिप्पलीशृङ्गबेरं मरिचमपि च दद्यात्सप्तमं सैन्धवं च । यदि भवति सरोषं तक्षकेणापि दष्टोऽगदमिह खलु पीत्वा निर्विषं त(स्त)त्क्षणेन ॥ ३ ॥ मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासंभवं निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः । दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलतः(पं?) स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ ४ ॥ शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् । भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ ५ ॥ दंशोपरि निबध्नीयात्तत्क्षणाच्चतुरङ्गुलम् । क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रयेत् ॥ ६ ॥ अम्बुवत्सेतुबन्धेन स्तभ्यते विषमं विषम् । नक्तमालफलव्योषबिल्वमूलनिशाद्वयम् ॥ ७ ॥ सौरसं पुष्पमाजं वा मूत्रं बोधनमञ्जनम् । वन्ध्या(न्ध्य)कर्कोटकीमूलं छागमूत्रेण भावितम् ॥ ८ ॥ नस्यं काञ्जिकसंपिष्टं विषोपहतचेतसः । श्वेतामूलं शमीमूलमीश्वरीमूलमेव च ॥ ९ ॥ *अदारिका तथा पाठा पृथग्दष्टकबान्धवाः । कुलीकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति

---

* " आदालिका " इत्यपि पाठः ।

---

१ च. 'तोन्मूलयः स्था' ।

॥ १० ॥ वृन्दात् ॥ जलेन जाङ्गलीकन्दं नस्यं सर्पविषापहम् । वारिणा टङ्कणं पीतमथ वाऽर्कस्य मूलकम् ॥ ११ ॥ अथ धूपः—कपोतविण्मर्त्यशिरोरुहाणि सगोविषाणं शिखिपिच्छकाग्रम् । यवस्य धान्यस्य तुषाश्च बीजं कार्पासजं वाऽप्युषिताश्च मालाः ॥ १ ॥ इत्यौषधीभिः परिकल्पितोत्तमो धूपोऽगदः स्याद्भुजगैरयुक्तः। गृहे विधेयः कुशलैरनेन नश्यन्ति सर्पाश्च तथाऽऽखवश्च ॥ २ ॥ इति धूपः ॥ सातलाफलफेनेनाञ्जनं कृत्वा सर्पविषं नश्यति । अथ मन्त्रः— ॐ पुः सर्पकुलाय स्वाहा, अनेन मन्त्रेण सप्तवारमभिमन्त्रितां मृत्तिकां गृहमध्ये क्षिपेत्सर्पाः पलायन्ते । अथ कालवज्राशनिरसः—पारदं गन्धकं तुत्थं टङ्कणं रजनीसमम् । देवदाल्या द्रवैर्मर्द्यं दिनं शुष्कं तु भक्षयेत् कालवज्राशनिर्नाम रसः सर्वविषापहः। नरमूत्रं पिबेच्चानु कालदष्टोऽपि जीवति ॥ २ ॥ इति सर्पविषचिकित्सा ॥ अथ दूषीविषचिकित्सा—दूषीविषार्तं सुस्निग्धमूर्ध्वं वाऽधश्च शोधितम् । पाययेदगदं मुख्यमिदं दूषीविषापहम् ॥१॥ पिप्पली धान्यकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका । मरिचं वालकं चैला तथा कनकगैरिकम् । क्षौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमपोहति ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ कृत्रिमविषचिकित्सा—कृत्रिमं तु विषं ख्यातं पक्षान्मासाद्विबाधते । आलस्यं कुरुते जाड्यं कासश्वासौ बलक्षयम् ॥ १ ॥ रक्तस्रावो ज्वरः शोफः पीतचक्षुश्च लक्षयेत् । शर्कराचूर्णसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ २ ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं नानायोगकृतं विषम् । पुत्रजीवस्य मज्जां च निष्कमात्रां गवां पयैः(?) ॥३॥ पिष्ट्वा चोग्रं गरं हन्यान्नानायोगकृतं विषम् । गृहधूमं जलैः पिष्ट्वा तण्डुलीमूलतुल्यकम् ॥४॥ कल्काच्चतुर्गुणं चाऽऽज्यं घृतात्क्षीरं चतुर्गुणम् । घृतशेषं पचेत्सर्वं पिबेत्सर्वगरापहम् ॥ ५ ॥ पारावतामिषसटीपुष्कराह्वशृतं हिमम् । गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ६ ॥ वृन्दात् ॥ अथ गरनाशनरसः—शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं संशुद्धं हेममाक्षिकम् । त्रयाणां गन्धकं तुल्यं मर्द्यां त्कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ १ ॥ तच्छुष्कं ससितक्षौद्रं माषैकं लेहयेत्सदा । वह्निमूलं शृतं क्षीरैरनु स्याद्गरनाशनम् ॥ २ ॥ इति कृत्रिमविषचिकित्सा ॥ अथ नखदन्तविषचिकित्सा—पिचुमन्दशमीवटकल्कयुतं क्वथितं जलमाशु विलोडनतः । नखदन्तविषाणि निहन्ति नृणां विषमाण्यखिलान्यपि सत्यमिदम् ॥ १ ॥ अथाऽऽखुविषचिकित्सा—आगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः । लेपो जयत्याखुविषं कोशातक्यथ वा सिता ॥ १ ॥ उरगेण विनिर्मुक्तनिर्मोकधूमसेवनात् । पथ्याशी त्रिदिनं धूमो भवेदाखुविषापहः ॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् । कुष्ठं वचामदनकोशवतीफलेन संयोजितं तदिति चूर्णमिदं चतुर्णाम् । गोमूत्रपीतम-

१ क. ख. मालाः । २ क. ख. °रमुक्तः । ३ च. ध्यामकं ।

खिलाखुविषं निहन्ति कोशातकीकथनमापिबतोऽथ वाऽपि ॥ ३ ॥ तुलसी-रसेन गोदन्तशिलाभ्यां क्षुरेण प्रच्छिद्य लेपः कार्यो विषं नश्यति ॥ अथ वा चित्रकमूलचूर्णं तैले विपाच्य मस्तके क्षुरेण प्रच्छिद्य शिरसि ब्रह्मरन्ध्रे मर्दनं कृत्वाऽऽखुविषं नश्यति ॥ चिञ्चाफलसमायुक्तं गृहधूमं पलार्धकम् । पुराणाज्येन सप्ताहं लिहेदाखुविषं हरेत् ॥ १ ॥ अथ रसाः[1]—रसं गन्धं विषं चैव त्र्यूषणं टङ्करोहिणी । पुनर्नव(वा)रसैर्मर्द्य गोमूत्रे च द्विगुञ्जकम् ॥ १ ॥ पिबेदाखुविषा-र्तानां सर्वं हरति तद्विषम् । विषदष्टोद्भवानन्यान्हन्यादाखुविषान्तकः ॥ २ ॥ रसगन्धनिशाबन्धुगृहधूमशिरीषजम् । बीजं दिनकरक्षीरैर्मर्दयित्वा विलेपयेत् ॥ विशेषान्मूषकविषं हन्यादन्यान्विषोद्भवान् ॥ ३ ॥ इत्याखुविषचिकित्सा ॥ अथ वृश्चिकविषचिकित्सा—जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः । सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥ १ ॥ गन्धमाघ्राय मृदितं सूर्यावर्तदलस्य तु । वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् । यः कासमर्दपत्रं वदने निक्षिप्य कर्णपू(फू)त्कारम् । मनुजो ददाति शीघ्रं जयति विषमाशु वृश्चिकानां सः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ अजाक्षीरेण संपिष्टा शिरीषफल-मिश्रिता । उपकुल्या विषं हन्ति वृश्चिकस्य प्रलेपतः ॥ १ ॥ कार्पासपत्रैः[2] संपिष्टैराज्यलेपो विषापहः । वृश्चिकस्याथ वा वत्सनागलेपः प्रशस्यते ॥ २ ॥ मनःशिलाकुष्ठकरञ्जबीजशिरीषकाश्मीरभवैः समांशैः । विनिर्मिताऽऽस्ये विधृता च लिप्ता संहारिणी वृश्चिकवैकृतस्य ॥ ३ ॥ मातुलि(लु)ङ्गस्य मूलं तु रविवारे समुद्धरेत् । उत्तराभिमुखेनैव ह्रींमन्त्रोच्चारणात्स्पृशेत् ॥ ४ ॥ वामाङ्गे दक्षिणे दष्टे वामदष्टे च दक्षिणे । सप्तधा मार्जनेनैव विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥५॥ श्वेतं पुनर्नवामूलं रविवारे समुद्धरेत् । कार्पासमूलं चर्वित्वा विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥६॥ ग्राह्यं हंसपदीमूलं प्रातरादित्यवासरे । मुखैस्तन्निष्कृतिः[3] कर्णे विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥७॥ अथ मन्त्रविधिः—ॐ क्षः फट्स्वाहा । अनेन मन्त्रेणापो मा(द्भिर्मा(?))र्जयेत् । अथ मन्त्रः—आदित्यरथवेगेन विष्णुबाणबलेन च । गरु-त्पक्षनिपातेन भूम्यां गच्छ महाविष ॥ १ ॥ इति मन्त्रः । पानीयपिष्टजेपालक-ल्कलेपेन सर्वथा । विषं वृश्चिकविद्धस्य भस्मी भवति तत्क्षणात् ॥ २ ॥ नव-सागरहरिताले पिष्टे तोयेन लेपनाद्दंशे । तत्क्षणमेव हि जयतो वृश्चिकविद्धस्य दुर्धरक्ष्वेडम् ॥ ३ ॥ उल्लीपाषाणमादाय निम्बुनीरेण संयुतम् । दंशस्थाने लेपनं स्याद्विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ४ ॥ इति वृश्चिकविषचिकित्सा ॥ अथ

---

१ ख. ग. ङ. च. °षं त्र्यूषत्रीणि टङ्कण(कण्टक)रो° । २ क. ख. ग. सर्पासपत्रैः । च. सर्पाक्ष्यपत्रैः । ३ च. °ष्कृतिं क° ।

कीटजलूकादिविषचिकित्सा—कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरीद्रुमत्वचाम् । कषाय-कल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठाप्रतिविषाव्योषं कश्यपेन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् । कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ ३ ॥ अथ वरटीविषचिकित्सा—मरीचं नागरोपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् । फणिवल्लीरसैर्लेपाद्धन्ति तद्वरटीविषम् ॥ १ ॥ अथ लूताविषचिकित्सा—रजनीद्वयमञ्जिष्ठापतङ्गगजकेसरैः । शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूताविषापहः ॥ १ ॥ गिरिकर्णीद्वयं शेलुः पाटला द्वे पुनर्नवे । कपित्थश्च शिरीषश्च लेपो लूताविषापहः ॥ २ ॥ अथ मण्डूकविषचिकित्सा—शिरीषबीजैः कुलिशद्रुमस्य क्षीरेण पिष्टैः कृतलेपनानाम् । विषं विनाशं व्रजति क्षणेन मण्डूकदंशप्रभवं नराणाम् ॥ १ ॥ अथ भृङ्गीमत्स्यविषचिकित्सा—कृष्णवेत्रस्य निष्क्वाथे कल्को घृतविमिश्रितः । *भृङ्गीमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा बर्हिपक्षजः ॥ १ ॥ अथ शतपदीविषचिकित्सा—लेपः प्रदीपतैलस्य खर्जूरविषनाशनः । हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकमनःशिला(लः) ॥ १ ॥ अथ भ्रमरविषचिकित्सा—नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् । सैन्धवं च विनिहन्ति विलेपादाशु भृङ्गजनितं विषमेतत् ॥ १ ॥ अथ पिपीलिकादिविषचिकित्सा—पिपीलिकाभिर्दष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा । गोमूत्रेण वरालेपः कृष्णवल्मीकमृत्कृतः ॥१॥ अथ मक्षिकापिटकाविषचिकित्सा—सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि । रजन्यौ गैरिकं लेपो मक्षिकापिटकापहः ॥ १ ॥ अथ श्वानविषचिकित्सा—काकोदुम्बरिकामूलं धत्तूरफलसंयुतम् । पीतं तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १ ॥ कारस्करफलं सेव्यं क्रमवृद्धं दिने दिने । सारमेयविषं हन्ति मासेन न हि संशयः ॥ २ ॥ पिष्ट्वाऽपामार्गमूलं तु कर्षैकं मधुना लिहेत् । [1]श्वदंष्ट्राजं विषं हन्यात्कुमारीदलसैन्धवम् ॥ ३ ॥ दंशस्थाने बन्धयेत्तु त्रिदिनान्ते सुखावहम् ॥ ४ ॥ कस्तूरीबब्बूलपत्ररसो गोघृतेन पाने देयः शुनो विषं नश्यति । अथ वा शतावरीमूलरसो गोदुग्धेन सह पाने देयः शुनो विषं नश्यति ॥ श्वानदंष्ट्राविषं हन्ति लेपात्कुक्कुटविष्ठया । गुडतैलार्कदुग्धं वा लेपाच्छ्वानविषं हरेत् ॥ ५ ॥ अथ रोगोन्मादितश्वान[विष]चिकित्सा—तैलं तिलानां पललं गुडं च क्षीरं तथाऽऽर्कं सममेव पीतम् । आलर्कमुग्रं विषमाशु हन्ति सद्योभवं वायुरिवाभ्रवृन्दम् ॥ १ ॥ इति श्वानविषचिकित्सा । इति जङ्गमविषचिकित्सा ॥

---

* " शृङ्गी(ङ्गि)मत्स्यविषम् " इत्यपि क्वचित्पाठः ।

---

१ क. ख. श्वानदष्टं ।

अथ सामान्यविषचिकित्सा ।

सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजं समीकृतम् । मधुसर्पिर्युतं हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ १ ॥ अगारधूमो[1] महिषाक्षियुक्तः सवाजिगन्धानततण्डुलीयः । गोमूत्रपिष्टोऽप्यगदो निहन्ति विषाणि च स्थावरजङ्गमानि ॥ २ ॥ मयूरपिच्छेन च तण्डुलीयकं काकाण्डयुक्तं[2] प्रपिबेदनल्पम् । विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥ ३ ॥ अथ प्राचेतसं चूर्णम्—सप्तपर्णात्कुटजात्सनिम्बादब्दामयोशीरनतानि ताप्यम् । रोध्रं विदध्यान्नवमं नवाङ्गं प्राचेतसं चूर्णमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ लौहेऽथ हैमे त्वथ राजते वा स्थितं सदा सद्मनि भूपतीनाम् । क्षौद्रेण लीढं सचराचराणि विषाणि हन्याद्भुवि मानवानाम् ॥ २ ॥ श्लेष्मातकत्वक्क्षवकं गुडूची नृपद्रुमत्वग्बृहतीद्वयं च । एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यादास्तीकनाम्ना मुनिना प्रदिष्टः ॥ ३ ॥ कृकलासपदं यस्तु सितवस्त्रेण वेष्टयेत् । बाहौ बद्ध्वा विषं हन्ति विषं भुक्त्वा(क्तं) न बाधते ॥४॥ यः पिबति पुष्यदिवसे जलपिष्टं सितपुनर्नवामूलम् । तत्संनिधौ न वर्षे वृश्चिकभुजगाः प्रसर्पन्ति ॥ ५ ॥ मसूरं निम्बपत्राभ्यां पिबेन्मेषगते रवौ । अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषार्तस्य न संशयः ॥ ६ ॥ अथ गरुडाञ्जनम्—सूतं चूर्णमगारधूममलं प्रत्येकगद्याणकं धत्तूरस्य रसेन मर्दितमलं पश्चाच्छतं भासुरम् । जेपालं मरिचं चतुःशतयुतं वातारिबीजं लसद्युक्तं षष्टिसुखल्वितं[3] दृढतरैर्जम्बीरनीरैर्वरैः ॥ १ ॥ कुर्यान्माषवदाकृतिं च वटिकां छायासु शुष्कीकृतां रात्र्यन्धं ग्रहसर्पसंधिसकलं शीतज्वरं दुर्धरम् । सन्नेत्राञ्जनमात्रकं च भुवने चाजीर्णदोषापहं नश्यन्ति प्रबलं महागुणयुतं श्रीपूज्यपादोदितम् ॥ २ ॥ इति गरुडाञ्जनम् । अथ मृत्युच्छर्दिघृतम्—अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् । नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥१॥ सकलिङ्गान्स(ङ्गां स)मञ्जिष्ठामनन्तां च शतावरीम् । शृङ्गाटकं समङ्गां च पद्मकेसरमित्यपि ॥ २ ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् । सम्यक्पक्केऽवतीर्णे च शीते तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ सर्पिस्तुल्यं भिषक्क्षौद्रं कृतरक्षं निधापयेत् । विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥ ४ ॥ स्पर्शाद्धन्ति विषं सर्वं गरैरुपहतत्वचम् । संयोगजं तमः कण्डूं मांससादं विसंज्ञताम् ॥ ५ ॥ नाशयञ्जनाभ्यङ्गपानबस्तिषु योजितम् । सर्पकीटाखुलूतादिदष्टानां विषहृत्परम् ॥६॥ अथ पथ्यापथ्यम्—शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूष्यप्रियंगवः । मुद्गा हरेणवस्तैलं सर्पिश्चापि नवं क्वचित् ॥ १ ॥ वार्ताकं कुलकं धात्री जीवन्ती तण्डु-

---

१ क. अङ्गारधूमो । २ क. ख. काकण्ड॰ । ३ क. ख. ॰कं यष्टि॰ ।

लीयकम् । भोजनार्थे विषार्तानां हितं पटुषु सैन्धवम् ॥ २ ॥ विरुद्धाध्यशन-क्रोधक्षुद्भयायासमैथुनम् । वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवा स्वप्नं विशेषतः ॥ ३ ॥

इति विषाधिकारः ॥

अथोत्तरखण्डः ।

तत्र वाजीकरणद्र(रद्र)व्यस्य लक्षणमाह—यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीवत्सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणमा(रमा)ख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥१॥ अत्र प्रसङ्गात्क्लैब्य-लक्षणं संख्यां निदानं चाऽऽह—क्लीबः स्यात्सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ १ ॥ तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसो-र्मनसि क्षते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते ॥ २ ॥ द्वेष्यस्त्रीसंप्र-योगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम् । कटुकाम्लैः सलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ॥३॥ पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात्प्रजायते । अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ॥ ४॥ ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । महता मेण्ढ्र(ढ्र)-योगेन(ण) चतुर्थी क्लीबता भवेत् ॥५॥ वीर्यवाहिशिराछेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत् । बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ॥ ६ ॥ षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्र-स्तम्भनिमित्तकम् । जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥ ७ ॥ अथा-साध्यं क्लैब्यमाह—असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् । साध्यानाम-वशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ १ ॥ अथ क्लैब्यस्य चिकित्सा—क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः । मुख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदा-नपरिवर्जनम् ॥ १ ॥ अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरं विधिमाह—नरो वाजीकरान्योगान्सम्यक्शुद्धो निरामयः । सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं तु षोडशात् ॥ १ ॥ न चैव षोडशादर्वाक्सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ २ ॥ क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्जयाः । अकालमरणं च स्याद्भजतस्त्रियमन्यथा ॥ ३ ॥ स्त्रीभजनविधिर्वि-स्तरतो रात्रिचर्यायां लिखितोऽस्ति तत्र द्रष्टव्यः । विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् । नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥ ४ ॥ स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् । योषित्प्रसङ्गात्क्षीणानां क्लीबा-नामल्परेतसाम् ॥ ५ ॥ हिता वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलप्रदाः[1] । एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ॥ ६ ॥ अथ वाजीकराण्याह—भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च । वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः

---

१ क. ख. प्रीणयन्ति ब° ।

स्पर्शः सुखस्तथा ॥ १ ॥ यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना । गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा स्रजः ॥ २ ॥ गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च । मनसश्चाप्रतीघातो वाजी कुर्वन्ति मानवम् ॥ ३ ॥ अथ पायसम्—गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् । तथा गोधूमचूर्णं च सितामधुघृतान्वितम् ॥ भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि, दश दारान्व्रजत्यपि ॥ १ ॥ अथ रसाला—दध्नोऽर्धाढकमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः प्रस्थं क्षौद्रपलं पलं च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्माषकान् । तद्वन्माषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ॥ १ ॥ मृद्भाण्डे मृगनाभिचन्दनरसस्पृष्टेऽगुरूद्धूपिते कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत् । स्वस्यार्थे मथुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला स्वयं भोक्तुं मन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ २ ॥ अथ शतावर्यादिचूर्णम्—शतावरीनागबलाविदारीत्रिकण्टकैरामलकीफलान्वितैः । विचूर्णितैः पञ्चभिरेकशः पृथक्प्रकल्पितैर्वा घृतमाक्षिकप्लुतैः ॥ १ ॥ इति प्रयोगाः षडिमे भिषग्वरैरुदीरिताः शर्करया समन्विताः । नृणां मदान्धप्रमदोपसर्पिणां प्रधानधातोरतिरेककारणम् ॥ २ ॥ अथ मुसल्यादि चूर्णम्—मुसलिकोकिलगोक्षुरचूर्णकं शशिविलोचनराममितं पचेत् । पयसि प्रातरिदं यदि कोष्णके सितया टङ्कषट्कया तु तत् ॥ १ ॥ त्रिगुणसप्तदिनं परिभक्षयञ्शतवया अपि काङ्क्षति कामिनीम् । किमिह चित्रमुदित्वरयौवनः शशिमुखीं शयनाय जिहासति ॥२॥ अथ वानरीगुटिका—बीजानि हि कपिकच्छोः कुडवमितानि स्वेदयेच्छनकैः । प्रस्थे गोधूम[2]दुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्गाढम् ॥ १ ॥ त्वग्रहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं संपेषयेत्तानि । पिष्टिकायाः सुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये ॥ २ ॥ द्विगुणितशर्करया ता वटिकाः संपक्वया लेप्याः । वटिका माक्षिकमध्ये मज्जनयोगेऽखिलाः स्थाप्याः ॥ ३ ॥ पञ्चटङ्कमितास्तास्तु प्रातः सायं च भक्षयेत् । अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात्पतितध्वजः ॥ ४ ॥ सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमति वाजिवत् । नानेन सदृशं किंचिद्द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥ ५ ॥ इति वानरीगुटिका भावप्रकाशात् ॥ बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् । यः खादेत्समुपागच्छेत्स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ १ ॥ पिप्पलीलवणोपेते बस्ताण्डे घृतसाधिते । कच्छपस्याथ वा खादेत्तत्तु वाजीकरं भृशम् ॥ २ ॥ शतावरीगोक्षुरकाश्वगन्धापुनर्नवानागबला मुसल्या । घृतेन खण्डेन[3] तु भक्षणीयाः क्षीणा नरा नागबला भवन्ति ॥ ३ ॥ विदारीकन्दचूर्णं तु घृतेन

---

१ ख. ग. च. स्पर्शसुखास्त' । २ ग. च. गोभवदुग्धे । ३ क. षण्डेन ।

पयसा नरः। उदुम्बररसमं खादन्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥ सितामधुघृतं क्षीरं पलाण्डुरससंयुतम्। पिबेन्नरो भवेत्कामी वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ५ ॥ अथ गोक्षुरचूर्णम्—शमयति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधु। भुक्तं क्षपयति षाण्ढ्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ १ ॥ अथामृतभल्लातकः—भल्लातकानां पवनोत्थितानां तरुच्युतानां च यदाढकं स्यात्। घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलैश्च प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ १ ॥ शुष्काणि तानि द्विदलीकृतानि विपाचयेदप्सु चतुर्गुणासु। तत्पादशेषं पुनरेव शीतं क्षीरेण तुल्येन विपाचयेत्तत् ॥ २ ॥ तदर्धया शर्करया विमिश्र्य पश्चात्खजेनोन्मथनं विधाय। सत्र्यूषणं त्रैफलचन्द्रमांसीत्रिवृच्च वांशीखदिरामृतं च ॥ ३ ॥ सचन्दनाकल्लकणाकबाबं सदेवपुष्पं मुसलीद्वयं च। कक्कोलमोचाह्वयदीप्ययुग्मं नतं समानङ्गकणा(?) विदारी ॥ ४ ॥ जातीफलं मुस्तकजातिपत्री कुबेरजीरागरुसाब्धिशोषम्। मेदाद्वयं लोहरसेन्द्रवङ्गमभ्रं तथा कुङ्कुमकं च कर्षम् ॥ ५ ॥ तत्सप्तरात्रादतिजातवीर्यं सुधारसादप्यधिकं वदन्ति। प्रातः प्रबुद्धः कृतदेवकार्यो मात्रां भजेत्सात्म्यशरीरयोग्याम् ॥ ६ ॥ न चानुपाने परिहार्यमस्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुनं च। यथेष्टचेष्टो विचरेत्प्रयोगान्नरो भवेत्काञ्चनराशिगौरः ॥ ७ ॥ अनेन मेधानरसिंहवीर्यो दृढेन्द्रियो व्याधिगतः सुबुद्धिः। दन्ता विशीर्णाः पुनरेव दिव्याः केशाश्च शुभ्राः पुनरेव कृष्णाः ॥ ८ ॥ नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति त्वचो विशीर्णाः पुनरेव भव्याः। विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि कृम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी ॥ ९ ॥ शुष्कः पुनः स्याद्धतमूलशाखस्तरुर्यथा भाति नवाम्बुसिक्तः। बृहस्पतेरप्यधिको हि बुद्ध्या ग्रन्थं विशालं च नवं करोति ॥ १० ॥ गृह्णाति सद्यो न च विस्मृतिं च करोति कल्पायुरनल्पवीर्यम्। कुर्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धिजर्विन्नरो वर्षशतं सुखी स्यात् ॥ ११ ॥ इत्यमृतभल्लातकः ॥ अथ केशरपाकः—व्योषं चतुर्जातफलत्रिकं च लवङ्गकृष्णागुरुचन्दनं च। इक्षूरबीजं करहाटकं च जातीफलं मर्कटिकाफलं च ॥ १ ॥ शाल्मल्यनिर्यासबलाश्वगन्धागोक्षूरबीजं मुसली कृमिघ्नम्। समुद्रशोषं विषपञ्जरं च पुष्पं सुजात्युद्भवकङ्कबीजम् ॥ २ ॥ सर्वैः समं योज्य सुकुङ्कुमं च सुचूर्णितं विंशतिभागयुक्तम्। कस्तूरिकाषोडशभागचूर्णं खण्डं चतुर्भागयुतं विपक्वम् ॥ ३ ॥ वङ्गं रसेन्द्रं गगनं सुलोहं कान्तं हि ताम्रं रविभागयुक्तम्। दलानि हेम्नो द्विशतानि दत्त्वा तथैव देयानि च राजतानि। एकत्र सर्वं विनिधाय वैद्यो जयाष्टभागं विदधीत लेहम् ॥ ४ ॥ जातीफलप्रमाणेन भक्षयेत्प्रातक-

---

१ ख. घृतेष्टिका°। २ ख. °मानं च क°।

स्थितः । वीर्यवृद्धिं करोत्येष सर्वव्याधिविनाशनः ॥ ५ ॥ शतं च रमते स्त्रीणां कामतुल्यो भवेन्नरः । सर्वान्वातामयान्हन्ति सद्रुद्धं वातशोणितम् ॥६॥ अस्थिरोगं शिरोरोगं संधिरोगं च नाशयेत् । अस्य सेवनमात्रेण वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ७ ॥ धन्यं यशस्करं सम्यगायुरारोग्यवर्धनम् । काश्मीरकावलेहोऽयं बलकान्तिविवर्धनः ॥ ८ ॥ इति केशरपाकः ॥ अथ रतिवृद्धिकरो मोदकः—गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा शतावरी । मुशली वानरीबीजं यष्टी नागबला बला ॥१॥ एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गव्येनाऽऽज्येन भर्जितम् । सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥ २ ॥ चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् । सर्वतो द्विगुणं खण्डं खादेदग्निबलं यथा ॥ ३ ॥ वाजीकराणि भूरीणि संगृह्य रचितो यतः । तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥४॥ अथ रतिवल्लभाख्यपूगपाकः—पूगं दक्षिणदेशजं दशपलोन्मानं भृशं कर्तयेत्तच्छिन्नं जलयोगतो मृदुतरं संकुट्य चूर्णीकृतम् । तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेद्गव्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिबिडे दद्यात्तुलार्धां सिताम् ॥ १ ॥ पक्वं तज्ज्वलनात्क्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पुनः प्रक्षिपेद्द्रव्याणि तदुदीरयामि बहुला दृष्टाऽऽदरात्संहिताः । एलानागबला बला सचपला जातीफ[1]लालिङ्गिता जातीपत्रकपत्रपत्रकयुगं तच्च त्वचा संयुतम् ॥२॥ विश्वावीरणवारिवारिदवरा वांशीवरी वानरी द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराऽथ महती खर्जूरिका क्षीरिका । धान्याकं सकसेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं पृथ्वीकाऽथ यवानिका वरटिका मांसी मिसी मेथिका ॥३॥ कन्देष्वत्र विदारिकाऽथ मुशली गन्धर्वगन्धा तथा कर्चूरं करिकेसरं समरिचं चारस्य [2]बीजं नवम् । बीजं शाल्मलिसंभवं करिकणावीजं च राजीवजं श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसंज्ञपुष्पैः समम् ॥ ४ ॥ सर्वं चेति पृथक्पृथक्पलमितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूतं वङ्गभुजंगलोहगगनं सन्मारितं स्वेच्छया । कस्तूरीघनसारचूर्णमपि च प्राप्तं तथा प्रक्षिपेत्पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद्बिल्वप्रमाणानथ ॥५॥ तान्भुक्त्वाऽति सदा यथानलबलं भुञ्जीत नाम्लं रसं पूर्वस्मिन्नशिते गते परिणतिं प्राग्भोजनाद्भक्षयेत् । नित्यं श्रीरतिवल्लभाख्यकमिमं यः पूगपाकं भजेत्स स्याद्वीर्यविवृद्धिवृद्धमदनो वाजीव शक्तो रतौ ॥ ६ ॥ दीप्ताग्निर्बलवान्वलीविरहितो हृष्टः सुपुष्टः सदा वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेन्दुवत्सुन्दरः ॥ ७ ॥ इति रतिवल्लभाख्यपूगपाकः ॥ एतस्मिन्रतिवल्लभे यदि पुनः सम्यक्खुरासानिका धत्तूरस्य च बीजमर्ककरभः पाथोऽधिशोषस्तथा । सन्माजूफलकं तथा खसफलं त्वक्चापि

---

१ क. ख. 'फलं लि' । २ च. बीजानि च । बी' ।

निक्षिप्यते चूर्णार्धा विजया तथा स हि भवेत्कामेश्वरो मोदकः ॥१॥ इति कामेश्वरमोदकः ॥ अथाऽऽम्रपाकः-पक्वाम्रस्य रसद्रोणे सितामाढकसंमिताम् । घृतं प्रस्थमितं दद्यान्नागरस्य पलाष्टकम् ॥ १ ॥ मरिचं कुडवोन्मानं पिप्पलीं द्विपलोन्मिताम् । सलिलस्याऽऽढकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २ ॥ पचेत्तन्मृन्मये पात्रे दारुदर्व्या प्रचालयेत् । चूर्णान्येषां क्षिपेत्तत्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ ३ ॥ धान्यकं जीरकं चित्रं पत्रकं मुस्तकं त्वचम् । बृहज्जीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥ ४ ॥ एलां पत्रीं लवङ्गं च पृथग्जातीफलं पलम् । सिद्धशीते प्रदद्याच्च मधुनः कुडवद्वयम् ॥ ५ ॥ भक्षयेद्भोजनादर्वाक्पलमात्रमिदं नरः । अथ वा नियता नात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ॥६॥ मानवः सेवनादस्य वाजी(जि)वत्सुरते भवेत् । समर्थो बलवान्पुष्टो हृष्टो नित्यं निरामयः ॥७॥ ग्रहणीं नाशयेदेष क्षयं श्वासमरोचकम् । आम्लपित्तं च पित्तं तु कुष्ठं वै पाण्डुतामपि ॥८॥ इत्याम्रपाकः ॥ अथ कामाग्निसंदीपनो मोदकः—कर्षो रसो गन्धकमभ्रकं च द्विक्षारचित्रं लवणानि पञ्च । शटीयवानीद्वयकीटहारी तालीसपत्राणि परं विषं च ॥ १ ॥ जीरं चतुर्जातलवङ्गजातीफलं च कर्षत्रयमेवमन्यत् । सुवृद्धसर्वे कटुकत्रयं च तथा चतुष्कर्षमिदं निबोध ॥ २ ॥ धान्याकयष्टीमधुकं कसेरुपलं[1] पृथक्पञ्चपलं विदारी । दन्ती कणा चातिबलात्मगुप्ताबीजं तथा गोक्षुरकस्य बीजम् ॥ ३ ॥ सबीजपूरेन्द्ररजः समानं समा सिता क्षौद्रयुतं च तुल्यम् । कर्षैकमिन्दोरथ मोदकं च कामाग्निसंदीपनमेनमाहुः ॥ ४ ॥ वृष्यं तथा दस्तरं सततं सदीप्यमेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् । गच्छेन्न लिङ्गं शिथिलत्वमेव नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥ ५ ॥ वातानशीतिमथ पित्तभवांश्च रोगाञ्श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमाग्निमान्द्यम् । दुर्वारकामलभगंदरपाण्डुरोगान्मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीविकारान् ॥ ६ ॥ कासज्वरश्वसनयक्ष्मकफप्रतिश्यायशूलामवातसहिताश्च रुजः समस्ताः । हत्वा गदान्बहुविधांस्तदपत्यकारी सर्वत्र पथ्यमथ सर्वसुखप्रदायी ॥ बल्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यान्मूलं तदेव कथितं परमं पवित्रम् ॥ ७ ॥ इति कामाग्निसंदीपनो मोदकः ॥ अथ शतावरीघृतम्—घृताच्छ(तं श)तावरीगर्भक्षीरे दशगुणे पचेत् । शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १ ॥ अथ लघुवाजिगन्धासर्पिः—कल्केन वाजिगन्धाया विपचेद्घृतमुत्तमम् । चतुर्गुणमजाक्षीरं दत्त्वोद्धृत्याथ शीतले ॥ सितां समां प्रदायाद्याद्बलपुष्टिविवृद्धये ॥ १ ॥ अथ चन्दनादितैलम्—द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् । पतङ्गमथ कालीयागरुकृष्णागुरूणि च ॥ १ ॥

---

१ च. कसेरुफलं ।

देवद्रुमः ससरलः पद्मकं क्रमुकोऽपि च । कर्पूरो मृगनाभिश्च लता कस्तूरिकाऽपि च ॥ २ ॥ सिह्लकः[1] कुङ्कुमं गव्यं जातीफलकमेव च । जातीपत्रलवङ्गं च सूक्ष्मैला महती तथा ॥ ३ ॥ कङ्कोलफलकं त्वक्च पद्मकं नागकेसरम् । बालकं च तथोशीरं मांसी दारु सिताऽपि च ॥४॥ मुरा कर्चूरकश्चापि शैलेयं भद्रमुस्तकम् । रेणुकाश्च प्रियंगुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥ ५ ॥ लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा । ग्रन्थिपर्णं च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकस्तथा ॥ ६ ॥ एतानि शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् । तैलं प्रस्थमितं सम्यगेतत्पात्रे शुभे क्षिपेत् ॥ ७ ॥ अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धोऽशीतिसमोऽपि यः । सुखी भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः[2] ॥ ८ ॥ वन्ध्याऽपि लभते गर्भं षण्ढोऽपि तरुणायते । अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ९ ॥ चन्दनादि महातैलं रक्तपित्तं क्षयं ज्वरम् । दाहं प्रस्वेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डूं विनाशयेत् ॥१०॥ इति चन्दनादितैलम् ॥ अथ महासुगन्धि तैलम्—कर्पूरागुरुचोचपत्रनलिकालाक्षाशटीधातु(त)कीपुष्पैः सप्तदलैलवालुसरलैः शैलेयमांसीप्लवैः । एलाकुङ्कुमरोचनादमनकैः श्रीवासजातीफलैः कङ्कोलक्रमुकोग्रटामद्मुराकान्तालवङ्गामयैः ॥ १ ॥ वालोशीरहरेणुकामलयजस्थौणेयचण्डानखैर्जातीकोशकुलीरपद्मकनतैः स्पृक्कान्वितैः पालिकैः । लाक्षायोजनवल्लिलोध्रसलिलैस्तैलं विपाच्याऽऽढकं तैलाभ्यक्ततनुर्जरन्नपि भवेत्स्त्रीणां परं वल्लभः ॥ २ ॥ शुक्राढ्यो द्युतिमाननल्पतनयः षण्ढोऽपि रत्युत्सुको वन्ध्या गर्भवती भवेदपि तथा वृद्धाऽपि सूते सुतम् । कण्डूस्वेदविवर्चिकामलहरं दौर्गन्ध्यकुष्ठापहमश्विभ्यां परिकीर्तितं बहुगुणं तैलं सुगन्धं महत् ॥ ३ ॥ इति महासुगन्धतैलं वृन्दात् ॥ अथ पञ्चबाणरसः—सूताभ्रलोहोरगवङ्गशङ्खकपर्दिकाश्चैव समं विधाय । सूतार्धभागं कनकस्य दद्याद्वारत्रयं क्षीरिविभावयेत्त(वितं त)त् ॥ १ ॥ पोस्तैस्तथा भावितमेकविंशद्वारं(?) तथा यष्टिसुवर्णकानाम् । लवङ्गकाकल्कर[3]विश्वजातीफलत्रिकं कोलकचन्दनानाम् ॥ २ ॥ एषां द्रवैर्भावय सप्तवारं पृथक्तथैकं मृगनाभिकायाः । रसोऽयमुक्तः परमेश्वरेण श्रीपञ्चबाणो रतिशक्तिदो नृणाम् ॥ ३ ॥ एतस्मादधिकं च नास्ति भुवने वीर्याधिकं धीमदमायुष्कान्तिकरं हितं वसुमतां नृणामुदारात्मनाम् । आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं बल्यं वयःस्थापनं मेहप्लीहजलोदराश्मरिरुजापस्मारविध्वंसनम् ॥ ४ ॥ इति पञ्चबाणरसः ॥ अथ चन्द्रोदयरसः—पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रपलाष्टकं षोडश गन्धकस्य । शाणैस्तु कार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथ

---

१ ख. ङ. सिद्धकः । २ क. ख. °न्तदुर्लभः । ३ च. °कल्कवि° ।

कुमारिकाभिः ॥ १ ॥ तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयं च । पचेत्क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततो रसः पल्लवरागरम्यः ॥ २ ॥ सौवर्णमेतत्सकलामयघ्नं सर्वेषु योगेषु च योजनीयम् । निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ॥ ३ ॥ जातीफलं चोषणमिन्द्रपुष्पं कस्तूरिकायामिह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य[1] माषो भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्ती ॥ ४ ॥ मदोद्धतानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यवश्यम् । शृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समण्डकानि । माषान्नमिष्टानि रसेऽत्र पथ्यमानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ५ ॥ वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः । गृहे च रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥ ६ ॥ इति चन्द्रोदयरसः ॥ अथ वृद्धपुष्पधन्वा रसः—कनकहरजकान्तं ताप्यकं वृद्धिभाव्यं द्विजकुवलययष्टीशाल्मलीनागवल्ल्यः । घृतमधुपयखण्डं पुष्पधन्वा द्विवल्लो रमयति बहुकान्ता दीर्घमायुर्बली स्यात् ॥ १ ॥ अथ लघुपुष्पधन्वा रसः—हरजभुजगलोहान्यभ्रकं च त्रिभागं कनकविजययष्टीशाल्मलीनागवल्ल्यः । सितमधुकृतदुग्धैः सेवितो वीर्यवृद्धी रमयति बहुकान्ता पुष्पधन्वा रसः स्यात् ॥ १ ॥ अथ मदनकामदेवो रसः—तारं वज्रं सुवर्णं च ताम्रसूतकगन्धकम् । लोहं क्रमविवृद्धानि कुर्यादेतानि मात्रया ॥ १ ॥ विमर्द्य कन्यकाद्रावैर्न्यसयेत्काचमये घटे । विमुद्य पिठिरीमध्ये धारयेत्सैन्धवैर्भृते ॥ २ ॥ वह्निं शनैः शनैः कुर्याद्दिनैकं तु तदुद्धरेत् । स्वाङ्गशीतं च संचूर्ण्य भावयेदर्कदुग्धकैः ॥ ३ ॥ अश्वगन्धा च काकोली वानरी मुसली क्षुरा । त्रिवारं च रसैर्भाव्यं शतावर्याश्च भावयेत् ॥ ४ ॥ कस्तूरीव्योषकर्पूरं कङ्कोलैलालवङ्गकम् । पूर्वचूर्णादष्टमांशमेतच्चूर्णं विमिश्रयेत् ॥ ५ ॥ सर्वैः समां शर्करां च दत्त्वा शाणोन्मितं पिबेत् । गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ॥६॥ अस्य प्रभावात्सौन्दर्यं बलं तेजो विवर्धते । तरुणी रमयेद्वृद्धो न च हानिः प्रजायते ॥ ७ ॥ इति मदनकामदेवो रसः ॥ अथ महाराजवटीरसः—बीजं[2] भल्लातरोर्विधाय बहुधा खण्डं त्रियामोषितं छागे दुग्धवरेऽथ शुष्कमथ तद्गन्धेन तिथ्यंशिना । युक्तं काचघटीयुतं हुतभुजो योगेन[3] च त्वान्ततः(?) सत्त्वं तस्य निगृह्य काचघटिते भाण्डे सुखं स्थापयेत् ॥ १ ॥ तत्तैलं वल्लमात्रं तु ताम्बूलीपत्रगं चरेत् । क्षिप्त्वा तत्र रसं वल्लमङ्गुल्यग्रेण मर्दयेत् ॥ २ ॥ युक्त्या तां कज्जलीं भुक्त्वा ताम्बूलं शीलयेदनु । शाकाम्लं माषपद्कादिवर्जितं पथ्यमाचरेत् ॥ ३ ॥ अनेन योगराजेन

---

१ च. पूगचू° । २ क. ख. 'जं भ्राहत° । च. 'जं वृद्धत° । ३ ख. 'न कृत्वा ततः ।

षण्ढोऽपि पुरुषायते । अपूर्ववच्छतं गच्छेद्वनितानां मदोग(गु)णात् ॥४॥ वली-पलितविध्वंसी योगोऽयं क्षयकुष्ठजित् । वातपित्तकफातङ्कहस्तिपञ्चाननः परम् । नास्त्यनेन समं लोके किंचिदन्यद्रसायनम् ॥ ५ ॥ इति महाराजवटीरसः सारसंग्रहात् ॥ अथ पूर्णेन्दुनामा रसः—शाल्मल्युत्थैर्द्रवैर्मर्द्य पलैकं शुद्धसूतकम् । यामद्वयं पचेच्चापि वस्त्रे बद्ध्वाऽथ मर्दयेत् ॥ १ ॥ दिनैकं शाल्मलीद्रावैर्मर्दयित्वा वटीकृतम् । वेष्टयेन्नागवल्ल्याऽथ निक्षिपेत्काचभाजने ॥२॥ भाजनं शाल्मलीद्रावैः पूर्णं यामद्वयं पचेत् । वालुकायन्त्रमध्ये तु द्रव्ये जीर्णे समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ द्विगुञ्जं भक्षयेत्प्रातर्नागवल्लीदलान्तरे । मुसलीं ससितां क्षीरं पलैकं पाययेदनु ॥ ४ ॥ रसः पूर्णेन्दुनामाऽयं सम्यग्वीर्यकरो भवेत् । कामिनीनां सहस्रैकं नरः कामयते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ इति पूर्णेन्दुनामा रसः ॥ अथ भस्मरसयोगः—खर्परे धारयेद्गन्धं तैलवद्वह्निना क्षणम् । ततस्तस्मिन्क्षिपेत्सूतं तत्समानं ततः परम् ॥ १ ॥ घर्षयेल्लोहदर्व्याऽथ यावज्ज्वलति वह्निना । खर्परस्यान्तरं वह्निर्यदा ज्वलति केवलम् ॥ २ ॥ अथो वह्निं तदा मन्दं विधाय घटयेत्पुनः । लोहदर्व्या भवेद्यावद्भस्म तत्स्फटिकोपमम् ॥ ३ ॥ तदादाय प्रयोक्तव्यं रोगेषु सकलेष्वपि । अग्निमान्द्यं च षाण्ढ्यं च कासश्वासभगंदराः ॥ ४ ॥ व्रणाश्च विविधाः सर्वे वलयः पलितानि च । नश्यन्त्यनेन योगेन सत्यं शिववचोदितम्(?) ॥५॥ अथ ध्वजवृद्धिकरणम्—क्षौद्रं क्षुद्रातगरमरिचैः पिप्पलीसैन्धवाभ्यां मत्स्यकपुष्पीयवतिलगुडश्वेतसिद्धार्थमाषैः । श्लक्ष्णीभूतैर्भवति मिलितं वाजिगन्धासनाथैः श्रोणीश्रोत्र(त्रे) भुजकचशिरःशेफसां वृद्धिकारी ॥ १ ॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ सकुष्ठमातङ्गबलाबलानां वचाश्वगन्धागजपिप्पलीनाम् । तुरङ्गशत्रोर्नवनीतयोगाल्लेपेन लिङ्गं मुशलत्वमेति ॥ २ ॥ इत्यनङ्गरङ्गात् ॥ इति वाजीकरणाधिकारः ॥ *अष्टाङ्गमैथुनम्—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ १ ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ २ ॥ अथ कामेश्वरः—जातीफलं च सौराष्ट्री कृष्णधत्तूरबीजकम् । जातीपुष्पमफेनं च नागं हिङ्गुलमेव च ॥ १ ॥ एतानि समभागानि खसक्काथेन मर्दयेत् । गुञ्जामात्रां च वटिकां सितया सह भक्षयेत् ॥ नाम्ना कामेश्वरः प्रोक्तो रमते कामिनीशतम् ॥ २ ॥ अथ वङ्गेश्वरः—रसं वङ्गसमं कृत्वा चतुर्भागं च गन्धकम् । कुमारीरससंयुक्तं दिनमेकं तु मर्दयेत् ॥ १ ॥

* इत्यारभ्याऽऽ रसवैकृतियोगात् 'ग.' पुस्तकलब्धो विषयः ।

१ ख. ग. च. मदागणात् ।

मन्दमध्यमतीव्राग्निवालुकायन्त्रगं पचेत् । अश्वगन्धामृतासारमोचारसशतावरीः ॥ २ ॥ गोक्षीरधात्री कूष्माण्डी वाराही पत्रमागधी । त्रिफला कर्कटी मुस्ता यष्टी मधुसमन्वितम् ॥ ३ ॥ सर्वसाम्यं सितायुक्तं चूर्णं कर्षार्धसंयुतम् । गुञ्जा-चतुष्टयं(य?) मात्रं गोक्षीरमनुपानतः ॥ ४ ॥ प्रातरुत्थाय सेवेत लवणाम्लं च वर्जयेत् । बहुमूत्रं मूत्रकृच्छ्रं रक्तमूलप्रमेहकम् ॥ ५ ॥ मधुमेहं नष्टशुक्रं नष्टलिङ्गं च नाशयेत् । सर्वमेहप्रशमनो वङ्गेश्वर इति स्मृतः ॥ ६ ॥ इति वङ्गेश्वरः ॥ *शतावर्यश्वगन्धा च वानरी मुशली तथा । गोकण्टो शर्कराक्षीरं पिबेन्नष्टे-न्द्रियो नरः ॥ १ ॥ तिलगोक्षुरचूर्णेन साधितं छागलं पयः । पीत्वा सशर्क-राक्षौद्रं शीघ्रं गच्छति षण्ढता ॥ २ ॥ शमयति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधि-तम्(?) । शर्करामधुसंयुक्तं शीघ्रं गच्छति षण्ढता ॥ ३ ॥ सिन्दूरं कनकं बीजं विजया क्षुरबीजकैः । जातीफलं जातिपत्रीं कटुशिग्रुमफेनकम् ॥ ४ ॥ समुद्र-शोषसंयुक्तं लवङ्गं च तथैव च । विजयारसनैर्मर्द्य याममेकं प्रशस्यते ॥ ५ ॥ बदरीबीजमात्रं तु स्त्रीशतं रमते मुदा । अब्धिशोषं च सिद्धार्थांश्चतुर्वल्लमितान् पृथक् ॥ ६ ॥ अर्धशिष्टं च तद्दुग्धं सायंकाले पिबेन्नरः । बिन्दुपातेन कुरुते वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अथ रसभस्मयोगः—शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं लोह-पात्रेऽग्निसंस्थिते । आर्द्रन्यग्रोधदण्डेन चालयेद्भस्मतां नयेत् ॥ रक्तिकाद्वितयं भुक्तं रेतःपुष्टिकरं परम् ॥ १ ॥ अथ वीर्यस्तम्भवटी—जातीफलं लवङ्गं च जातीपत्रं सकुङ्कुमम् । सूक्ष्मैला चाहिफेनं च त्वकारकरभं तथा ॥ १ ॥ प्रत्येकं कर्षमात्राणि कर्पूरं शाणमात्रकम् । नागवल्लीदलरसैर्वटी चणकसंनिभा ॥ वीर्यसंस्तम्भनी ह्येषा बलवर्णाग्निदीपनी ॥ २ ॥ अथ कपिकच्छूपाकः—निस्तुषं वानरीबीजं कृत्वा विंशत्पलानि(?) च । त्रिंशत्पलां सितां दत्त्वा घृतं दत्त्वा पलाष्टकम् ॥ १ ॥ दुग्धाढकसमायुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् । यावद्दर्वी-प्रलेपः स्यात्तन्मध्ये चूर्णितं क्षिपेत् ॥२॥ जातीफलं त्रिकटुकं त्रिगन्धं देवपुष्प-कम् । अकल्करं जातिपत्री कोकिला बीजकेसरम् ॥ ३ ॥ पुनर्नवापले द्वे च मुसली साहिफेनकम् । पारदं लोहचूर्णं च त्वभ्रकं च पलार्धकम् ॥ ४ ॥ चन्दनागरुकस्तूरीकर्पूरं शाणमात्रकम् । पलार्धं भक्षयेत्तत्तु क्रमाद्वीर्यबलप्रदम् । ॥ ५ ॥ अथ रसवैकृतियोगोऽभिलिख्यते—जनितविविधदाहे शीततोयाभि-षेको मलयजघनसारो लेपनं मन्दवातः । तरुणदधिसिताक्तं नारिकेलीफ-लाम्भो मधुरशिशिरपानं शीतमन्यच्च शस्तम् ॥ १ ॥ सौभाग्यमेघनादाङ्घ्रि

* इक्षुरगोक्षुरमर्कटबीजं मुसलिशतावरिशाल्मलिकम् । घृतमधुसेवित···नित्यं रमते रम णीशतमरनित्यम ॥ १ ॥